

בזוית בין מתלולים אלה נוצר בשטח בין נחלין, בית-נטיף ותרקומיה משולש, הנמנה עם ההר אך נמוך ממנו כמאתיים מטר. מאידך גבוה המשולש מהשפלה השכנה ב־150 מטר.

הר חברון מצטיין לכל אורכו בתבליט רחב למדי במר־כזו. על אף גובהו הניכר המגיע לאלף מטר, ואף עולה עליהם, מצויים קווי־דמות אופקיים ברוב חלקיו המרכזיים. תבליט רחב זה הולך ומתגבר בדרום על גבי השלוחות היו־רדות לבקעת באר שבע.

#### מדבר יהודה

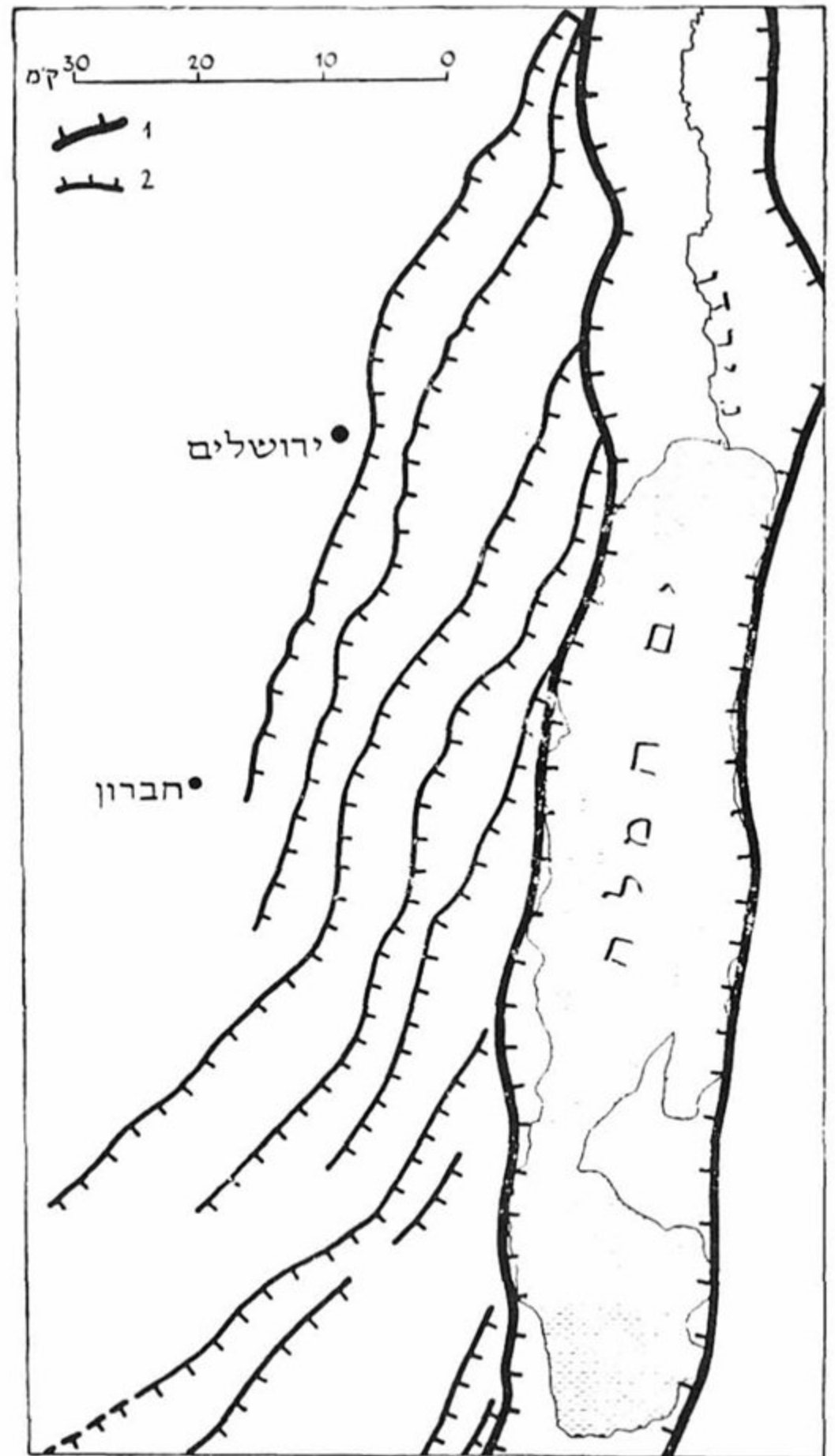
בניגוד לירידה המערבית מהרי יהודה הנעשית במתלול אחד, מודרגת ירידתו המזרחית בסידרה שלמה של מדרגות. מדרגות אלו נבדלות על ידי מתלולים חריפים המשתייכים למערכת הקווים הצפון־צפון־מזרחיים—דרום־דרום־מערביים. מערכת זאת שולטת במדבר יהודה במידה כזו, שהסייר הנמצא בתוך המדבר עלול לשכוח את קיומו של שקע הירדן הקרוב, כי כל המבנה המורפולוגי של המדבר ערוך בכיוון צפון־צפון־מזרח—דרום־דרום־מערב. היות וכיוון זה אלכסוני לכיוון השקע לכן מתחיל כל קו ליד גדת השקע ונעלם בסופו בדרום־מערב בהגיעו לאזור המרכזי של ההר. גובה המתלולים מ־150 עד 250 מטר ובמקרים בודדים אף למעלה מזה. אחדים מהם מבטאים כפיפה טקטונית כמו המתלול היפה של עין פרעה, אחרים מבטאים העתקים גיאולוגיים כמו הר מונטאר והאקטיף מצפון למר־סבא.

רוחבו של מדבר יהודה אינו עולה בהרבה על 15 ק"מ וחתך רוחב שנערך בו חוצה 3 או 4 מתלולים כאלה. הירידה הכללית של המדבר מגבולו המזרחי של הר יהודה עד לראש הקירות הנופלים אל ים־המלח היא 700—800 מטר. נראה איפוא כי השיפוע הארוסיבי כאן חזק ביותר.

מלבד שבירתו על ידי קווי־מבנה אלה נמצא מדבר יהודה באגף המזרחי של הקמרון של הר יהודה. באזור ההר נמצא שכבות של הקנומן, ברובן אבני־גיר ודולומיטים קשים וחדירים למים. במדבר יהודה לעומת זאת נמצא שכבות צעירות יותר של הקרטיקון (סנטון, קמפן וכו') שרובן בנויות אבנים רכות יותר — קרטון וחואר עם רובדי צור; אבנים אלה גם בלתי־חדירות למחצה. השיפוע התלול של המתלולים וההבדלים הליתולוגיים של האבנים משני עבריהם יצרו את הקניונים המפורסמים של מדבר יהודה. נחל היורד מהרי יהודה מזרחה זורם לראשונה באבן־גיר קשה וחדירה. לכן מוקדש כל כוחו הארוסיבי לארוסיה המעמיקה וגיאצ'ר ועמוק. בהתקרבו למתלול מתגבר השיפוע הארוסיבי עוד יותר על ידי ההכרח לרדת תוך קילומטרים ספורים בכמה מאות מטרים גובה. היות וקטע זה נמצא בסלע חדיר קל לו לנהר לעבוד רק לעומק. בצאתו מהמתלול מזרחה ייכנס לשטח של סלעים רכים באופן יחסי, סלעים בלתי חדירים. לכן יצטרך להעביר חלק ניכר ממאמצו הארוסיבי לארוסיה המרחיבה — עמקו יהיה איפוא רחב ונוח. הניגוד הקיצוני בין שני סגנוני ארוסיה אלה הוא אשר יצר את הקניונים, אותם גאיות צרים בעלי קירות זקופים,

נטייתה של הכפיפה אינה אחידה בכל מקום. בקטעים התלולים ביותר תגיע ל־35 מעלות; צורות המתלול מתאימות לה בתלילותן.

לרגלי מתלול זה נמשך קו עומק העובר בינו לבין השפלה. בו עוברת למשל הדרך בין שער־הגיא לבין הר־טוב.



ציור 17. מדבר יהודה

1 גבול שקע הירדן 2 מתלולי מדבר יהודה

מדרום לשלוחה היורדת מבריכות שלמה לעבר עלר והשפלה מופיע מתלול שני הבנוי אף הוא כפיפה חזקה. מתלול זה מתחיל הרחק בדרום ממזרח לציקלג ודבירה, עובר מזרחה לאידנה ועל יד תרקומיה, כראס וצוריה, ומגיע לנחלין<sup>13</sup> ממערב לגוש עציון. מתלול זה הוא עצם שולט ביותר בנוף ובו עולים להר חברון. גובהו היחסי של המתלול כ־300 מטר. גם מתלול זה הוא תוצאה של כפיפה חריפה, ובחלקים ניכרים מורכב המתלול ממדרון איזוקלינאלי, דהיינו שיפועו של המתלול זהה עם נטית השכבות.

13 כל המקומות הנקובים נמצאים לרגלי המתלול.

בקטעי הנחלים שמעל למתלולים. אורכם מקילומטר וחצי ועד ארבעה, ועומקם עד 250 מטר. יש להבדיל ביניהם שני סוגים, האחד קניונים אמיתיים בעלי קירות זקופים, השני גאיות צרים דמות V עם מדרונות תלולים למדי. לקניונים שייכים בין היתר נחל פארה מעל לעין פארה, הקדרון מעל למרסבא, המוקליק או נחל קלט מעל ליריחו. לגאיות ה-V שייך נחל סווינית הגדול ממזרח לגבע, ואחרים. הסיבה להבדל זה טרם הובררה לנו.

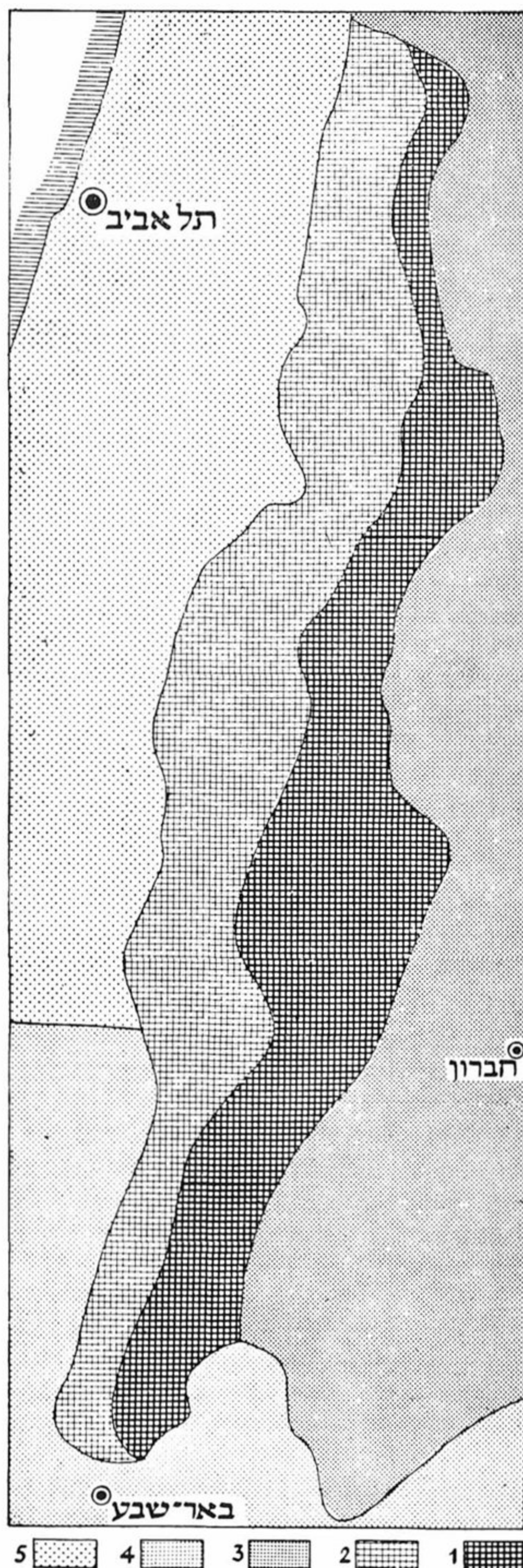
בחלק המזרחי של מדבר יהודה מצויות שכבות של חואר בחילוף עם רובדי צור. החואר רך בהרבה מהצור. לכן נראה במקומות רבים כי הצור הוא הנושא את פני המדרגות. כאשר שכבת הצור מוסרת על ידי הסרה, מעמיקה זו האחר רונה את פני המדרגה בקצב מזורז עד שתגיע לשכבת הצור הנמוכה יותר ושוב נעצרת. מדרגות מדבר יהודה מועמקות איפוא "בקפיצות" משכבת צור אחת לשניה.

#### השפלה

אחרון האזורים בהם אנחנו דנים כאן היא השפלה, השטח הגבעי המשתרע בין הר יהודה ממזרח לבין מישור החוף ממערב. מבחינה גיאולוגית השפלה היא אזור סינקלינאלי ומופיעות בה שכבות שלישוניות, רבות מהן רכות מהסלעים של הקרטיקון המצויים בהר.

כאמור לעיל אין אזור המתאים לשפלה במערב השומרון. שם יורדות שלוחות ארוכות ישר מההר עד לגבול מישור החוף. ביהודה מצויה השפלה לכל אורכה, מקלקיליה בצפון ועד למבואות באר שבע בדרום. בהקבלה לרוחבו של מישור החוף ההולך ורחב דרומה מגיעה השפלה בדרומה לגבהים גבוהים יותר עד כדי 500 מטר בשפלת הר חברון. בכל האזור הזה ניתן להבחין בשני חלקים שונים בתוך השפלה: קרוב להר—השפלה הגבוהה, קרוב למישור החוף—השפלה הנמוכה. באזור כביש הגבורה למשל גובהה של השפלה הנמוכה 100–200 מטר, והשפלה הגבוהה מצויה בין 300–400.

מערבית לדורה גובהה של השפלה הנמוכה 160–300 מטר וזה של השפלה הגבוהה 400–500. אך ההבדל בין שתי השפלות לא רק בגובה. אופייה של השפלה הגבוהה גבעי חריף עד הררי, פני השטח סלעיים בכל מקום והיא מרובה טרשים, המדרונות תלולים, הבדלי הגובה בין גיא להר גדולים. השפלה הנמוכה לעומתה נוחה הרבה יותר. אופייה אופי של גבעות נוחות ועליהן למעלה שטחים מישוריים עם אדמה טובה. לכן נמצא בשפלה הנמוכה שטחי עיבוד מרורים על גבי הגבעות למעלה וביניהם שטחי פלחה נרחבים, בעוד ששטחי העיבוד בשפלה הגבוהה מוגבלים לקטעים קטנים בעמקים. מדרונות הגבעות בשפלה הנמוכה נוחים והבדלי הגובה היחסיים קטנים. בניגוד לאופי ההררי ותבליט הביתור של השפלה הגבוהה, אופיינית לשפלה הנמוכה הרמתיות.



ציור 18. השפלה

אך בכל מקום ומקום ניכר יפה כי השפלה היא דרגת ביניים מורפולוגית בין מישור החוף לבין הרי יהודה, דרגש ראשון בעליה להר. בסך הכל קווי דמותה אופקיים, וקו אופקי נמוך זה מתחת למתלול העולה להרים נראה ברורות לכל אורכה וידוע בוודאי לרבים מהקוראים, הן מהמבט מרמלה להר ירושלים, והן כצורה בולטת בנוף בנסיעה לבאר־שבע ממזרח לכביש היורד דרך שובל לנגב.

# לאופייה של הספרות הגיאוגרפית העברית על ארץ-ישראל במאה הי"ט מלחמת העולם הראשונה

יהושע בן-אריה

א. הקדמה

חיבורים רבים נכתבו על ארץ-ישראל במאה הי"ט. חיבורים אלה היו ברובם פרי עטם של נוסעים מן המערב שביקרו בארץ או שהו בה תקופת מה (בן-אריה, 1970; בן-אריה, 1986). בין אלה היו גם חיבורים שסיכמו את הידוע על תכונותיה הגיאוגרפיות ואופייה של הארץ הקדושה (בן-אריה, בדפוס). רובם ככולם נכתבו בשפות לועזיות והרוב המכריע של מחבריהם לא היו יהודים. המאמר שלפנינו מבקש להתמקד בחיבורים על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל שנכתבו במאה הי"ט עד מלחמת העולם הראשונה בידי יהודים ובעברית, או שניתרגמו לשפה זו. הכוונה היא לעקוב אחר התפתחות הלימוד והמחקר הגיאוגרפי העברי של ארץ-ישראל כפי שהחל במאה הי"ט ולעמוד על התקדמותו לאחר מכן, בתקופת הראשית של מפעל ההתיישבות היהודי בארץ-ישראל.

ב. ביבליוגרפיות, לקסיקונים  
גיאוגרפיים ואנציקלופדיות

אחד הנושאים הראשונים שזכה לתשומת לב בכתיבה העברית על ארץ-ישראל הוא ריכוז ביבליוגרפי של ספרות שנכתבה על הארץ בשפה זו. בריכוז ביבליוגרפי כללי של ספרות שנכתבה על ארץ-ישראל החל אדוארד רובינסון בספרו *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai, Arabia Petraea in 1838*, שראה אור בשלושה חלקים בשנת 1841 (Robinson & Smith, 1841) וראה: קרסל, תש"ג, עמ' 16. מחבר נוסף שצירף לחיבוריו על ארץ-ישראל רשימה ביבליוגרפית היה קארל ריטר. הרשימה שלו כוללת הערכות ביקורתיות קצרות על המקורות והחיבורים שרשם (Ritter, 1850; idem, 1852; קרסל, תש"ג, עמ' 16). את הרשימה הביבליוגרפית המפורטת הראשונה על ארץ-ישראל שראתה אור כספר נפרד חיבר טיטוס טובלר (Tobler, 1867; קרסל, תש"ג, עמ' 17). רשימה זו הושלמה ועודכנה — עד שנת 1878 — בידי ריינהולד ריריכט (Roehricht, 1890; בן-אריה, 1970, עמ' 16; קרסל, תש"ג, עמ' 18). בהכנת הערכים העבריים בביבליוגרפיה של ריריכט סייעו ע' שטיינשניידר ומ' שוואב. הראשון אף הכין לאחר מכן רשימה נפרדת מלאה הרבה יותר של ערכים עבריים; רשימה זו התבססה בחלקה על רשימה קודמת של צונץ שהתייחסה לספרות עברית כללית. רשימתו של שטיינשניידר הודפסה בקובץ 'ירושלים' של לונץ בשנת 1889 וגם בצורת

תדפיס נפרד (לונץ, תרמ"ט, כרך ג' עמ' 36–64; כרך ד' עמ' 1–40). בצורת חוברת מיוחדת: ירושלים, תרנ"ב, 70 עמ'. ראה קרסל, תש"ג, עמ' 18, ושם גם על הקשר בין רשימת שטיינשניידר לעבודתו של צונץ. לאחר שנים הרחיק א"מ לונץ את רשימתו של שטיינשניידר. לדבריו, ביקש לרשום 'ספרות ישראל במדע ארץ-ישראל, מצבה, מעלותיה וקדושתה', אבל רק את זו שנכתבה בעברית. אלא שהוא לא זכה לסיים רשימה זו והיא הודפסה לאחר מותו. הרשימה כוללת ערכים עד שנת 1876 בלבד, היא שנת הופעת ספרו הראשון 'נתיבות ציון וירושלים' (נרפס בקובץ ירושלים, תרע"ז, כרך י"א-י"ב עמ' 1–50; תרע"ט, כרך י"ג עמ' 18–40).

אשר לביבליוגרפיה הכללית, בכתב העת הגרמני *ZDPV* החלו להופיע סקירות ביבליוגרפיות שנתיות החל משנת 1878 — השנה שבה הסתיימה הביבליוגרפיה של ריריכט — והן הופיעו במשך 19 שנה, עד שנת 1896. לאחר שנפסקה הופעתן החל תומסן בעבודת הרישום שלו ורשם את כל הספרות שנתפרסמה על ארץ-ישראל החל משנת 1895 (Thomsen, 1908–1938). מביבליוגרפיה זו נרפסו 5 כרכים הכוללים את תקופת הזמן משנת 1895 עד 1936 והיא כוללת למעלה מ-30,000 ערכים (ראה קרסל, תש"ג, עמ' 19).

הסוג השני של ספרים שנתפרסמו במאה הי"ט ובהם חומר גיאוגרפי על ארץ-ישראל הם לקסיקונים גיאוגרפיים של כתבי הקודש; אלה סודרו לפי סדר א"ב ורוב הערכים מוקדשים למקומות יישוב בארץ-ישראל. ספר ראשון מסוג זה שהופיע במאה הי"ט הוא ספרו של שלמה לויזון 'מחקרי ארץ', שראה אור בווינה בשנת תקע"ט (לעווזאהן, 1819). לויזון היה אחד הסופרים והמשוררים החשובים של תקופת ההשכלה. הוא ביקש להחזיר ללשון העברית את עתיקותה הראשונה ושאף להחיות את הווי ישראל הקדום על שפע מראות הנופים המקראיים הקשורים בו. ספרו 'מחקרי ארץ' הופיע שלוש שנים לאחר ספרו המפורסם 'מליצת ישורון', העוסק בפואטיקה של המקרא.

בשער הספר 'מחקרי ארץ' כותב לויזון שחיבורו זה 'מדבר על הארצות והימים, הרים וגבעות ועמקים, עינות ונחלי מים וערים ומדבריות, ערים וכפרים — אשר יזכרו בספרי הקודש'. מכאן ומדברים אחרים שכתב עולה בכירור, שמטרתו העיקרית להאיר את הרקע של סיפורי המקרא. בערכים הרבים שבספר הוא מנסה לזהות את המקומות הנזכרים בכתבי הקודש

ולהסביר את תולדותיהם. למרות הטעויות הרבות בזיהוי גדולה זכותו של לויזון משום שהחיה שמות מקומות בארץ-ישראל ועורר בקוראיו את הכמיהה לנופה ולהווי הקדום ששרר בה (ראה קרסל, תש"ה, עמ' ה"ט"ז).

לספרו של לויזון היתה השפעה רבה על תיאורי ארץ-ישראל שכתבו סופרי ההשכלה היהודית דוגמת אברהם מאפו. בעקבותיו הלכו סופרים משכילים אחרים וניסו גם הם לכתוב ולערוך לקסיקונים גיאוגרפיים של כתבי הקודש. באותו זמן שבו נתפרסם 'מחקרי ארץ' ראה אור ספר דומה בשני חלקים ושמו 'גלילות ארץ-ישראל' מאת מנחם מנדל ברסלויאר. החלק הראשון נכתב בשתי שפות — עברית ואידיש — והוא מביא תיאור ראשוני מאוד של התנאים הגיאוגרפיים של ארץ-ישראל. החלק השני נושא את השם 'רשימה מן המקומות כולם הנזכרים בספרי הקודש וגם מן קצת מקומות בספרי האחרונים היותר ראויים לדעת על סדר הא"ב' (קרסל, תש"ג, עמ' 30). ספרו של ברסלויאר נופל בהרבה מספרו של לויזון ברמתו. עשרים שנה לאחר פרסומו של 'מחקרי ארץ' נערך ספרו של לויזון מחדש בידי יעקב קפלן וראה אור תחת השם 'ארץ קדומים' (קפלן, תקצ"ט). אלא שהעיבוד והעריכה לא שיפרו כלל את הנוסח הראשון (קרסל, תש"ה, עמ' י"ז).

לקסיקון גיאוגרפי נוסף הקשור לארץ-ישראל והראוי להיזכר הוא ספרו של יחיאל צבי הירשנזון (ליכטנשטיין), מחבר שלאחר מכן נתגלה שאינו אלא מיסיונר. המחבר הכתיר את ספרו בשם 'שבע החכמות, או הגיאוגרפיה של התלמוד'. כנראה שהתכוון להוציא מספר כרכים, אך רק הכרך הראשון ראה אור וגם הוא נקרא 'מחקרי ארץ', כשם ספרו של לויזון. גם בספר זה הובאו שמות המקומות בארץ-ישראל לפי סדר הא"ב וליד כל שם הובאו כל הידיעות הפזורות בספרות העברית העתיקה, לסוגיה. במבוא שהקדים הירשנזון לחלק זה הוא מסביר באופן כללי מה היו המקורות שהשתמש בהם. המהדורה הראשונה של הספר ראתה אור בלמברג (לבוב) בשנת תרמ"ג (1883) ועוררה הדים רבים בעיתונות העברית — בין היתר משום שנתגלתה פעילותו המיסיונרית של המחבר. מהדורה שנייה נתפרסמה בלונדון בשנת תרע"ב (1912) (ראה קרסל, תש"ג, עמ' 31).

מבין סופרי תקופת ההשכלה היו מחברים נוספים שכתבו תיאורים של ארץ-ישראל. תיאורים אלה התבססו על ידיעה כללית שנשאבה מתוך ספרות קדומה וכן מספרות הנוסעים הענפה שנתפרסמה על ארץ-ישראל במהלך המאה הי"ט. אך בניגוד לספרות המסעות העברית והנוצרית, אף אחד מסופרי ההשכלה שתיארו את ארץ-ישראל לא כתב מניסיונו האישי. תיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה היו תיאורים ספרותיים וההתייחסות לנופי הארץ היא בעיקרה אסתטית ולא חברתית, היסטורית או גיאוגרפית (כהן, 1982, עמ' 15). כאלה הם תיאוריו של לויזון בספרו החשוב 'מליצת ישורון', שכבר נזכר לעיל; כאלה הם גם תיאוריו של אברהם מאפו וכאלה הם גם ספריו הידועים של קלמן שולמן 'הליכות קדם', 'שולמית', 'שבילי ארץ קדושה' ועוד, המתארים מקומות ואזורים בארץ-ישראל ובסביבתה (כהן, 1982, עמ' 255–281). בספר האחרון

של שולמן שנזכר כאן מובאת איגרתו של הרב יהוסף שווארץ מירושלים, הוא יהוסף שווארץ שחיבר את 'תבואות הארץ', ספר שעוד יידון להלן. השפעתו של ספר זה ניכרת גם בחיבוריו האחרים של שולמן (שולמן, תרל"ט, עמ' 26–30).

במרוצת המאה הי"ט החלו הלקסיקונים הגיאוגרפיים העבריים של כתבי הקודש, שנקטו כאמור גישה ספרותית תיאורית כדי להאיר את האמור במקרא, לשאת אופי גיאוגרפי-היסטורי יותר. המגמה העיקרית היתה לעבר זיהוי גיאוגרפי מדויק ונכון יותר של המקומות ההיסטוריים המוזכרים בכתבים הקדושים (קרסל, תש"ה, עמ' י"א-ט"ו). בכך שוב הושפעה כנראה ספרות זו מן הספרות הגיאוגרפית-היסטורית המקבילה שנכתבה בשפות אירופיות, ספרות שהתרחבה מאוד במאה הי"ט. הגדיל לעשות בכיוון זה חוקר ארץ-ישראל אליהו ספיר, שהוציא לאור בשנת תרע"א (1911) את ספרו 'הארץ'. ספר זה מכיל בתוכו 2,214 שמות מארץ-ישראל (ראה ספיר, תרע"א; קרסל, תש"ג, עמ' 30–31). גם בקובץ מכתביו שראה אור בשנת תרע"ג (1913), לאחר מותו הפתאומי, מצוי חומר גיאוגרפי מעניין על ארץ-ישראל. בין היתר מובאות בו רשימות שמיות של צמחי הארץ ושל בעלי חיים (ספיר, תרע"ב).

סוג נוסף של חיבורים בעברית שנכתבו במאה הי"ט והכוללים חומר חשוב על הארץ הן אנציקלופדיות עבריות כלליות שכללו בתוכן ערכים רבים על ארץ-ישראל. אנציקלופדיה עברית ראשונה כזו חיבר שלמה יהודה ליב רפאפורט (שי"ר). היא נקראה בשם 'ערך מלין', אך רק הכרך הראשון שלה ראה אור (בפראג, בשנת 1852). כרך זה כלל את הערכים המתחילים באות א' ובכללם גם ערך גדול על ארץ-ישראל (קרסל, תש"ג, עמ' 28 וראה שם גם על אנציקלופדיות נוספות). אנציקלופדיה עברית כללית מפורסמת היא זו של י"ד איזנשטיין, 'אוצר ישראל', שראתה אור בעשרה כרכים. גם בה נכללו ערכים רבים על ארץ-ישראל (אייזנשטיין, תרס"ג-תרע"ג).

בין האנציקלופדיות היו גם כאלה שהושם בהן הדגש בזיהוי גיאוגרפי-היסטורי של מקומות בארץ-ישראל. אנציקלופדיה מיוחדת ומעניינת מסוג זה היא 'ארץ-ישראל ושכנותיה'. זוהי אנציקלופדיה גיאוגרפית-היסטורית של ארץ-ישראל, סוריה וחצי האי סיני. היא נכתבה בידי ישראל זאב הלוי אישיהורביץ, שהשקיע בהכנתה עבודה מרובה. האנציקלופדיה ראתה אור בצורה חלקית בלבד בווינה בשנת 1923 (אישיהורביץ, תרפ"ג). כמה שנים לפני כן פרסם מחבר זה את ספרו 'מחקרי ארץ אבותינו' (ירושלים, תרע"ה-1915) ולפני כן, בשנת 1893, פרסם שאול הורנשטיין בווינה את ספרו 'גבעת שאול' ויצחק גולדהאר פרסם ספר דומה בשם 'אדמת קודש' (ירושלים, תרע"ג-1913), שכוון בעיקר נגד ספרו של יהוסף שווארץ 'תבואות הארץ'. המשותף לכל החיבורים האחרונים הוא עניינם בטופוגרפיה ובטופונומיה היסטורית של ארץ-ישראל, כלומר בזיהוי שמות ומקומות מתקופות היסטוריות קודמות ובמיוחד כמובן מן התקופות היהודיות של בית ראשון ושני.

## ג. ספרים גיאוגרפיים כלליים ראשונים על ארץ-ישראל

הספר שאולי ראוי יותר מכל ספר אחר לכינוי 'הספר הגיאוגרפי הראשון על ארץ-ישראל שנכתב בעברית בתקופה החדשה' הוא ספרו של יהוסף שווארץ 'תבואות הארץ' (ירוש' לים, 1845. הספר זכה למהדורות נוספות. ראה ברשימת הביבליוגרפיה. ראה גם קרסל, תש"ג, עמ' 58; הלוי, תשל"ו, מס' 31, עמ' 17). הספר נחלק לשני חלקים ראשיים, שכל אחד מהם מחולק חלוקה נוספת: תת-החלק הראשון — 'תבואות הארץ' — מחולק ל-7 פרקים. ארבעת הפרקים הראשונים עניינם גיאוגרפיה: (א) גבולות הארץ ותחומיה; (ב) הימים, הנהרות, ההרים והעמקים; (ג) חלוקת הארץ והמקומות שבחלקים השונים, כולל החלוקה לשבטים; (ד) עבר-הירדן המזרחי והדרומי. שני הפרקים הבאים עניינם טופונומיה: (ה) השמות הנזכרים בספר בראשית ותולדות בני נוח; (ו) השמות הנזכרים בתנ"ך כולו. הפרק האחרון בחלק זה, (ז) החצר הפנימית, עוסק בעיר ירושלים.

תת-החלק השני, 'תוצאות הארץ', נחלק לשלושה פרקים: (א) חיות הארץ — מוקדש לבעלי החיים הגדלים בארץ; (ב) צמחי האדמה — עוסק בצומח; (ג) אבני הארץ — בדומם. לפרק זה נוספו 8 עמודים שכותרתם 'מאמר העיתים'. נדונים בהם הגשם, השלג, החום, רעשי האדמה ועונות השנה. עשרת הפרקים של החלק הראשון עוסקים אפוא במה שניתן לקרוא לו 'מהות ואיכות הארץ'.

בחלק הראשי השני המחבר עוסק בתולדות הארץ מאז חורבן הבית ועד המאה הי"ט. חלק זה נחלק חלוקה נוספת לארבעה 'זמנים': הזמן הראשון — מחורבן הבית ועד הכיבוש המוסלמי; הזמן השני — מן הכיבוש המוסלמי עד בואם ארצה של מלכי אירופה (הצלבנים); הזמן השלישי — מעליית מלכי אירופה (הצלבנים) עד תקופת הסולטן סולימן המפואר (הכובש העות'מאני); הזמן הרביעי — מסולימן עד סוף תקופת השלטון המצרי בארץ-ישראל במאה הי"ט (1840). בסוף החלק הזה מובאות רשימות על בתי-הכנסת של האשכנזים בירושלים, בחברון, בצפת ובטבריה. ניתן לראות במבנה שני חלקי ספר זה מעין מבנה גיאוגרפי-סטורי של חיבור המביא תחילה את תנאי הטבע ('גיאוגרפיה') כרקע לתולדות הארץ.

בכתיבת ספרו הושפע יהוסף שווארץ מספרות קודמת שנכתבה על ארץ-ישראל בשפות לועזיות ובמיוחד מספרו המונומנטלי של המזרחן הדריאנוס רלנד, 'תיאור ארץ-ישראל על יסוד התעודות העתיקות' (Relandus, 1714), ששימש ספרי-יסוד בספרות הלועזית שעסקה בלימודה של ארץ-ישראל. ספרו של רלנד הופיע לראשונה בשנת 1714. הוא מכיל 1,066 עמודים הנחלקים לשלושה כרכים: הראשון מוקדש לגיאוגרפיה כללית של הארץ בימי קדם: שמות, חלקים וחלוקות אזוריות ונדונה בו גם הגיאוגרפיה הטבעית (הפיסית). הכרך השני מוקדש לדרכי הארץ ולמרחקים בין המקומות השונים על-פי הספרות העתיקה. בכרך השלישי נדונים הערים והמקומות, לפי סדר א"ב (חלק זה של ספרו של רלנד השפיע רבות גם

על שלמה לויזון בחיבור ספרו 'מחקרי ארץ' שנזכר לעיל). מבנה החלק הראשון של 'תבואות הארץ' מזכיר מאוד את חיבורו של רלנד. החיסרון העיקרי בספרו של רלנד הוא השימוש המועט במקורות העבריים. יהוסף שווארץ ניסה לתקן את החיסרון הזה והרבה להשתמש במקורות העבריים; לרוע המזל סגנון כתיבתו אינו בהיר ומקשה על ההבנה (ראה (סוקולוב, תרנ"ד, עמ' 403; קליין, תרצ"ז, עמ' 69-85; שטנר, 1951, עמ' 143-144). ובכל זאת ראוי יהוסף שווארץ למקום של כבוד בספרות הגיאוגרפית שעניינה ארץ-ישראל משום שספרו ניצב כספר גיאוגרפיה עברי בודד בין עשרות ומאות רבות של ספרים לועזיים על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל שנכתבו בידי מחברים מערביים נוצריים בשמונה העשורים הראשונים של המאה הי"ט (בן-אריה, 1970).

אמנם קיימים מספר תיאורים וספרי מסע לארץ-ישראל מן המאה הי"ט שנכתבו בעברית, כגון תיאוריו של ר' דוד דבית-הלל, יומניהם של משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית, ספרו של ד"ר אוגוסט לודוויג פרנקל, ספר מסעותיו של ר' ישראל בן-יוסף המכונה בנימין השני (בן-אריה, 1970, עמ' 49, 84-86, 150-151 ועוד; קרסל, תש"ג, עמ' 98-101). אך עד ראשית שנות השמונים, מועד ההתחלה של ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל, לא נערך ניסיון נוסף לכתוב בעברית ספר גיאוגרפי כללי על ארץ-ישראל.

עם ראשיתה של ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל הופיע בעברית ספר גיאוגרפי מעניין על ארץ-ישראל. זהו ספרו של מחיה הלשון העברית אליעזר בן-יהודה 'ארץ-ישראל'. בכותרת המשנה של הספר כותב המחבר, שהתכוון לכתוב 'על טבע הארץ הזאת, ימיה ונהריה, הריה ועמקיה וטבע אקלימה והצומח והחי אשר בה ועריה וכפריה'. בהקדמה לספר מתלונן בן-יהודה שבעברית נכתבו עד אותו זמן ספרים רבים על ארצות שונות בעולם, אבל לא על ארץ-ישראל. לדבריו, דבר זה הוא שהניע אותו לכתובה:

ספרים לא מעט נכתבו בשפת עברית על ארצות כל חלקי תבל הקרובים והרחוקים על ממלכות ארפה הגדולות והקטנות ועל מדינות אמריקה הנושבות והשמימות על קצווי אסיה וגבולי אפריקה ועל איים רחוקים — רק לארץ אחת לא שמו סופרי ישראל כמעט את עינם ולבם ולמקום אחד בכל התבל לא היה די עז לעורר חפץ בקרבם לדעת את המקום הזה ולהודיעהו את בני עמם... בעל שבילי עולם כתב על ארץ-ישראל רק שנים שלושה דפים. ובספר מחקרי ארץ לר' שלמה לוינסון (אשר קרא לו יעקב קפלן ארץ קדומים) נרשמו שמות המקומות אשר נזכרו בכתבי הקודש אך דבר אין בו כמעט על טבע הארץ ובמקומות רבים כתב המחבר הזה על טבע הארץ כאשר חשבו לפנים ולא כך הדבר באמת (עיין בדבריו על הירדן). בספרי קלמן שולמן על ארץ ישראל נקבצו מאמרים יפים רק על מקומות מספר מהארץ הזאת וספר 'מוסדי ארץ' להסופר הזה לא ראיתי

כדלהלן (בין סוגריים מרובעים תוספת הסבר שאינה במקור):

מפני קשט-סלה [הקדמה]. 1. חזות הכל [תחומי הארץ וגבולותיה]. 2. אוירה דא"י [מזג האוויר, האקלים]. 3. חומר ארץ הקדושה [מסלע וקרקעות]. 4. על פרי הארץ [הצומח]. 5. מערכת החי [חיות, בהמות, עופות ורמשים]. 6. מחלקות הארץ [שמות מחוזות ותושבים]. 7. תולדות א"י וסוריא [מתקופת המקרא עד המאה הי"ט]. 8. בואו חשבון [האוכלוסיה, העדות, הדתות ואורחות החיים]. 9. אי זו הדרך וסדרי הארץ מה המה? [דרכים, מטבעות, דואר, קונסוליות]. 10. המינהל [לפי אוליפנט בצירוף מפת הארץ]. 11. מסע אוליפנט מעבר-הירדן מזרחה [על עבר-הירדן המזרחי]. 12. מערבא [ארץ-ישראל המערבית]. 13. מושבות בני-ישראל [תיאור המושבות היהודיות החד-שות] (סאקאלאו, 1885).

שנים רבות היו שני הספרים האלה, של בן-יהודה ושל סוקולוב, יחידים מסוגם בספרות העברית. בסוף שנות השמונים פרסם דוד ילין ספר לימוד תחת הכותרת 'מקרא לנערי בני ישראל, כולל תולדות גבורי ישראל, משלי ישראל, מוסר תורת ישראל ופרקים רבים מתולדות עמנו וגדוליו ונלוה אליו ס' "ארץ אבותינו". הספר ראה אור בשנת תרמ"ט (1889) בירושלים. לחלק 'ארץ אבותינו' (עמ' 121–164) צורף שער מיוחד ובו נכתב: 'כולל ערך ארץ-ישראל לפנינו והיום, אוירה, מעדניה [המינרלים שלה], צמחיה, חיותיה, תולדותיה ודברי ימי עמנו עליה למימי עולם ועד היום הזה'. ואלה שמות פרקי הספר:

א. מקום א"י בכדור הארץ מידתה ושמותיה. ב. מראה הארץ. ג. הרי הארץ. ד. עמקי הארץ. ה. מישורי הארץ ומדבריותיה. ו. ימי הארץ. ז. נהרי הארץ ונחליה. ח. ערי הארץ. ט. אוויר הארץ. י. מעדני הארץ. י"א. צמח הארץ. י"ב. חית הארץ. י"ג. דברי ימי הארץ. י"ד. הישוב היהודי החדש בארץ-ישראל. ט"ו. המושבות (ילין, תרמ"ט, עמ' 121–164; הלוי, תשל"ו, מס' 672, עמ' 228).

למרות שהספר קטן בהיקפו ונועד לתלמידים, אפשר להבחין בו במבנה דומה לזה של שני הספרים הקודמים בעברית שהוזכרו לעיל. כולם נערכו על-פי הנוסח הקלאסי הידוע, המתחיל בגיאוגרפיה הפיסית (לסעיפיה) ומסיים בגיאוגרפיה של האדם.

ספרונו הקטן של דוד ילין לא חידש הרבה והוא הותאם כאמור לצורכיהם של תלמידי בית-ספר. מעניין הרבה, שמאז פורסמו ספריהם של בן-יהודה וסוקולוב ובמשך כל תקופת העלייה הראשונה לא הופיעו בדפוס ספרי גיאוגרפיה בעברית. רק החל מאמצע העשור הראשון של המאה העשרים, ובמיוחד במחצית הראשונה של העשור השני, שבו והופיעו ספרים בעברית על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל. אבל כמעט כולם היו תרגומים של ספרים שנכתבו בשפות זרות. ביניהם היו גם ספרים שנכתבו בידי מחברים יהודיים מבני היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, אך הם פורסמו קודם בשפות לועזיות.

ולא ידעתי אם יש בו עליה רבה. הטוב מכל הספרים על ארץ ישראל הוא ספר תבואות הארץ ליוסף שוורץ אבל גם בו ימצא הקורא רק מעט מאד על טבע הארץ ודברים רבים לא נודעו עוד בימיו וגם שפתו רעה ולא תמשוך את לב הקורא לארץ אשר הוא מדבר עליה (בן-יהודה, תרמ"ג, עמ' 160; הלוי, תשל"ו, מס' 413, עמ' 160).

בן-יהודה תכנן ספר בן שלושה חלקים, אך רק החלק הראשון, העוסק בגיאוגרפיה פיסית של ארץ-ישראל, ראה אור. חלק זה נחלק לשבעה פרקים: הראשון דן בשמותיה של הארץ, גבולותיה, מקומה על-פני כדור הארץ, רוחבה וגודל שטחה. הפרק השני עוסק בטופוגרפיה ובחלקיה השונים, כולל עבר-הירדן המזרחי. בשפתו של בן-יהודה נקרא פרק זה 'מראה הארץ אם נביט עליה מגבוה'. הפרק השלישי עוסק במימי הארץ, כלומר בימים ובנחלים. הרביעי — בהרים. החמישי — בעמקים, בבקעות ובמדבריות. השישי — באקלים ובמזג האוויר. הפרק השביעי דן ב'תכונת האדמה וצורתה', כלומר במסלע ובקרקעות וכן במעיינות מרפא. בסוף הספר מובא נספח על חוקרי הארץ — קוסטיגאן, מולינה, לינץ ועוד — וכמו-כן 'מפת טבע הארץ'. לפי תכניתו של בן-יהודה נועד החלק השני לעסוק ב'יבול האדמה' ובבעלי החיים הנמצאים בארץ והחלק השלישי — בערים ובכפרים 'לכל משפטיהם'. כאמור, לא ראו שני החלקים האחרים את אור הדפוס. החלק הראשון הופיע בירושלים בשנת תרמ"ג (1883) והקיף 100 עמודים בערך (בן-יהודה, תרמ"ג).

שנתיים אחרי שהופיע ספרו של בן-יהודה ראה אור עוד ספר על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל. זהו ספרו של המנהיג הציוני הנודע נחום סוקולוב, 'ארץ חמדה' (תרמ"ה-1885). סוקולוב גילה עניין בלימודה של ארץ-ישראל כבר לפני כן ובעיתונו 'הצפירה' פרסם כמה מאמרים העוסקים בחקר הארץ. גם הוא התלונן על כך שלא-יהודים מרבים לעסוק בחקר הארץ בעוד שהיהודים אינם מתעניינים בלימוד ארץ אבותיהם (סוקולוב, תרמ"ד 1: עמ' 341–342, 2: עמ' 400–401; 3: עמ' 402–406). הספר שעורר במיוחד את התעניינותו של סוקולוב היה ספרו של לורנס אוליפנט *Land of Gilead with Excursions in the Lebanon* (אדינבורג-לונדון, 1880). בהקדמה (עמ' יג' לו) ובנספחים שבסוף הספר (עמ' 525–538) מצוי חומר מעניין על התכניות שרקם אוליפנט ליישוב ארץ-ישראל ובמיוחד הגלעד ועבר-הירדן המזרחי (Oliphant, 1880). מלבד זאת מובא בספר תיאור מסעו בדרום לבנון, דרום סוריה, ארץ-ישראל ועבר-הירדן המזרחי. סוקולוב סקר את הספר במאמרו ב'הצפירה' ואף חשב לתרגמו לעברית; לימים נמלך בדעתו והחליט לכתוב בעצמו ספר על ארץ-ישראל שיכלול את תיאורה של כל הארץ 'כולל ידיעות גלילות ארץ הקדושה... על פי גדולי התיירים' בכלל ועל-פי ספרו של אוליפנט בפרט, בצירוף הוספות מיוחדות משלו. הספר ראה אור בוורשה וכלל 200 עמוד (סאקאלאו, 1885).

ספרו של סוקולוב נחלק, בנוסף להקדמה, ל-13 פרקים

ד. ספרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל שנכתבו בשפות אחרות ותורגמו לעברית

דומה, שחסרונה של ספרות גיאוגרפית עברית על ארץ-ישראל הוא שהביא לתרגומם לעברית של כמה ספרים גיאוגרפיים כלליים שנכתבו בלועזית בידי אישים שהיו קשורים ביישוב היהודי ובמפעל ההתיישבות הציוני בארץ-ישראל. הראשון מאלה שייזכר כאן הוא ספרו של ישראל בלקינר, מן הבילויים הראשונים ודמות חינוכית מרכזית ביישוב היהודי החדש בארץ-ישראל בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. בלקינר כתב ברוסית ספר על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל והספר זכה לפרסום רב. הספר ראה אור לראשונה באודסה בשנת 1902 (יעבץ, תרנ"א; אהרנסון, 1983, עמ' 14–15, 163). זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה החל בלקינר לתרגם את הספר לעברית, אבל הופיע ממנו רק גיליון דפוס אחד תחת השם 'ארץ-ישראל בזמן הזה', שלושה בשתי מפות. גיליון זה הופיע לאחר הופעתן של חוברות ג' וד' של 'המאיר', כתב-עת מדעי פופולרי המוקדש לארץ-ישראל ויישובה, שגם אותו ערך ישראל בלקינר. הנוסח השלם של הספר המתורגם והמעובד יצא לאור בתל-אביב בשנת תרפ"ח (1928) ונשא את השם 'ארץ-ישראל של זמננו: א. טבע הארץ'. ספרו של בלקינר במהדורה זו מחולק לפרקים אלה:

פרק ראשון — מצב הארץ וגבולותיה. פרק שני — פני הארץ, הרי הארץ ועמקיה בעבר-הירדן מערבה, השפלה אשר על שפת הים. בקעת הירדן, הרי עבר הירדן המזרחי ומישוריו. פרק שלישי — הקרקע התחתון, תכונות הביולוגיות. פרק רביעי — ההשקאה, הנהרות הנופלים אל הים הגדול, הנהרות והאגמים של בריכת ים-המלח. פרק חמישי — האקלים. פרק שישי — תוצאות הטבע, עולם הצומח, עולם החי עולם הדומם (אהרנסון, 1983, עמ' 163, מס' 3).

בלקינר הוציא לאור גם ספר לימוד מנוקד על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל (ניו יורק, 1919, תל-אביב, תרפ"ז-1927. ראה: אהרנסון, 1983, עמ' 163, מס' 2).

שנה לפני פרסום קטעי התרגום הראשונים לעברית של בלקינר, בשנת תרע"א (1911), ניתרגם לעברית וראה אור ספרו של האגרונום הגרמני הוברט אוהגן (Auhagen), מומחה לנושא ההתיישבות בעולם ובמזרח התיכון, שהגיע לארץ-ישראל ושהה בה בשירות הקרן הקיימת לישראל כאגרונום יועץ בנושאי התיישבות. ספרו נשא את השם 'ארץ-ישראל וסוריה'. טבע הארץ, תכונות ועבודת האדמה שבה'. הספר נפתח בהקדמה ובה דברי הערכה על המתרגם והמעבד, הוא אליהו בן בנימין זאב ספיר ז"ל, נכדו של ר' יעקב ספיר הלוי, בעל 'אבן ספיר', שנפטר פתאום בח' אלול תרע"א (1911) והוא בן 42 שנה בלבד (אוהגן, תרע"א).

ספרו של אוהגן הוא כבר בעל אופי יישובי חקלאי יותר

מאשר הספרים הגיאוגרפיים העבריים הקודמים. ואלה פרקי הספר:

א. הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל. ב. מזג האוויר. ג. האדמה והמים. ד. החיות וצמחי הבר שבארץ שיש להם יחס קרוב לעבודת האדמה. ה. הממשלה, הלכות קרקעות והמסים. ו. יושבי הארץ. ז. המצב הכלכלי של הברווים. ח. עבודת הפלחים הפשוטה. ט. עבודת האדמה והשקאה. י. המקנה של האכרים. י"א. דוגמאות של אופני משק שונים. י"ב. חתימה (אוהגן, תרע"א).

בשנת תרע"ב (1912) ראה אור ביפו ספר כללי על תורכיה שהוקדש לאלה ספיר ז"ל ובו פרק חשוב על ארץ-ישראל. זהו ספרו של פ' אוירבך, 'תורכיה, גיאוגרפיה של ממלכת תורכיה האסיתית והאירופית'. כללתי ספר זה, למרות שנדפס בעברית, בין הספרים המתורגמים משום שנאמר בראשו שהוא הוכן ועובד על-פי מקורות שונים ואין לי ספק, שמקורות אלה היו בשפות לועזיות. הספר נחלק לפי הארצות שנכללו באימפריה העות'מאנית. כל חלק מכיל 5 פרקים: א. טבע הארץ. ב. המחיה והכלכלה. ג. דברי ימי הארץ. ד. היישוב בזמן הזה. ה. החלוקה המדינית. החלק על סוריה וארץ-ישראל, שגם הוא בנוי באותה מתכונת, מקיף 65 עמודים (אוירבך, תרע"ב, עמ' 29–95).

בשנים אלה תורגם לעברית גם חלק גדול מספרו הנודע והחשוב של שלמה מונק 'פלשתינה', שראה אור בצרפתית כבר בשנת 1841 (Munk, 1841). התרגום לעברית נעשה על-פי התרגום והעיבוד הגרמני של הספר מעשי ידי הפרופסור מ"א לוי, שראה אור בלייפציג בשנת 1871/2. התרגום נעשה בידי רבינון והספר נדפס בוויילנה בשנת תרע"ג (1913). הנוסח העברי נחלק לשני חלקים: החלק הראשון — טבע הארץ ותיאור שטח ויישוב (טופוגרפיה). חלק זה נחלק ל-4 פרקים: א. שם הארץ וגבולותיה. ב. התכונה הכללית של האדמה, ההרים, המישור, הנהרות, מזג האוויר, מראות הטבע, התנובה. ג. טבע האדמה ותוצאותיה. ד. גבולות פלשתינה וציון מקומותיה. החלק השני עוסק בתיאור העמים שישבו בארץ ובגבולותיה בתקופת התנ"ך (מונק, תרע"ג).

ספר מעניין אחר על ארץ-ישראל שתורגם מגרמנית לעברית הוא ספרו של דוד טריטש. זהו ספר שימוש לידעת ארץ-ישראל שעובד ותורגם בידי יהודה גרובסקי (גור) ויצא לאור על-ידי מ' שינקין (טריטש, ללא תאריך). הספר הופיע גם בגרמנית (מהדורה ראשונה בשנת 1907, מהדורה שנייה בשנת 1912, מהדורה שלישית בשנת 1922. ראה: Trietsch, 1907). על המהדורה העברית לא צוין מועד הופעתה, אך לפי תוכנה ועל-פי הנתונים המובאים בה יש להניח שהספר הופיע במקביל למהדורה הגרמנית הראשונה, כלומר בשנת 1907 בערך. הנוסח העברי מחזיק בערך 100 עמודים קטנים וכולל 61 סעיפים בני עמוד אחד או שניים. תוכן הסעיפים האלה מעניין ולכן נביא אותו בשלמותו:

א. גבולות ארץ-ישראל. ב. מראה הארץ. ג. שטח חלוקתה

המדינית ויושביה. ד. יושבי הארץ. ה. אקלים הארץ, הרוחות ועונות השנה. ו. שינוי האקלים בארץ וטיב אדמתה. ז. מעדני הארץ (המינרלים). ח. חיות הארץ. ט. צמח הארץ. י. עבודת האדמה. י"א. גידול בקר וצאן. י"ב. הדגה. י"ג. גידול עצי פרי. י"ד. בניין המדרגות והכוונה לטראסות במדרונות ההרים. ט"ו. מצב הבריאות. ט"ז. ארץ-ישראל ארץ משקה. י"ז. הדואר. י"ח. הטלגרף. י"ט. מסילות הברזל. כ. בתי מלון לנוסעים. כ"א. חופי הארץ. כ"ב. חיבור הדרכים בין החופים. כ"ג. מסע התיירים לארץ-ישראל. כ"ד. המידה והמשקל. כ"ה. מטבעות. כ"ו. הקונסולים. כ"ז. מכס הגבול. כ"ח. מסי הממשלה. כ"ט. מסעות לארץ-ישראל. ל. המקומות ההיסטוריים. ל"א. המסעות בארץ. ל"ב. מצב ההגנה בארץ-ישראל. ל"ג. המשפטים. ל"ד. ההנהגה הציבורית. ל"ה. רופאים, רופאי שיניים, בתי מרקחת. ל"ו. בתי החולים העבריים בארץ ישראל. ל"ז. בית מרקחת לדרך. ל"ח. בתי-הספר בארץ-ישראל. ל"ט. אופן החיים וצורכיהם. מ. מחיר צורכי האוכל. מ"א. חוקים אחדים הנוגעים לקניית אדמה. מ"ב. מחיר אדמה בארץ-ישראל. מ"ג. אופן בניין הבתים. מ"ד. המושבות העבריות בארץ-ישראל. מ"ה. המושבות הגרמניות. מ"ו. המסחר בארץ-ישראל. מ"ז. התעשייה בארץ-ישראל. מ"ח. התעשייה הביתית. מ"ט. מכונות, התנועה. נ. הבנקים. נ"א. חברות מלווה. נ"ב. חברות לאחריות (ביטוח). נ"ג. קלוב (מועדון). נ"ד. ספריות. נ"ה. עיתונים. נ"ו. לוח ערי ארץ-ישראל ויושביה. נ"ז. לוח התפתחות היישוב בערים. נ"ח. לוח עבודות האיכר בשנה. נ"ט. לוח הסחורות שנכנסו ליפו. ס. לוח הסחורות שהוצאו מיפו. ס"א. תרגילים אחדים בדיבור הערבי.

הספר האחרון שאזכיר בקבוצה זו הוא ספרם הנודע של ד' בן-גוריון וי' בן-צבי, 'ארץ-ישראל בעבר ובהווה', שנכתב באידיש וראה אור בניירורק בשנת תרס"ח (1918). ספר זה הוא כבר בבחינת צעד גדול קדימה בכתיבה גיאוגרפית והיסטורית של ארץ-ישראל. הוא מקביל לשורה ארוכה של ספרים שראו אור באותו זמן בערך, שהטיפול בהם מחייב דיון נפרד החורג ממסגרת מאמרנו הנוכחי. לכן לא ארחיב עליו את הדיבור ואסתפק בהזכרתו (לדיון מפורט בספר זה ראה אליאב ובן-אריה, 1980, ובמיוחד עמ' 7-20, 29-90).

#### ה. קבצים, כתבי עת, עיתונות ומדריכי סיורים

גם בכל הנוגע לכתבי עת שעיסוקם ארץ-ישראל פיגרה הכתיבה העברית אחר זו הלועזית. כתב עת כזה באנגלית החל להופיע באופן סדיר כבר בשנת 1869 — הוא כתב העת של 'הקרבן הבריטית לחקר ארץ-ישראל' (PEF.QST); בגרמנית החל להופיע כתב עת כזה בשנת 1878 — זהו ביטאון 'החברה הגרמנית לחקר ארץ-ישראל' (ZDPV) (בן-אריה, 1970, עמ' 184, 208). לעומת זאת היו צריכות לחלוף כמה שנים עד

שהופיע המאסף הראשון בעברית שהוקדש אך ורק לנושאים הקשורים בארץ-ישראל. בזכותו של איש אחד, אברהם משה לונץ, שהקדיש את כל חייו לחקר ארץ-ישראל, החל להופיע בווינה בשנת 1882 המאסף 'ירושלים', שנועד 'להאיר ולהעיר על הארץ הקדושה מצבה וקורותיה, וכל הנוגע בשכבר הימים ובימינו אלה...' (לונץ, תרמ"ב). הכרך הראשון הופיע בהשגחתו ובפיקוחו של פרץ סמולנסקין שכתב את ההקדמה לכרך זה. שאר הכרכים נדפסו בירושלים בבית הדפוס של לונץ. הכרך השני ראה אור בשנת תרמ"ז (1887), השלישי בשנת תרמ"ט (1889) והרביעי בשנת תרנ"ב (1892). ארבעת הכרכים הראשונים הכילו ליד החלק העברי גם מדור של מאמרים בלועזית, אבל החל מן הכרך החמישי בטל הסידור הזה והמאמרים הופיעו בעברית בלבד. בסוף הכרך העשירי, שראה אור בשנת תרע"ד (1914), צורף קונטרס המפתחות, הכולל שלושה מפתחות לכל עשרת הכרכים: א. מפתח שמות המאמרים; ב. מפתח עניינים; ג. מפתח שמות המחברים. בסך הכל הופיעו 13 כרכים. הכרך האחרון הופיע כבר לאחר מותו של לונץ בשנת תרע"ט (1919). בכל הכרכים מובאים מאמרים רבים העוסקים בחקירת ארץ-ישראל ובתולדות תושביה ויישוביה. דגש מיוחד מושם בקורות היישוב היהודי בארץ-ישראל בעבר ובבעיות היישוב העברי המתפתח בארץ-ישראל בהווה. חשוב לציין, שקבצי 'ירושלים' היו מאספים עבריים לא רק מבחינת לשונם העברית, אלא גם מצד תוכנם והרוח הכללית שלהם. חלק נכבד של המאמרים שנדפסו במאסף תרם לונץ עצמו. הצטרפו אליו חוקרים יהודיים נודעים מן הארץ ומחוץ-לארץ. מפעם לפעם הופיעו גם מאמרים מפרי עטם של חכמי אומות העולם; החל מן הכרך החמישי תורגמו אלה ונתפרסמו במאסף בעברית בלבד (קרסל, תש"ג, עמ' 22-23).

החל משנת תרנ"ה (1895) החל לונץ בהוצאתו לאור של קובץ נוסף, הלא הוא 'לוח ארץ-ישראל', שהופיע כסדרו מדי שנה בשנה במשך עשרים שנה. כך ראו אור עשרים כרכים של לוח זה. האחרון, כ"כ"א, הוא כרך כפול. הלוח הכיל: א. חלק שימושי (לוח לבני שלוש הדתות, סדרי הדואר וכדומה). ב. 'מאמרים וסיפורים, תמונות, שירים וסיפורות המתארות מצב חיי אחינו בערי ארה"ק ומושבותיה'. ג. 'מצב וחיי אחינו ומצב הקהילות בכל ערי ארץ הקדם'. ד. מודעות מסחריות מטעם המוסדות השונים. בלוח נתפרסמו גם מספר מאמרים ומחקרים בענייני ארץ-ישראל ותולדות יישובה היהודי לפני תקופת ההתיישבות החדשה ועד בכלל (לונץ, תרנ"ה).

בשנת תרס"ה (1905) החל לונץ במפעלו השלישי, פרסום שלושה קבצים בשם 'המעמר'. בשניים הראשונים, שראו אור בשנים תרס"ה ותרע"ב, ביקש לכנס 'את כל המאמרים שנתפרסמו בכל מקצועות מדע ארץ-ישראל ומחקריה בשפ' תינו הקדושה'. בקובץ השלישי והאחרון, שהופיע בשנת תר"ף (1920), לאחר מותו של לונץ ואשר הוגה כבר בידי ח"מ מיכלין, נכללו 'מכתבי מסע, רשימת קברים, הסכמות, תקנים, זכרונות, כתבי זכויות ועוד' (לונץ, תרס"ה-תר"פ). גם בעיתונות העברית הכללית שנתפרסמה בחוץ-לארץ, וכן

בתיחום זה ניכרת השפעת הדיבור המקראי "מדן ועד באר שבע", שהרי בימים ההם היתה סמכותו של המקרא בתוקפה אצילו לעניינים גיאוגרפיים. אבל אין דעות הגיאוגרפים שוות בקביעת הגבולות האלה. עובדה היא, שכל התיאורים רואים את הערבה כחלק מגופה של ארץ-ישראל, שכן הם מציינים את כל הבקעה שממקורות הירדן בצפון ועד מפרץ אילת בדרום כחטיבת-תבליט האופיינית והרצופה ביותר שבארץ כולה ומרחיבים את הדיבור על חבל זה דווקא. בתור גבול טבעי של הארץ מצד מזרח היו רואים על-פי-רוב את הירדן, ים-המלח והערבה. מכוחם של נימוקים היסטוריים — והשפעת ההיסטוריה על הגיאוגרפיה עדיין היתה חזקה למדי באותם הימים — היו כוללים בתיאור הארץ גם את עבר-הירדן המזרחי, אבל בדרך כלל לא היו רואים בו אלא כעין מרחב טבעי של ארץ-ישראל.

בחלוקה המשנית של הארץ היתה נוהגת ההבחנה המקובלת של רילנדוס<sup>7</sup>, שחלק אותה לארבע רצועות מרידיונאליות: עמק החוף, ההר, הבקעה ורמת עבר-הירדן מזרחה, וחלוקה זו הוסברה בהתאם להשקפות הגיאוגרפיות החדשות. בתחילה לא ניסו להוסיף חלוקה לתחומים משניים, כלומר לחטיבות בינוניות לפי מושג ה"כֹּרֶה" של פתול-מאיוס, היא ההבדלה ל"נפות" (Landschaften, regions), שלימים נעשתה יסוד לתיאור הארצות באירופה. אבל עדיין גדול היה כוחה של המסורת בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, ולשם חלוקה "טבעית" — או כלשון הדור "הבדלה אורגאנית" — השתמשו בכמה שמות הידועים מן המקרא, וייחסו להם תחומים מתאימים או תחומים שנראו להם מתאימים, וניסו להבדיל בין התחומים הללו על-ידי "גבולות טבעיים". לרוב הודו בעל-כורחם שאין זו אלא חלוקה מוסכמת, שבאה לשם "נוחיות". ומשום כך אף ויתרו על המידה שנתקבלה בגיאוגרפיה של אירופה, לדחות את שמות המחוזות המדיניים הישנים, שהיו נוהגים בציון המבנה הכורוגראפי, ולקבוע במקומם יחידות-נוף טבעיות. בגיאוגרפיה האירופית היתה הבחנה זו מיוסדת בעיקר על התנאים ההידרוגראפיים של התחומים. והיו שתי שיטות בחלוקה זו, השיטה האחת, והיא העקיבה יותר, היא תורתו של ביואש<sup>8</sup>, המכונה גם בשם "השיטה היבשה", רואה את הסימנים לחלוקה "אורגאנית" באגני הנהרות או בשטח הניקוז של נהר גדול, הקובע יחידה טבעית בפני עצמו. שיטה זו מיוסדת בעיקר על ההנחה, ששטחי-ניקוז כאלה נבדלים זה מזה הבדלה ברורה על ידי פרשות-מים בולטות. הווה אומר, השיטה "היבשה" רואה את הנהר כמין ציר של התחום שבו הוא זורם, והיא קיבלה חיזוק גם על-ידי סמכות מדינית משעשו את עקרו-נותיה יסוד לחלוקתה של צרפת לדפארטאמנטים<sup>9</sup>. כנגד זה השיטה האחרת המכונה גם "הלחה", והיא שמרנית יותר, מניחה כיסוד לחלוקה את הילוכי הנהרות הגדולים עצמם

של ארץ-ישראל "סבל-ירושה", שעדיין הוא נותן טעם לפגם בתפיסה הגיאוגראפית הנוהגת בתיאור ארצנו הן מבחינה עניינית והן מבחינה מיתודית. עדיין המחקר הגיאוגראפי של ארץ-ישראל משועבד לכמה מדרכיה ומי-דותיה של המאה הי"ט, ובעיקר של מחציתה הראשונה של מאה זו, שהיא "התור הקלאסי" של הגיאוגרפיה. נזכיר לדוגמה את ההפלגה שחפליגו בערכו של הקריטריון של "גבולות טבעיים" להגבלת אזורים, או ההדגשה המוג-זמת שמדגישים את קו פרשת-המים הראשית בתור קו מור-פולוגי ואקלימי עיקרי של הארץ.

במאמרנו זה נשתדל לעמוד בקצרה על צמיחתם והש-תלשלותם של המושגים והתפיסות בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל בראשית התפתחותן של המדע הגיאוגראפי.

ארץ-ישראל כיחידה גיאוגראפית טבעית במחצית המאה הי"ח התחילה רווחת הדעה בקרב הגיאוג-גראפים, שפני כדור הארץ מורכבים "ארצות-אורגאניזמים", כלומר, יחידות-שטח טבעיות הנבדלות זו מזו הבדלים אופייניים — בניגוד לדעה שהיתה מקובלת בדורות הקודמים, שלפיה רק הגופים המדיניים והיחידות האדמיניסטרטיביות שלהן נחשבו כעצמים גיאוגראפיים<sup>4</sup>. בחלקים הידועים של כדור הארץ נהגו גם חלוקה לפנים מחלוקה והבחנה בתוך יחידות-השטח "הטבעיות" יחידות משניות, ואילו בחלקים של פני הארץ שרק הוחל אז בחקירתם, הסתפקו בחלוקה לאזורים ראשיים בלבד. התייריים המדעיים שסיירו את ארץ-ישראל במאה הי"ט והגיאוגראפים שסמכו את חיבוריהם על תיאור-ריהם של התיירים הללו, בדרך כלל רואים היו את הארץ כדרומה של סוריה, אף-על-פי שעיקר עניינם היה בארץ-ישראל דווקא ולה הקדישו את רוב חקירתם, כאילו היתה סוריה רק פרוזודור לה. רק יחידים מהם יצאו מגדר השגרה והגיעו כבר ברבע הראשון של המאה הי"ט לראות את ארץ-ישראל כיחידה גיאוגראפית בפני עצמה. אחד מהם הוא קיטו הנזכר למעלה, וכך הוא מנמק את התפיסה החדשה: "שלא כשאר ארצות קטנות (ארץ-ישראל) אינה נראית עלינו מבחינה פיסית כחלק של ארץ גדולה, שאין הוא נפרד ממנה אלא על פי ההסכמה בלבד, כי אם כארץ בפני עצמה. כתחום אחד ומובדל ובעל שיעור-מבנה מובהק. מוצא אתה בה כעין מכלול של כל הצורות הפיסיות המשמשות סימנים להבדיל ארצות זו מזו ואינן מזדמנות זו בצד זו אלא בארצות מועטות"<sup>5</sup>.

חלוקתו של איזור לחטיבות "אורגאניות" צריכה קביעה של "גבולות טבעיים", כלומר שינויים בטבע הנוף שמשני עברי הגבול, ובעיקר הפרשים שבתבליט ובאקלים. גבולות כאלה הוחזקו הים התיכון במערב, שיפוליו הדרומיים של הלבנון והנהר קסמֶה בצפון, ו"המדבר" בדרום; לפי תיאורם של רוב הגיאוגראפים תחילתו של מדבר זה סמוך לבאר-שבע<sup>6</sup>.

(7) י. שטנר (1), ע' 144.

8) Ph. Buache, Essai de géographie physique, Paris, 1752.

9) R. Hartshorne (3), p. 40.

4) R. Hartshorne (3), p. 44.

5) J. Kitto (2), p. XXIX.

6) יצא מכלל זה קיטו (2), ע' XXVII, שכבר ראה את נחל מצרים (ואדי אל-עריש) כגבולה הדרומי-מערבי של ארץ-ישראל.

אצל ציבור הכותבים והקוראים הלא-יהודי, האירופיינוצרי, מאשר אצל אלה היהודים וקוראי העברית.

ב. הכמיהה וההתעניינות בארץ-ישראל בקרב היהודים היו מופנים בדרך כלל כלפי הארץ ההיסטורית, הקדושה, הרוחנית, ולא כלפי הארץ העכשווית, היום-יומית, הגשמית. הציבור היהודי, כולל החלק המשכיל והמלומד שבו, היה רחוק ממיד מהתעניינות בגיאוגרפיה, בתנאי הטבע ובמקומות יישוב של ארצות אחרות בעולם. הוא היה רחוק גם מהתעניינות בנושאים אלה בארץ אבותיו.

ג. גם ספרות המסעות של יהודים לארץ-ישראל היתה מצומצמת ביותר בהשוואה לזו שנכתבה בידי נוסעים לא-יהודיים שהגיעו לארץ-ישראל במאה הי"ט. ההתעניינות בסוירים ובנסיעות בארצות העולם ותיאור קורותיהם של הנוסעים היתה מקובלת פחות בקהילות היהודיות בגולה. ספרות המסעות הביאה בעקבותיה לכתיבתה ולפרסומה של ספרות גיאוגרפית מסכמת על ארצות שונות בעולם ובכלל זה על ארץ-ישראל. מיעוט ספרות המסעות היהודית לארץ-ישראל היה אף הוא גורם שתורם לעיכוב הכתיבה והסיכום של ספרות גיאוגרפית כללית על הארץ.

ד. אין ספק, שהספרות הגיאוגרפית העברית הושפעה בראשיתה מן הספרות הגיאוגרפית הלועזית שקדמה לה. מבחינת אופי הספרות והגישה שננקטה בכתיבתה, היא נשאה אופי של גיאוגרפיה תיאורית העוסקת בחקירת ה'מה' וה'איפה', ולא ב'איך' ו'מדוע'. אך הספרות הגיאוגרפית העברית נפרדה ממנה בשני כיוונים עיקריים. מצד אחד השמיטו הכותבים ככל האפשר את התיאורים המקובלים מאוד בספרות הלועזית על המקומות המקודשים לנוצרים; מצד שני היא השתדלה להכניס

במקומם תיאורים וידיעות על מקומות ואתרים יהודיים היסטוריים קדושים ועל היישובים החדשים, שהחלו לקום ולהתפתח בארץ-ישראל באותם ימים.

ה. אם היה תחום מיוחד שבו הצטיינה הספרות הגיאוגרפית העברית זהו תחום הלקסיקונים הגיאוגרפיים, שהביאו בעיקר ישימות מפורטות של שמות מקומות ואתרים מארץ-ישראל שנזכרו בכתבי הקודש ובספרות היהודית ההיסטורית הענפה שנתקשרה לארץ-ישראל. תחום זה לא חייב הכרה של המציאות הריאלית וביקור בארץ-ישראל והוא התבסס על ידיעת המקורות הספרותיים. העושר הרב של המקורות היהודיים, שהיו כתובים בעברית ובשפות אחרות, ואשר נזכרו בהם מקומות בארץ-ישראל, הוא שהעניק לסוג זה של ספרות גיאוגרפית עברית את מעמדה המיוחד.

ו. רק לאחר שהחל מפעל ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל החלו המתיישבים החקלאיים היהודים, ועמם שאר היישוב היהודי החדש שהחל להתבסס בארץ, להבין את חשיבותו של לימוד הגיאוגרפיה של הארץ שהם חיים בה. בהתחלה הם השתדלו למצות את המידע שהיה מצוי בספרות הגיאוגרפית הכללית שנכתבה בלועזית, אך עד מהרה למדו לדעת שאף היא כללית מדי ושטחית מאוד. משום כך הזמינו חוקרים זרים, אגרונומים, גיאולוגים ואחרים, לבוא ולחקור עבורם את תנאי הארץ. בעזרתם של מומחים אלה החלו אף הם ללמוד ולהכיר את הארץ, אבל לימוד גיאוגרפי זה כבר נתבצע בעיקרו בתקופת המנדט הבריטי. תקופת שלהי השלטון העות'מאני היתה רק תקופת-חלוץ בלימודה של הארץ ותקופת הבראשית בכל הנוגע לפרסומים עבריים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל.

#### רשימת המקורות

בן-אריה, י' (כרפוס), 'לאופיה של הספרות הגיאוגרפית-היסטורית של ארץ-ישראל מהמאה ה-19', בתוך: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של א"י, ב', ירושלים.  
בן-יהודה, א' (תרמ"ג), ספר ארץ-ישראל, ירושלים.  
ברסלויאר, מנחם-מנדל (תקע"ט), גלילות ארץ-ישראל, ברעסלוא.  
גולדהאר, י' (תרע"ג), ארמית קודש, ירושלים.  
הירשנזון (ליכטנשטיין), יחיאל צבי (תרמ"ג), שבע החוכמות או הגיאוגרפיה של התלמוד. מחקרי ארץ, למברג (מהדורה שנייה: לונדון תרע"ב-1912).  
הורנשטיין, ש' (1893), גבעת שאול, וינה.  
הלוי, שושנה (תשל"ו), ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים.  
טריטש, ד' (ללא תאריך), ספר שימוש לידעת ארץ-ישראל, מעבר ומתרגם ע"י י' גרובסקי, ירושלים.  
ילין, ד' (תרמ"ט), מקרא לנערי בני ישראל... ארץ אבותינו, ירושלים.  
יעבץ, ז' (תרנ"א), הארץ, ספר לכל נפש ולכל בית-ישראל, א"ד, ירושלים.  
כהן, טובה (1982), מחלום למציאות. ארץ-ישראל בספרות ההשכלה, ירושלים.  
לונץ, א"מ (1876), נתיבות ציון וירושלים, ירושלים.  
לונץ, א"מ (תרמ"ב), ירושלים. ספר קבוצת מאמרים להאיר ולהעיר על ארץ הקדושה מצבה וקורותיה וכל הנוגע לה בשכבר הימים ובימינו אלה למען דעת כל עם ישראל דברים כהויתן, שנה ראשונה, וינה.

אהרנסון, א', עורך (1983), בנתיב הבילויים, זכרונות ישראל בלקינר, תל-אביב.  
אוהגן, ה' (תרע"א), ארץ-ישראל וסוריה. טבע הארץ ותכונותיה ועבודת האדמה שבה (תרגום לעברית ועיבוד: א' ספיר), יפו.  
אורבך, פ' (תרע"ב), תורכיה, גיאוגרפיה של ממלכת תורכיה האסיתית והאירופית מעבדה ע"פ מקורות שונים, יפו.  
איונשטיין, י"ד (תרס"ז-תרע"ג), אוצר ישראל, כרכים א'-י', ניו יורק.  
איש-הורוביץ, יז"ה (תרפ"ג), ארץ ישראל ושכנותיה, תכיל כל שמות העמים, השבטים, הגלילות, ההרים, העמקים, הימים, הנחלים, המעינות, הערים והכפרים של ארץ ישראל, סוריא וחצי האי סיני הנזכרים בתנ"ך, ספרי האפוקריפא, ספרי פלביוס יוסיפוס, המשנה, התוספתא וכו'. כל שם ושם יבואר בכל מה שנוגע לו בגיאוגרפיה והיסטוריה על יסוד המסקנות של בחירי החוקרים וחקירות מקוריות, וינה.  
איש-הורוביץ, יז"ה (תרע"ה), מחקרי ארץ אבותינו, ירושלים.  
אליאב, מ', בן-אריה, י', מהדירים (תש"מ), ארץ-ישראל בעבר ובהווה, מאת דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי (תרגום: ד' ניב), ירושלים.  
בן-אריה, י' (1970), א"י במאה הי"ט. גילוייה מחדש, ירושלים.  
בן-אריה, י' (1986), 'ספרות הנוסעים המערביים לא"י במאה הי"ט, מקור היסטורי ותופעה תרבותית', קתדרה 40, עמ' 159-188.

שווארץ, י' (תר"ה), תבואות הארץ, ירושלים (מהדורה שנייה: לכונ 1865; מהדורה שלישית: א"מ לונץ עם מבוא, תוספות תיקונים ומפתחות, ירושלים תר"ס).

שולמן, קלמן (תרל"ט), שבילי ארץ הקדושה, וילנה.

שטנר, י' (1951), מפת ארץ־ישראל ותולדותיה, ירושלים.

Munk, S. (1841). *Palestine. Description géographique historique et archeologique*, Paris.

Oliphant, L. (1880). *Land of Gilead with Excursions in the Lebanon*, Edinburgh-London.

Relandus, Adrianus (1714). *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata*. Trajecti Batavorum.

Ritter, Carl (1850). *Erdkunde*, Part XV, Sect. A, Book III, pp. 23–93, Berlin.

Ritter, Carl (1852). *Erdkunde*, Part XVI, pp. 302–395, Berlin.

Robinson, E. & Smith, E., (1841). *Biblical Researches in Palestina*, Mount Sinai, Arabia Petraea in 1838, Vol. III, pp. 3–28, London.

הספר הופיע בדפוס גם בגרמנית בפיקוח המחבר — רובינזון — שהתחנך באוניברסיטאות גרמניה: *Palaestina und die suedlich angrenzenden Laender*, Part I, pp. XVI–XXXIX, Halle.

Roehricht, R., (1890). *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin.

Thomsen, Peter (1908–1938). *Die Palaestina-literatur. Eine internationale Bibliographie in systematischer Ordnung mit Autoren und Sachregister*, Leipzig, Vols. I–IV.

Tobler, Titus, (1867). *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig.

Trietsch, D., (1907). *Palaestina Handbuch. Die allgemeinen Landes Verhaeltnisse*, Berlin.

לונץ, א"מ (תרנ"ה), לוח ארץ־ישראל, שנה ראשונה, ירושלים.

לונץ, א"מ (תרנ"א), מורה דרך בארץ־ישראל וסוריה, ירושלים.

לונץ, א"מ (תרנ"ט), ארץ צבי, ירושלים.

לונץ, א"מ (תרס"ה־תר"פ), ספר המעמר את כל המאמרים הנפרדים שנתפרסמו בכל מקצועות מדע ארץ־ישראל ומחקריה, 3 כרכים, ירושלים.

לונץ, א"י (תרע"ב), לוח ארץ־ישראל, שנה י"ו.

לעווזאהן, ש' (1819), מחקרי ארץ, וינה.

מונק, ש' (תרע"ג), פלשתינה. תיאור גיאוגרפי של הארץ לפי מצבה... והשקפה מרעית על קרמוניותה ותכונות האומות שישבו בה בתקופת הביבליאה (תרגום: מ' רבינזון), וילנה.

סאקאלאו, נ' (1885), ארץ חמדה, כולל ידיעת גלילת ארה"ק, על פי גדולי התיירים וכו' גם תמצית ספר המסע של השר האנגלי לאהרענס אליפהאנט עם תוספות מיוחדות כתובות על ידו בימים האחרונים. נלווה... מפת ארץ־ישראל ותמונת הקולוניא... ראשון לציון, וארשה.

סוקולוב, נ' (תרמ"ד): 1: 'על הארץ ועל פרי הארץ', הצפירה 42, שנה י"א, כ"ג חשון תרמ"ד; 2: הצפירה 49, שנה י"א, י"ב בטבת תרמ"ד; 3: הצפירה 93, שנה כ"א, ג' באייר תרנ"ו.

סוקולוב, נ' (תרנ"ד), 'דובב שפתי ישנים', הצפירה 92, שנה כ"א, ב' באייר תרנ"ד.

ספיר, א' (תרע"א), הארץ, יפו.

ספיר, א' (תרע"ג), קובץ מכתבי אליהו ספיר ז"ל, יפו.

פרס, י' (תרפ"א), ארץ־ישראל וסוריה הדרומית. ספר המסעות.

קליין, ש' (תרצ"ז), תולדות חקירת ארץ־ישראל בספרות העברית והכללית, ירושלים.

קפלן, י' (תקצ"ט), ארץ קדומים, כולל גלילות ארץ־ישראל ושמות המקומות הגאוגרפיים... מבוארים על־פי דעות בעלי אסופות חדשים וגם ישנים, וילנה, ב' חלקים.

קרסל, ג' (תש"ג), ארץ־ישראל ותולדותיה — מדריך ביבליוגרפי, הספרות העברית על ארץ־ישראל, ירושלים.

קרסל, ג' (תש"ה), (עורך), ש. לעווזאהן, מחקרי ארץ. לקסיקון גיאוגרפי של כתבי הקודש, תל־אביב, הקדמה, עמ' ה"ט"ו.

# דעות בני המחצית הראשונה של המאה הי"ט על הגיאוגרפיה הפיסית של ארץ-ישראל

מאת

י. שטנר

## הקדמה

הגיאוגרפיה בימינו נעשתה מדע מורכב (composite science), וכמה וכמה סעיפים לשעבר באותה תורה המכונה גיאוגרפיה כללית יצאו לכלל מדעים בפני עצמם, כגון הגיאומורפולוגיה, תורת האקלים, הגיאובוטאניקה ועוד. מתוך כך שבה הגיאוגרפיה והתרכזה במיוחד בתחומו של אותו עניין, שהיה עיקר תפקידה בתחילת ימיה, היא "ידיעת הארצות" או הגיאוגרפיה האזורית (Landeskunde, regional geography).

תיאור גיאוגרפי של חבל ארץ הריהו סיכום פירוטיה של עבודת-חקירה שנעשתה לשמה ושלא לשמה במשך מאות שנים. ואם בשאר ארצות כך, בארץ-ישראל על אחת כמה וכמה, שכן הרבו לתארה יותר מכל ארץ אחרת וכמעט בכל דור ודור במשך תקופה של 1500 שנה ויותר. אבל רובם של התיאורים הקדומים, ובייחוד התיאורים שחוברו בימי-הביניים ולאחריהם (סיפורים של עולי-רגל, "גיאוגרפיות קדושות" וכיו"ב), לא זו בלבד שערכם הגיאוגרפי מועט, אלא אף היתה להם השפעה לא רצויה. הם סייעו להשרשתן של כמה מסורות-אגדה על תכונותיה הפיסיוגיאוגרפיות של ארץ-הקודש, שכולם היו חוזרים ומעידים עליהן, כאילו הכירו אותן במראה-עינים, והשמועות הללו נמסרו מדור לדור כדיעות גיאוגרפיות מוסמכות. מטעם זה היתה המציאות הגיאוגרפית של ארץ-ישראל לא ידועה עד לאמצע המאה הי"ט<sup>1</sup>, אף-על-פי שמרובה היה עניינו של עולם-המערב בארץ זו מבשאר ארצות-המזרח ותיירים היו הולכים ובאים אליה בלא הפסק וגם היו מרבים לתאר אותה בספרים ובמפות. סיבותיה של תופעה זו קצתן בתנאי הטבע של הארץ, כגון הקושי להגיע לחלקים מסויימים שלה, חוסר דרכים ושיבושן בסכנות, עיכובים אקלימיים ועוד. אבל היו עוד סיבות אחרות וחשובות מאלו, והן הן שהאפילו על אופייה של הארץ לאמיתו. שכן שני גורמים עיקריים הם הקובעים את פרצופו של הנוף בארץ הנושבת: תנאי הטבע ופעולות האדם, וממזיגת שניהם מסתיים מה שקורין הנוף התרבותי. והרי אין לך אלא ארצות מועטות בעולם, שהנוף התרבותי בהן גדוש היסטוריה כמותה של ארץ זו. קיטו, מחבר סיכום גיאוגרפי של ארץ-ישראל, שהוא מן המשובחים שבחיבורים מסוג זה שנכתבו במחצית הראשונה של המאה הי"ט, הגדיר עובדה זו הגדרה מובהקת עם שאמר, שזוהי "הארץ של ההיסטוריה בריכוז"<sup>2</sup>; שהרי בשום ארץ — אף לא

ביוון — אין מחזה הנוף קשור והדוק כל-כך בקורות העבר, ושום ארץ לא נתייחדה במידה כזו להיותה מצע של מאורעות שקבעו את גורל האנושות. ואין תימה שהגיאוגרפים לא יכלו להתעלם מייחודה זה של הארץ ולעסוק ברישומם של הפרטים הגיאוגרפיים בלבד — ב"גיאוגרפיה לשמה", ולא כל שכן בימים שהגיאוגרפיה המדעית עמדה עדיין בתחילת התפתחותה. הגורם האנתרופוגיני הטביע את חותמו על טבע הארץ ושינה את מראה עד כדי כך, שהאפילו על עין המסתכל והעלים ממנה כמה צדדים של הגורמים הפיסיוגיאוגרפיים. דוגמה אחת דיה להמחיש עובדה זו: כמעט עד לימינו מקובלת היתה התיאוריה המפורסמת של האנטינגטון, שאף בימים ההיסטוריים חל שינוי בתנאים האקלימיים של הארץ<sup>3</sup>.

התפיסה של ידיעת הארץ נקבעת במידה מרובה מכוח טיבם של החוקרים והמחברים, אם קשורים הם למקום ולהוואי שלו או שהם זרים עוברי-אורח, שעל-כורחם הם נזקקים למושגים מן המוכן שהביאום מארץ מוצאם ודנים על תופעות הארץ שהם מסיירים מתוך תפיסה שקנו בסביבה אחרת. ולא זו בלבד, אלא שהתייר הבא לשעה אין בידו לערוך תצפיות יסודיות וממושכות, כדי לעמוד על ייחוד תכונותיה הטבעיות של הארץ ולתארו בלשון ההולמת את המציאות כעיקרה. ולפיכך נוטים החוקרים להשתמש בהיקשים ובגזירות שוות, ולהשוות את המידות בין הארץ המסויירת לארצות שמשם באו. עד זמננו היתה הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל פרי עבודתם של חוקרים ממין זה, ודבקו בה כל הפגמים האמורים.

מכוחן של נסיבות אלו הגיעו הדברים לידי מצב משונה. הארץ היתה מבחינה גיאוגרפית terra incognita, אבל היא לא היתה "לוח חלק", והחוקר בראשית התפתחותו של המדע הגיאוגרפי בתחילת המאה הי"ט לא עמד בפני מציאות לא ידועה שעליו לחקרה ולהכירה אלא בפני שפע של ידיעות על הארץ שנצטברו במשך דורות על-פי מסורות ושמעות, ועתה היה צורך לבחון לאור המציאות, כדי לאשרן או להכחישן. הרבה דעות גיאוגרפיות נבדקו ותוקנו על-פי העובדות שבמציאות, אבל פעמים הרבה העלו לשם הסברת התופעות הגיאוגרפיות, שהיו מופלאות בעיני החוקרים, הרגילים לנוף אחר ולסביבה גיאוגרפית אחרת — הנחות ותיאוריות נועזות ומשונות לא פחות מהאגדות והמסורות שעמלו להכחישן. השתלשלות זו המיוחדת במינה העמיסה על הגיאוגרפיה

(1) י. שטנר (1) ע' 158—161. המספרים המוקפים סוגריים מציינים

את מקומו של הספר ברשימה הביבליוגרפית, הבאה בסוף המאמר.

(2) J. Kitto (2), p. XXVIII.

8) E. Huntington, Palestine and its Transformation, Boston—New-York 1911.

בתיחום זה ניכרת השפעת הדיבור המקראי "מדן ועד באר שבע", שהרי בימים ההם היתה סמכותו של המקרא בתוקפה אפילו לעניינים גיאוגרפיים. אבל אין דעות הגיאוגראפים שוות בקביעת הגבולות האלה. עובדה היא, שכל התיאורים רואים את הערבה כחלק מגופה של ארץ-ישראל, שכן הם מציינים את כל הבקעה שממקורות הירדן בצפון ועד מפרץ אילת בדרום כחטיבת-תבליט האופיינית והרצופה ביותר שבארץ כולה ומרחיבים את הדיבור על חבל זה דווקא. בתור גבול טבעי של הארץ מצד מזרח היו רואים על-פי רוב את הירדן, ים-המלח והערבה. מכוחם של נימוקים היסטוריים — והשפעת ההיסטוריה על הגיאוגראפיה עדיין היתה חזקה למדי באותם הימים — היו כוללים בתיאור הארץ גם את עבר-הירדן המזרחי, אבל בדרך כלל לא היו רואים בו אלא כעין מרחב טבעי של ארץ-ישראל.

בחלוקה המשנית של הארץ היתה נוהגת ההבחנה המקובלת של רילנדוס<sup>7</sup>, שחלק אותה לארבע רצועות מרידיונאליות: עמק החוף, ההר, הבקעה ורמת עבר-הירדן מזרחה, וחלוקה זו הוסברה בהתאם להשקפות הגיאוגראפיות החדשות. בתחילה לא ניסו להוסיף חלוקה לתחומים משניים, כלומר לחטיבות בינוניות לפי מושג ה"כֹּרֶה" של פתוליה מאיוס, היא ההבדלה ל"נפות" (Landschaften, regions), שלימים נעשתה יסוד לתיאור הארצות באירופה. אבל עדיין גדול היה כוחה של המסורת בגיאוגראפיה של ארץ-ישראל, ולשם חלוקה "טבעית" — או כלשון הדור "הבדלה אורגאנית" — השתמשו בכמה שמות הידועים מן המקרא, וייחסו להם תחומים מתאימים או תחומים שנראו להם מתאימים, וניסו להבדיל בין התחומים הללו על-ידי "גבולות טבעיים". לרוב הודו בעל-כורחם שאין זו אלא חלוקה מוסכמת, שבאה לשם "נוחיות". ומשום כך אף ויתרו על המידה שנתקבלה בגיאוגראפיה של אירופה, לדחות את שמות המחוזות המדיניים הישנים, שהיו נוהגים בציון המבנה הכורוגראפי, ולקבוע במקומם יחידות-נוף טבעיות. בגיאוגראפיה האירופית היתה הבחנה זו מיוסדת בעיקר על התנאים ההידרוגראפיים של התחומים, והיו שתי שיטות בחלוקה זו. השיטה האחת, והיא העקיבה יותר, היא תורתו של ביואש<sup>8</sup>, המכונה גם בשם "השיטה היבשה", רואה את הסימנים לחלוקה "אורגאנית" באגני הנהרות או בשטח הניקוז של נהר גדול, הקובע יחידה טבעית בפני עצמו. שיטה זו מיוסדת בעיקר על ההנחה, ששטחי-ניקוז כאלה נבדלים זה מזה הבדלה ברורה על ידי פרשות-מים בולטות. הוזה אומר, השיטה "היבשה" רואה את הנהר כמין ציר של התחום שבו הוא זורם, והיא קיבלה חיזוק גם על-ידי סמכות מדינית משעשו את עקרו-נותיה יסוד לחלוקתה של צרפת לדפארטאמנטים<sup>9</sup>. כנגד זה השיטה האחרת המכונה גם "הלחה", והיא שמרנית יותר, מניחה כיסוד לחלוקה את הילוכי הנהרות הגדולים עצמם

של ארץ-ישראל "סבל-ירושה", שעדיין הוא נותן טעם לפגם בתפיסה הגיאוגראפית הנוהגת בתיאור ארצנו הן מבחינה עניינית והן מבחינה מיתודית. עדיין המחקר הגיאוגראפי של ארץ-ישראל משועבד לכמה מדרכיה ומי-דותיה של המאה הי"ט, ובעיקר של מחציתה הראשונה של מאה זו, שהיא "התור הקלאסי" של הגיאוגראפיה. נזכיר לדוגמה את ההפלגה שחפליגו בערכו של הקריטריון של "גבולות טבעיים" להגבלת אזורים, או ההדגשה המוג-זמת שמדגישים את קו פרשת-המים הראשית בתור קו מור-פולוגי ואקלימי עיקרי של הארץ.

במאמרנו זה נשתדל לעמוד בקצרה על צמיחתם והש-תשלותם של המושגים והתפיסות בגיאוגראפיה של ארץ-ישראל בראשית התפתחותן של המדע הגיאוגראפי.

ארץ-ישראל כיחידה גיאוגראפית טבעית במחצית המאה הי"ח התחילה רווחת הדעה בקרב הגיאוגראפים, שפני כדור הארץ מורכבים "ארצות-אורגאניזמים", כלומר, יחידות-שטח טבעיות הנבדלות זו מזו הבדלים אופייניים — בניגוד לדעה שהיתה מקובלת בדורות הקודמים, שלפיה רק הגופים המדיניים והיחידות האדמיניסטרטיביות שלהן נחשבו כעצמים גיאוגראפיים<sup>4</sup>. בחלקים הידועים של כדור הארץ נהגו גם חלוקה לפנים מחלוקה והבחינו בתוך יחידות-השטח "הטבעיות" יחידות משניות, ואילו בחלקים של פני הארץ שרק הוחל אז בחקירתם, הסתפקו בחלוקה לאזורים ראשיים בלבד. התייריים המדעיים שסיירו את ארץ-ישראל במאה הי"ט והגיאוגראפים שסמכו את חיבוריהם על תיאוריהם של התיירים הללו, בדרך כלל רואים היו את הארץ כדרומה של סוריה, אף-על-פי שעיקר עניינם היה בארץ-ישראל דווקא ולה הקדישו את רוב חקירתם, כאילו היתה סוריה רק פרודור לה. רק יחידים מהם יצאו מגדר השגרה והגיעו כבר ברבע הראשון של המאה הי"ט לראות את ארץ-ישראל כיחידה גיאוגראפית בפני עצמה. אחד מהם הוא קיטו הנזכר למעלה, וכך הוא מנמק את התפיסה החדשה: "שלא כשאר ארצות קטנות (ארץ-ישראל) אינה נראית עלינו מבחינה פיסית כחלק של ארץ גדולה, שאין הוא נפרד ממנה אלא על פי ההסכמה בלבד, כי אם כארץ בפני עצמה. כתחום אחיד ומובדל ובעל שיעור-מבנה מובהק. מוצא אתה בה כעין מכלול של כל הצורות הפיסיות המשמשות סימנים להבדיל ארצות זו מזו ואינן מזדמנות זו בצד זו אלא בארצות מועטות"<sup>5</sup>.

חלוקתו של איזור לחטיבות "אורגאניות" צריכה קביעה של "גבולות טבעיים", כלומר שינויים בטבע הנוף שמשני עברי הגבול, ובעיקר הפרשים שבתבליט ובאקלים. גבולות כאלה הוחזקו הים התיכון במערב, שיפוליו הדרומיים של הלבנון והנהר קסמיה בצפון, ו"המדבר" בדרום; לפי תיאורם של רוב הגיאוגראפים תחילתו של מדבר זה סמוך לבאר-שבע<sup>6</sup>.

(7) י. שטנר (1), ע' 144.

8) Ph. Buache, Essai de géographie physique, Paris, 1752.

9) R. Hartshorne (3), p. 40.

4) R. Hartshorne (3), p. 44.

5) J. Kitto (2), p. XXIX.

6) יצא מכלל זה קיטו (2), ע' XXVII, שכבר ראה את נחל מצרים (ואדי אל-עריש) כגבולה הדרומי-מערבי של ארץ-ישראל.

מיוחדים, מלבד הקשיים הכרוכים בדרכה החדשה של הגיאולוגיה בתור מדע שימושי. המכשולים העיקריים שגרמו כמה טעויות באו מחמת השינוי שבין התנאים הגיאולוגיים שבארץ-ישראל לבין אלה שבאירופה, שהרי מושגי הגיאוגרפיה גנוסיה נקנו בראש ובראשונה מתוך הניסיון בכחצבות ובמכרות ובבניין תעלות ומנהרות באירופה, וקשה היה לתתם עניין למציאות הגיאולוגית של ארץ-ישראל. ועוד פגם אחד בתצפיותיהם של התיירים המדעיים שבאו לארצנו ותפיסה זו בידם, שהם עברו בארץ רק לאורכם של דרכים מסויימים ולא יכלו לקנות להם ידיעות ברחבי השטח אפילו מהתנאים הליתולוגיים<sup>14</sup>. מלבד זה הרבגוניות של התופעות הגיאולוגיות לעומת השטח המצומצם כל כך של הארץ העמידה בפני התיירים האלה, התפוסים למושגים אירופיים, בעיות שלא היה בידם לפותרן.

ולפיכך אין לתמוה על אי-הבהירות של ההגדרות הפטרוגרפיות שנסתבכו גם בגלל הבדלי-הפרצוף המרובים כל-כך של הסלעים, ותנאי האקלים השונים בארץ שהשפיעו על יצירתם של קרומי הסלע המיוחדים והטביעו בהם תופעות שונות משל הסלעים הדומים להם שבאירופה. האבחנה הכימית והמינרלוגית עדיין היתה בתחילתה, ולפיכך הגדירו את סוגי הסלעים על-פי סימנים חיצוניים בלבד, כגון הצבע ומידת הקשיות, וזיהו אותם עם סלעים דומים שב-אירופה. מכאן השמות והמונחים המטושטשים מאוד שאנו מוצאים אפילו אצל תיירים בעלי ידיעות וניסיון בגיאולוגיה שעברו בארץ (de Volney, Russegger), וכבר עוררו בזמנם תלונות מצדדים שונים. כן, למשל, מערָר קִטו על הציונים השונים של בורקהארט לבזלת ואומר: "יש להצטער, שב-רשימותיו הגיאולוגיות השונות אין הוא נוקט ציון שם אחד לסלע זה, עד שקשה להבין את הסברותיו"<sup>15</sup>. הבזלת של הגליל המזרחי והבשן נקראה בשמות שונים, כגון: "סלע שחור נקובי"<sup>16</sup>, "צור-טוף שחור"<sup>17</sup> "טראפ שחור", "סלע-טראפ", "סלע שחור של חוראן" וכ'<sup>18</sup>. ויש שמחליפים את הבזלת בביטומן, ומכאן באו כמה מהחוקרים הראשונים לכלל סברה שבסביבות ים המלח מצויה בזלת לרוב<sup>19</sup>, וכך נולדו הדעות השונות על "מוצאו הוולקאני" של ים המלח. יש מספרים על עמודי בזלת מופלאים, כדוגמת עמודי הבזלת המפורסמים שבאירופה (מערות פינגל, מדרכת הענקים וכו'). ומסבירים את מוצאם כתולדת "שטחי מים גדולים שמתחתם"<sup>20</sup>. כיוון שהרי החוראן עדיין לא נחקרו באותה שעה, חשבו שהלג'ה היא היא מרכז ההתפרצות, שממנו נתפשטו לבזלת על פני הבשן<sup>21</sup>. בדרך כלל מפליגים בתיאורי התפשטותם של הסלעים הוולקאניים ושל שטחי

ורואה באפיקי הנהרות האלה<sup>10</sup> קוי-גבול בין התחומים, שנקבעו על-ידי הטבע.

בתיאורים הגיאוגרפיים של ארץ-ישראל באותה תקופה כמעט שלא השתמשו בעקרונות-ההבדלה של השיטה הראשונה<sup>11</sup>, אלא ניסו לקבוע מחוזות "טבעיים" על-פי הילוכי הנחלים. הבדלה זו נתקבלה, והיא נוהגת עד היום הזה כמעט בכל תיאורי הארץ. דרך משל: נחל דיר בלוט נחשב לגבול הצפוני של הרי יהודה, נחל התנינים לגבול הצפוני של השרון, וכיוצא בזה. עד עתה לא יצא ערעור על חלוקה זו, ואיש לא ניסה לברר באיזו מידה היא מוצדקת. אמנם מוצאים אנו באותה תקופה גם ניסיונות להבדלה אחרת של התחומים, והיינו על-פי השינויים המורפולוגיים. דרך משל, ק. ריטר המהולל, המסיים את התקופה "הקלאסית" של הגיאוגרפיה. מחלק את הבקעה הגדולה ל"דרגות" אחדות (Stufen)<sup>12</sup>, וחלוקתו אף היא נוהגת בקוויה הכלליים עד היום. סייע בידו דבר זה, שבאותו מרחב לא היתה קיימת שום חלוקה על-פי המסורת. ואילו גיאוגראפים אחרים לא טרחו לבנות את חלוקתם על הבחנות מורפולוגיות והסתפקו לרוב בציון "הפרצוף" האופייני של הנוף. עתים אף היו מספחים לנוף המתואר חבלים סמוכים לו על-פי סימנים חיצוניים בלבד. כן צירף קיטו את איזור הגבעות של השפלה להרי יהודה כ"שלוחות גלייניות נמוכות יותר של ההר המרכזי"<sup>13</sup>, ולדעתו יש בכך משום הסבר מספיק לאופיו של השטח.

## גיאולוגיה

אחד מחידושיה של הגישה החדשה לתיאור ארצות, שעלתה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, היא זיקתה לתנאים הגיאולוגיים של החבל המתואר. אמנם הגיאולוגיה בימים ההם, שנקראה בשם גיאוגנוסיה, עדיין היתה בתחילת התפתחותה. ההסברה המורפולוגית של חטיבות התבליט לא נזקקה לנתונים הגיאולוגיים אלא בדרך אגב, כלומר לא השתמשו בהם לשם הסברה סיבתית של תבליט הנוף, או שעשו כן בדרך דידוקטיבית בלבד, כפי שנראה להלן. ואין צריך לומר, שעדיין לא ניסו למצוא את הקשר בין המורפוגניזה לבין טבע הסלעים של הנוף. אף אין אנו מוצאים בתיאורי ארץ-ישראל של הזמן ההוא שום רמז על התנאים הגיאולוגיים של התהוות הקרקע, ורק כאן וכאן נזכרים תהליכי הבלייה של סלעי הארץ.

כל התיאורים הגיאוגרפיים של אותה תקופה, שנתנו את דעתם גם על הצד הגיאולוגי, מסתפקים בציון טבעם הלי-תולוגי של סלעי הארץ וממעטים להידרש לטבעם הפטרו-גראפי. בארץ-ישראל נתקלו הגיאוגראפים בכמה מכשולים

(14) י. שטנר (1), ע' 150.

15) J. Kitto (2), p. LXV.

16) J. S. Buckingham (5), p. 298, 323.

17) L. Burckhardt (6), p. 34, 374, 375.

18) J. Kitto (2), p. LXV.

(19) רובינסון (7) 2, ע' 512, הוא הראשון שהכחיש בכל חוקף את הדעה הזאת.

20) E. D. Clarke (11) IV, p. 191—193.

21) J. Kitto (2), p. LXXXIV.

10) idem (3), p. 45.

(11) ניסיון לחלק את ארץ-ישראל לגלילות טבעיים לפי עקרונותיה של אסכולה זו נעשה בתקופה מאוחרת יותר על ידי סונדרס: Tr. Saunders, An Introduction to the Survey of Western Palestine, London 1881.

12) K. Ritter (4) II, p. 358 ft.

13) J. Kitto (2), p. C.

שהתפשטותה עצומה בין סיני וארץ-ישראל<sup>29</sup>). לפי מ. די-רוזיה יוצרת הברקציה הזאת טורי הרים שלמים המהווים את הגבול בין הסלעים הקדומים והסלעים המשניים (כלומר סלעי-המשקע)<sup>30</sup>). אבל יש שמנו גם את הכורכאר שבחופה של ארץ-ישראל עם תצורות הברקציה<sup>31</sup>). במיוחד עוררו תמיהה הגוונים החזקים של הסלעים והקרקע. עד שהיו סבורים שיש בסלעי הארץ תערובת מרובה של ברזל שראוי לנצלה<sup>32</sup>).

והנה תמונת המבנה של ארץ-ישראל על פי תיאורי הסיכום של הגיאוגרפים ריטר וקיטו: דרומה של הארץ בנוי סלעים קדומים "פרימיטיביים" של סיני ("ההר הקדמון" לפי ורנר). צפונה מהם בא איזור הקונגלומראטים ואבן-החול ("הרי המעבר" של ורנר), ומהם צפונה מתפשט איזור של הרי הגיר דרך סוריה עד הרי טורוס ("הרי הפליץ" — כלומר הרי הרבדים של ורנר). אזורים מיוחדים מהווים שטחי הבזלת ושאר "הרי השריפה", הכוללים גם את השכבות הביטומיניות, האספאלט ומרבצי המלח, המצויים לדעתם בייחוד בסביבת ים המלח. סלעים פריכים, כגון החוואר בסביבות יריחו, הם מציינים כחול. אך לכסות האלוביונית לא שמו לב, ואף לא לקשר שבין הקרקעות והסלעים שמהם התהוו. אף-על-פי שניכרת השפעת השקפתו של ורנר, ששלטה אז בגיאולוגיה, על תיאור התמונה הגיאולוגית הכללית של ארץ-ישראל, אנו מוצאים בכל זאת שבתיאור המבנה הליתולוגי והסטרטוגרפי נמשכו שני הגיאוגרפים הללו אחר הכיוון "הוולקאני", כפי שהוסבר על ידי ל. פון בוך, והביאו אותו לידי ביטוי בדעותיהם על התהליכים והפעולות שגרמו להתהוות התבליט של הארץ וחיטובו. רק לעתים רחוקות הולכים הגיאוגרפים אחר דעותיה של האסכולה הניפטוניסטית.

#### טקטוניקה ומורפולוגיה

לפי הדעות המקובלות במחצית הראשונה של המאה הי"ט, נתהוו הצורות העיקריות של תבליט כדור הארץ — ההרים, השקעים ואף העמקים — בדרך זעזועים קשים ופתאומיים, מעין עוייות של קרום הארץ, שנמשכו זמן קצר בלבד. תורה זו על משברים מהפכניים (קאטאקליזמים) היתה מסתייעת במידה רבה בתופעות שמצאו בארץ-ישראל. ולא עוד אלא שמצאו לה כאן סמך בתעודה ספרותית-היסטורית: בסיפורי המקרא על הפיכת סדום ועמורה, שראו בהם כעין זכר נאמן למאורע כזה של קאטאקליזם שאירע זמן קצר לפני התקופה ההיסטורית ושתוצאותיו בהפיכת הנוף ועיצובו נראות לעין עד היום הזה.

סיבת הקאטאקליזמים — או כפי שנקראו לרוב: ה"רי-וולוציות" — נעוצה ב"וולקאניזם". עיקרו של מושג זה כלל את כל התופעות המכונות היום אַנדוגיניות או אַנדודינאמיות,

הבזלת, וסיבת הגוזמאות הללו גם במיעוט ראייה שנגרם ע"י הסיור לאורך הדרכים, כאמור לעיל, וגם בטעות ראייה, שנתחלפו להם סלעים אחרים בבזלת. קארל ריטר אומר על הבשן, שבו "שלטון יחיד לבזלת בהתפשטות עצומה, שאפשר אין כדוגמתה אלא ברמה המרכזית של דיקאן בהודו הקדמית"<sup>22</sup>). כבר העירונו למעלה, שעתים נחשבו סלעי הביטומן לבזלת או לסלעים, שהם בני-מינה לפי טיבם ומוצאם. כמעט כל התיאורים של ארץ-ישראל מציינים את סלעי הביטומן כסלעים וולקאניים ורואים בהם רָאִיָה מובהקת לפעולות וולקאניות שעיצבו את פני ארצנו עיצוב רב תוצאות לתבליטה. כן נתקלה ההבחנה בין הביטומן לבין החימר (אספאלט) בקשיים מרובים, ופעמים הוחלפו בהגדרה שני מיני הסלעים הללו או נחשבו לאותו הסלע<sup>23</sup>). הביטומן מוגדר בשמות שונים: "אבן-גיר הסריחה" "אבן-באשה", "אבן-חזירים", "אבן-משה", וכיוצא בזה.

אף הדולומיט נחשב בימים ההם כעדות נוספת לפעולות הגעש — שהוחזקו אז גורם עיקרי היוצר את צורות פני הארץ. ליאופולד פון בוך (Leopold von Buch), אחד הגיאוגרפים הראשיים בזמן ההוא, סבור היה, שהדולומיט נוצר על ידי "פעולת אדים וולקאניים על גיר"<sup>24</sup>). אף-על-פי-כן לא ראו החוקרים ולא ציינו את מידת התפוצה המרובה כל-כך של הסלע הזה בארץ. גם המלח נחשב לפרקים כהופעה הקשורה בוולקאניזם, כדעתו של פון בוך במכתבו לרובינסון, המסביר את מלח סדום כתולדתן של פעולות וולקאניות או פלוטוניות לאורך הבקעה, כלומר שהתהוותו קשורה במסיבות טקטוניות<sup>25</sup>).

כל החוקרים הכירו את הערך הרב של סלעי המשקע שבארץ, אלא שמנו אותם עם תצורות היורא<sup>26</sup>). אף מציינים הם את שפע המאובנים בסלעי ארץ-ישראל, אלא שמתחילה לא עלה עוד על דעתם, שסלעי הגיר הם ממוצא אורגאני, ועל הרוב סבורים היו שהתהוותם באה מכוח הפרשת מינרלים סידניים ממי הים, בדומה להתהוותו של הסינטר<sup>27</sup>). וכיוון שכל סלע בנוי רבדים ולוחות נחשב לסלע-משקע, מנו גם את הצפחות בסיני ובאדום עם סלעי המשקע. וכן נתנו את דעתם על התפוצה המרובה לפי-ערך של הצור ועל פקעות הצור המצויות בהרי הארץ, והגזימו קצת בהתפשטות אבן-החול שהיתה נחשבת כחוליית-בינים בין הסלעים הקדמונים של סיני ובין סלעי-המשקע שבאמצע הארץ ובצפונה<sup>28</sup>). באופן זה הכירו גם את הקונגלומראט או את ה"בֶּרֶקְצִיָה", כפי שהיו קוראים לו לפעמים, כ"תצורת-מעבר"

<sup>22</sup> קיטו (2), ע' LXXXI מתלונן על "בלבול השמות הנוהג בתצורה זו, המופלאה כל-כך".

<sup>23</sup> K. Ritter (4) II, p. 294.

<sup>24</sup> K. Hummel (9), p. 23; A. Humboldt (10) I, p. 265.

<sup>25</sup> K. Ritter (4) II, p. 768.

<sup>26</sup> idem II, p. 298; E. Robinson (8), p. 311.

<sup>27</sup> A. Humboldt (10) I, p. 250.

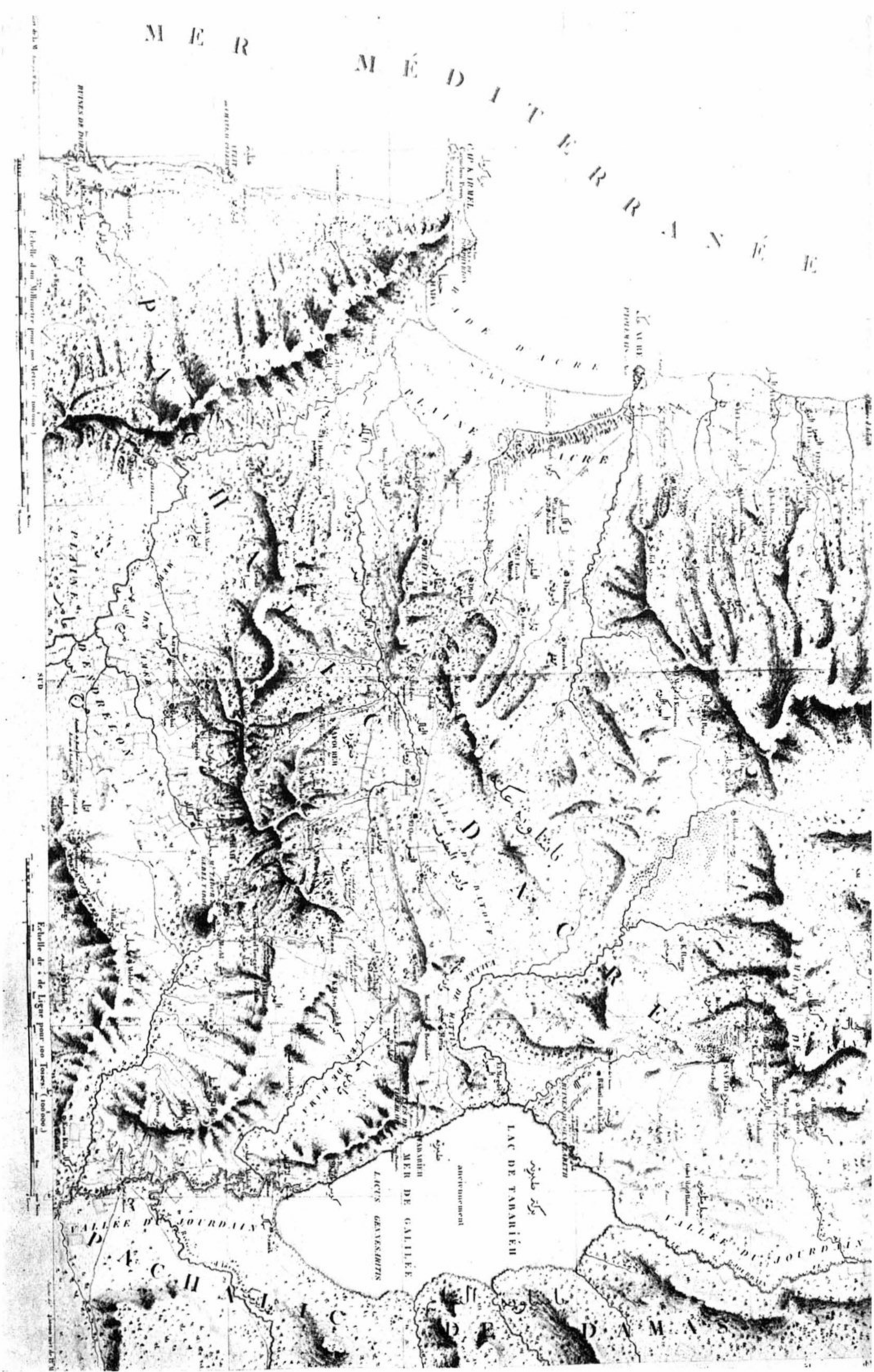
<sup>28</sup> J. Kitto (2), p. LXI: "בדרך כלל אפשר לומר, שאיזור של אבן-חול מתפשט מאחורי האיזור הקדמון של סיני ומבדיל בינו לבין איזור גיר שבצפון ובמזרח".

<sup>29</sup> idem, p. LXI.

<sup>30</sup> M. de Rozière, Description de l'Egypte, XX, p. 319—21.

<sup>31</sup> L. Burckhardt (6), p. 521, 572.

<sup>32</sup> idem (6), p. 27; de Volney (12) I, p. 287.



הגליל התחתון, עמק יזרעאל והכרמל במפות זאקוטין. פרשות המים במפה זו בצורת שרשרות הרים תלולות וצרות (בשיטת "זחלים"). רכסי שלוחות קורנים קורנים משרשרות אלו בזווית כמעט ישרה. השטחים בין פרשות המים מתוארים כאגנים מובחנים. הרשת ההידרוגראפית היא שלד היסוד של החציאור המפתי. המפה הזאת אופיינית לסיגנון הכרטוגרפי של מחצית המאה ה"ט וממחישה גם יחד את ההשקפות המורפולוגיות מנות הדור הזה. (למאמרו של י. שטנר)

שים שאירעו בטבריה (1834–1837) ובצפת<sup>42</sup>, שבהם ראו סימנים לפעולת הוולקאניזם בארץ-ישראל, שלא פסקה אפילו בדורות האחרונים. וכדי לחזק את הנחתם זו שקדו להביא ראיות מן המקרא, מן הספרות העתיקה ומספרות ימי הביניים, שתוארו שם מעשים בסדקים שנתהוו בקרקע על-ידי רעידת אדמה, ונבלעו בהם בני אדם<sup>43</sup>. ולא רק הצורות הראשיות של הארץ אלא גם קווים מורפולוגיים משניים וזעירים, כגון המערות המצויות הרבה בארץ, הוסברו כתוצאה של פעילות וולקאנית (כלומר טקטונית)<sup>44</sup>.

משנתו האקטואליסטית של לייאל<sup>45</sup>, הרואה את תהליכי האירוניה כגורם ראשי בהתהוות צורות התבליט, לא השפיעה על התיירים שביקרו בארץ ישראל. בעיניהם עדיין הנהרות זורמים לאורך בקעות ("סדקי עמקים"), שנתהוו מכוחם של משברים פלוטוניים קדומים או של זעזועים מאוחרים יותר או של "רעידות אדמה שעוד בימים האחרונים הביאו לידי זעזוע רב-מידות"<sup>46</sup>. נחל היורד לים המלח מתואר בזו הלשון: "למן האפיק שרוחבו אינו אלא כמה אמות, קירותיו הזקופים של הנחל סוגרים על עמקי סדקים ארוכים ועמוקים כדי 1000 רגל, שהם כנראה תולדתם של זעזועי-ארץ חזקים השכיחים כאן גם בימינו"<sup>47</sup>. בדרך זו ביקש המחבר להסביר את צורת הקניונים המרובים בארצנו על פי התורה המקובלת בדורו.

עניין מיוחד עוררו ההרים. הגיאוגרפים ניסו לחלקם ל"מערכות" לא לפי טיב הסלעים או לפי המבנה הטקטוני אלא לפי כיוונם. "שרשרות הרים" קורנות מ"צומת ההרים" בזוויות ישרות או נמשכות מקבילות זו לזו ועושות מעין תשבץ גיאומטרי<sup>48</sup>. ובניגוד למציאות ולמראה העינים צוירו ההרים גם במפות של התיירים המדעיים, ובפרט במפות שהוכנו באירופה על סמך תיאוריהם, כעין רשת גיאומטרית. ייתכן שגרמה לכך הדרך המקובלת בימים ההם, לשרטט את ההרים בצורת קווי-תולעים, שהיתה מכוונת בעיקר לתאר את אזורי ראשי ההרים ופרשות המים<sup>49</sup>. המישורים והשטחים שתבליטם מועט נחשבו ל"אגנים". הם תוארו במפות של הזמן ההוא (ז'אקוטין<sup>50</sup>). בורקהארט<sup>51</sup>, בוקינגהאם<sup>52</sup>) כל אגן מובדל מחברו ע"י שרשרות הרים. הרי ארץ-ישראל נראו להם כשלוחות או כהמשך

אלא שבתקופה ההיא לא עמדו אלא על קצתן של התופעות הללו, והיינו התפרצויות-געש ורעידות האדמה, הקשורות לפי דעת הדור הזה בפעולות-געש בלבד. פעמים היו קוראים לכל התופעות האלו גם בשם פלוטוניזם או השתמשו בשני השמות כאחד, כדי לציין את "תהליכי השריפה" שמקורם בנקודת-מוקד שבבטן האדמה, והם נחשבו כגורם ראשוני לכל עיצוב התבליט. לפי נרנר החומר "הנשרף" הוא מרבצי פחם, לדעת אחרים הם שאר "חמרים מתלקחים", כגון חימר (אספאלט), ביטומן וגפרית. והרי כל אלה נמצאו בסביבות ים-המלח<sup>33</sup>. מלבד זה שימשו ראיה ברורה להנחה זו שדות הבזלת הנרחבים המשתרעים בבקעת הירדן ובקרבתה, המעיינות החמים שבעמק הירדן ועל-יד ים-המלח, ו"נחלי הקיטור" שכאילו הם נשפכים אל ים כנרת<sup>34</sup>. מכוחם של כל אלה ודאי היה בידם, שהבקעה היא אחת מצורות התבליט שנתהוו כתולדתן של פעולות-געש. ואף מסגרת ההרים המקיפה את הבקעה, ה"וולקאניזם" הוא שהולידה. וכך מציין רוֹסְגֶר, שבמדבר יהודה נמצאים כל האותות של פעולות-געש, כגון שברים, התגבהויות וכיו"ב<sup>35</sup>. בסוף המאה הי"ח ובתחילת המאה הי"ט אף נתעוררה השאלה, אם הנמות שבבקעה אינן אלא לועות של וולקאנים מוצפים. ימת כנרת היא לדעתו של ריטר<sup>36</sup> לוע מוצף, ולדעת אחרים גם ים-המלח כן<sup>37</sup>, והראיה שענני עשן כאילו רובצים עליו תמיד<sup>38</sup> וסדקים נפתחים על חופיו תדיר. איש מהחוקרים לא הטיל ספק בכך, שבימי האבות היתה כיכר ים-המלח ארץ פוריה, כמסופר במקרא. אמנם ברבע השני של המאה הי"ט כבר נתערערה הדעה, שים-המלח הוא לוע וולקאני<sup>39</sup>, אבל עמדה בתוקפה ההנחה, שים-כנרת אפילו לפי צורתו אפשר שהוא ממוצא וולקאני.

סלעי פרץ והסלעים המטאמורפיים נחשבו כתולדותיהן של הפעולות הוולקאניות, ויתר על כן, כגורמים ישירים ופעילים ביותר ביצירת כל אותן צורות התבליט שבמקום מציאותם. דרך משל: הבזלת יוצרת הרים, משום שבזמן עלייתה היא "מפוצצת, הורסת, מזעזעת, מסדקת" את שכבות הסלעים שמעליה. בזה מסביר ק. ריטר את צורות התבליט ה"פראיות" שבסביבות ים כנרת<sup>40</sup>. והוא גם תפקידו של הדולומיט<sup>41</sup>, ומכאן תלוליות צורותיו, מצוקיו הרבים וגם "עשירותו בברזל".

כיוון שהתפרצויות של לבה ורעשים לא נחשבו כתופעות-לוואי טקטוניות אלא כגורמים, חיפשו בכל מקום שמצאו שטחי בזלת או "צורות פלוטוניות" את הוולקאנים הקרובים. כל הר בעל צלעות סימטריות נראה להם כהר-געש שפָּכָה, בתשומת-לב מיוחדת עקבו אחר הרעשים, ובפרט אחר הרע-

42) F. R. Chateaubriand (13) II, p. 180.

43) J. Kitto (2), p. XCI ff.

44) idem (2), p. LXXXVIII.

45) K. Ritter (4) II, p. 292, 296; לפי ריטר נוצרו המערות על-ידי התפשטותם של גזים שפרצו מתוך האדמה.

46) Ch. Lyell, Principles of Geology, 1830–33.

47) K. Ritter (4) II, p. 298.

48) ibidem.

49) בתקופה זו היתה מקובלת מאוד משנתו של אלי די בלומן (Elie de Beaumont), שלפיה רכסי ההרים שהתהוו בזמן אחד מקבילים זה לזה ולפחות הם חוצים את המרידיאן באותה זווית. לפי תיאוריה זו נפגשים רכסי הרים שונים בזווית מסוימת ועושים כעין רשת של שרשרות הרים בתבנית של מחומשים. עי' F. Adams (14), p. 394.

50) י. שטנר (1), ע' 150, 161.

51) שם, ע' 153–154.

52) שם, ע' 156.

33) J. Kitto (2), p. CX.

34) idem (2), p. LXXXI, XCVI.

35) K. Ritter (4) II, p. 301–3.

36) J. Russegger, Athenaeum No. 600.

37) K. Ritter (4) II, p. 181, 298, 299.

38) idem (4) II, p. 297–8, 496, 497.

39) idem (4) II, p. 298.

40) de Volney (12) I, p. 287.

41) idem (12) I, p. 288.

רותיהם הטבעיים של הנהרות. במקום שמצאו כמה מעיינות. כגון במקורות הירדן, היו מרבים לדון, איזה מהם הוא ה"מקור האמיתי" או הראשי. ברגיל נחשב המעיין השופע ביותר או המרוחק ביותר כתחילתו של הנהר. אבל כבר העירו בעת ההיא, שהנחה זו האומרת שמעיין מסויים הוא מקורו היחיד של הנהר, אינה מדויקת, ולא נקטו אותה אלא "משום נוחיות" (57).

על הנהרות עצמם לא דנו אלא בכללות. חוץ מהירדן. הנהרות היורדים בשיפוע ההר המערבי מכונים בשם הכולל "פלגים" (torrens). ודאי שלא נתכוונו לומר, שהללו הם פלגים מלאים מים, כאלו שבהרים האלפיניים, אף-על-פי שדימו את צורות העמקים בארץ-ישראל לאלה שבאירופה, אלא היתה גם כאן השפעת הוולגאטה, שבה נחלי הארץ נקראים פלגים. אף נכשלו בהכללה אחרת ואמרו, שהירדן ויובליו המזרחיים הם נחלי-איתן היחידים שבארץ, ומלבדם "אין בכל ארץ ישראל אף נהר אחד היוצא ממקור איתן שמגיע אל חף הים" (58).

חשיבותו המיוחדת של הירדן אינה קשורה במסורת דווקא, שכן הוא מוחזק כחשוב שבנהרות לא רק בארץ גופה אלא גם במזרח הקרוב כולו. קיטו אומר, שהוא הנהר העיקרי בכל סוריה, השופע מים יותר מהליאונטס והאורו-נטס. ולפיכך הוא גם הנהר החשוב ביותר — מלבד הנילוס — בכל תחומי הדרומי של הים התיכון שבין מיצר גיבראלטאר והים האיגאי (59).

התיירים טורחים הרבה לברר או לאמת את המסורות השונות על מקורות הירדן. מסורת אחת, המובאת אצל יוסף בן מתתיהו, רואה כמקור הירדן את בריכת פיאלה, המוסברת כאגם של לוע וולקאני, והיא אומרת שאפיק שמתחת הקרקע מוליך את המים מבריכה זו למעיין פאניאס או דן, והללו הם מקורות הירדן הגלויים. התיירים נושאים ונותנים בעיון בשאלה זו. וכמעט כולם מגיעים לידי מסקנה, שאין כאן "אלא אגדה שאין לה שורש במציאות" (60). כנגד זה אינם מבטלים מסורת אחרת, האומרת שהירדן עובר את אגם חולה וים כנרת, ומימיו אינם מתערבים במימיהם. רוֹסְגֶר (61) אומר, שנכון הדבר ביחס לימת כנרת, ובורקהארט (62) סבור, שהדבר אפשרי, ואילו אחרים הולכים בדרך פשרה ואומרים: "אין אנו יודעים אלא דבר זה בלבד, שהילוכו (של הירדן) מסתמן ברור לכל אורכו של האגם (כלומר, של הכנרת). יש זרם לכל רוחבו של האגם ומעבר הירדן בתוכו ניכר על פי מצב המים בחלק זה" (63). יצא מכלל זה רובינסון, השולל בהחלט כל סברה על זרימת מי הירדן דרך מי הכנרת (64).

57) idem (4) II, p. 209.

58) J. Kitto (2), p. CLIV.

59) idem (2), p. CLII. 60) idem (2), p. CLIII.

61) W. M. Thomson, The Sources of the Jordan, the Lake of Huleh and the Adjacent Country, Bibliotheca Sancta III, p. 191-2; K. Ritter (4) II, p. 176.

62) J. Russegger (15) III, p. 135.

63) L. Burckhardt (6), p. 352.

64) J. Kitto (2), p. CLXVI.

של הרי הלבנון (המסתיימים לפי ריטר על-יד עמק יזרעאל) (53) ושל הרי מול-הלבנון. הלבנון ומול-הלבנון הם סעיפים של הרי טורוס, שהם "הרי השורש של אסיה הדרומית-מערבית" כלשונו של די-וולני (54), בעל הסמכות בגיאוגרפיה שב-מחצית הראשונה של המאה הי"ט. "עמוד-השדרה" של ארץ-ישראל הם ההרים הנמשכים לאורך כל הארץ והלאה לתוך סיני וערב ומהווים את פרשת המים שבין ים-התיכון ובקעת הירדן וים-המלח. תפיסה זו של פרשת המים כגורם מורפולוגי עיקרי או כקו מורפולוגי החשוב ביותר של ההר בארץ-ישראל שולטת עד היום ברוב תיאורי הארץ, אף-על-פי ששוב אין לה מהלכים בתיאור הפיסיוגראפי של ארצות אחרות.

פרטי המורפולוגיה הזעירה מתוארים ברוב שקידה והבלטה אבל בלא הסברת גורמיהם, במידה שאין מבארים אותם על-ידי הוולקאניזם, כדרך שביארו את המערות והצוקים הדולומיטיים. פעמים משתמשים במונחים אירופיים לתיאור תופעות בארץ על-פי הדמיון החיצוני לתופעות שבאירופה. לגושי בזלת מבודדים קורא ריטר "תלושים" (Findlinge). על דרך המושג המושאל מהמורפולוגיה הקרחונית של אירופה (55), לעומת זה לא עשו שום ניסיון להסביר את צורת הנוף, את חיטוב העמקים והצלעות מתוך כושר ההתנגדות של הסלעים לגורמים האתמוספריים ולהשפעתם של אלו על עיצוב הנוף.

אף מרבים הם התיירים הגיאוגראפיים בתיאור הנתונים ההידרוגראפיים של הארץ, נהרותיה, אגמיה ומעינותיה, יתר על המידה הנהוגה בתיאורן של ארצות אחרות ובייחוד הם דנים ברוב עניין במעינות. גם כאן השפעתם של כתבי הקודש באמצע. אפילו אנשי המדע המובהקים שבאותו זמן, כגון רוֹסְגֶר, וייצן ואחרים, לא ראו בארץ-ישראל עצם גיאוגראפי בלבד; הגיאוגרפיה של הארץ שימשה להם כלי לברר על-ידו את מצע ההיסטוריה והחיים הרוחניים של ימי הקדם. אחת משאיפותיהם העיקריות היתה לזהות את המקומות המפורסמים שבספרות הקדומה, ובכלל זה המעינות שנזכרו הרבה במקרא. מלבד זה הרי נערכו מסעותיהם ותחנותיהם לפי קווי המים, ובייחוד עשו את דרכם במקומות המעינות והבארות, ואין תימה שעמדו על חשיבותם של אלה מבחינת היישוב והתחבורה של החבלים היבשים למחצה. הם מתארים את המעינות בפרטי פרטים. את תפוקת מימיהם וסגולותיהם, אם הם ראויים לשתייה, ואת סביבתם, בפרט במקום שהם מוקפים צמחים. אף-על-פי-כן אין הם משתדלים לברר את סיבות שכיחותם במקומות מסויימים, ואת סיבות העליות והירידות בתפוקת מימיהם, ואף לא את הסיבה. מפני מה הם נובעים תכופות בקו מסוים; ורק כמה מעינות בסביבה של בזלת מוסברים כלועות של וולקאנים שקבוצה (56).

וחשיבות יתרה למעינות בעיניהם, שהם נחשבים כמקור-

(53) שם, ע' 156.

54) K. Ritter (4) II, p. 154.

(55) לפי קיטו (2), ע' XXXI.

56) K. Ritter (4) II, p. 297.

## האקלים

רובם של התיאורים הגיאוגרפיים של המאה הי"ט מקצרים בדבריהם על התנאים האקלימיים. אף הסיכומים הגיאוגרפיים, כגון אלה של קיטו וריטר, אינם מקצים פרק מיוחד לאקלים של ארץ-ישראל, ורק ב"יסודות הגיאוגרפיה של הארץ הקדושה"<sup>65</sup> של רובינסון נתייחד לאקלים הארץ פרק מיוחד, הפותח בתיאור עונות השנה ומציין את אופיים של משקעי האוויר השונים וחלוקתם<sup>66</sup>. לאחר מכן בא תיאור הטמפרטורות והרוחות, בעיקר על-פי תצפיות המחבר בשתי נסיעותיו בארץ<sup>67</sup>. קיטו המרחיב את הדיבור על תנאי האקלים, אינו מתכוון אלא להעלות כעין רקע לתיאור שהוא מתאר את חודשי השנה וצמחיהם האופייניים<sup>68</sup>. הרבה נימוקים לדרך זו של תיאור: המיטיאורולוגיה עדיין היתה בחיתוליה בעת ההיא, ובארץ-ישראל לא היו תצפיות שיטתיות. התצפיות המועטות המצומצמות בזמן ובשטח, היו תצפיות ארעיות של תיירים אנשי מדע, שהושלמו על-ידי תצפיות ממושכות יותר של תושבים, כגון קונסולים, נזירים, מיסיונרים וכיו"ב. גם התצפיות של אנשי המדע היו חד-צדדיות, ורובן לא היו אלא מדידות הטמפרטורות של האוויר והמים. מדידות בארומטריות נעשו בדרך כלל שלא לשמן אלא לשם קביעת הגובה. בשום תיאור מתיאורי הארץ לא נעשה ניסיון להסביר הסברה מקיפה את אקלים הארץ כולה. דרך כלל מסתפקים בהסברתה או בהרחבתה של ההנחה שקבע די-וולניי, "שעל פני כדור הארץ אין אלא ארצות מועטות, שבהן המעברים מאקלים לאקלים הם מפתיעים כל כך"<sup>69</sup>, ואיש לא טרח לברר את סיבותיה של תופעה זו. גם האקלים של אזורי הארץ המיוחדים לא תואר אלא למקוטעין, ואין צריך לומר שאין תיאור מפורט של הזיקה שבין האקלים למורפולוגיה וסגולות הקרקע, והתנאים האנתרופוגיאוגרפיים, כגון מקומות היישוב, עיבוד האדמה וכיו"ב, אף-על-פי שסמיכותם לענייני האקלים בארץ בולטת ביותר.

רק בקעת-הירדן התחתונה וים-המלח זכו לתיאור אקלימי מפורט, אבל אף הוא לא נעשה בדרך פראגמטית ובירור הסיבות, ומצויים בו מונחים מוכנים, חיצוניים, כגון ציון האקלים בדרום ים המלח כ"טרופי-שחון"<sup>70</sup>. יש שקבעו את אופי האקלים בדרך החשבון השגרתית, על-פי הנוסחה של ד'אמביסון הקובעת שהפרש של 100 מ' בגובה הוא כהפרש הטמפרטורה של 1° רוחב גיאוגרפי, ובדרך זו הגיעו למסקנה, שהטמפרטורות בדרום ים-המלח שוות לטמפרטורות שבקאהיר<sup>71</sup>. וסמך לכך מצאו בעובדה, שבסביבות יריחו היו גידולים של דקלי תומר. גם רובינסון מציין את

האקלים בתחומי של ים-המלח כאקלים "מצרי"<sup>72</sup>. כדרך התיאורים המקובלים של ארצות יבשות ויבשות-למחצה, הדגישו "עובדות חמורות" או נזקקו לציונים אקלימיים עקיפים והגזימו בהערכתם. במיוחד מתארים את ה"סאמוס", הנקרא לרוב "הרוח החמה", ולפעמים גם "שירוקו"<sup>73</sup>. ולעתים רחוקות "חמסין", ונחשב כגורם עיקרי של האקלים המדברי. ציונים אופייניים אחרים שהיו מקובלים בתיאורי המדבר, הם תיאורי סופות-חול<sup>74</sup> ושרב (פאטא מורגאנא)<sup>75</sup>. אבל תיאוריהם, ובפרט תיאורי סופות-החול, הם על דרך הגזומה.

## מדבריות

את הגורם להתהוות המדבריות רואים באקלים, אבל אין מסבירים את אופן התהוותם. מסתפקים בתיאור התופעות המדבריות ומרבים בתוארי הרושם, כגון "פראי", "איום", "נורא" וכיו"ב. הציון האופייני של המדבר הוא "אי-פוריותו". המדבר הוא עקר מחוסר גשמים, וסיבתו של היובש הוא "השטח הלוהט" או "המישור השטוח" וחוסר הרים "העוצרים" את העננים וגורמים על ידי כך לירידת גשמים. "הקורא המבקש לקנות לו מושג על המדבר צריך לשוות לנגד עיניו תמונת שמים לוהטים בלא עננים, הנטויים מעל למישורים נרחבים כל כך עד שהם מתעלמים מן העין; אין כל בניינים, נחלים או גבעות. יש מקומות שהשטח הגלייני נראה כים סוער, ובמקומות אחרים הוא מחוספס בגלל הסלעים והאבנים"<sup>76</sup>. נסיון מעניין להסביר שטח מדברי אנו מוצאים אצל ריטר. לדבריו הפלס הנמוך של ים-המלח נגרם על ידי מיעוט המים הנמשכים אליו ביובלים, והיא תוצאה של השמדת היערות הקדומים<sup>77</sup>. השטחים הדומים למדבר או שהם מדבריים-למחצה מתוארים כמדבר גמור, שכן היו מוחזקים שמדבר הוא בעיקר שממת אבנים וטרשים<sup>78</sup>. בתיאור מדבר יהודה מדגישים כסימן מובהק ביותר את "האנארכיה" של הצורות המורפולוגיות. "ברי לי, אומר מוריסון, שמעטים מאוד בעולם המדבריות שהם נוראים כמותו של זה, ואני חייב לומר שמדבריות ערב הסלעית (Arabia petraea), אף-על-פי שהם קדורניים (melancholy), נאים הם לעומתו של מדבר זה"<sup>79</sup>. ומונדרל אומר, שמדבר זה הוא "מקום עצוב מאוד, יבש וערום, שבו הרי-סלעים הפוכים בערבוביה שכזו, כאילו נפגעה פה הארץ על ידי עווית שהפכה את קרביה והוציאה אותם חוצה"<sup>80</sup>. "חול" — כלומר כל קרקע שעפרה דק-גרגר — נחשב לסימן מובהק של מדבר ועם זה כגורם הבולע את הרטיבות.

<sup>72</sup> E. Robinson (8), p. 297.

<sup>73</sup> J. Kitto (2), p. CXLIII.

<sup>74</sup> idem (2), p. CXLV.

<sup>75</sup> idem (2), p. CXLVII.

<sup>76</sup> idem (2), p. CXL.

<sup>77</sup> K. Ritter (4) II, p. 439.

<sup>78</sup> J. Kitto (2), p. CXXI.

<sup>79</sup> לפי קיטו (2), ע' XXXIX.

<sup>80</sup> לפי קיטו (2), ע' XXXIX.

<sup>65</sup> E. Robinson (7) II, p. 385, 484, III, p. 261, 309.

<sup>66</sup> idem (8), p. 263—9.

<sup>67</sup> idem (8), p. 269—81.

<sup>68</sup> Kitto (2), p. CCV—CCCLII, בחלק החיבור הנקרא

בשם "תולדות החדשים".

<sup>69</sup> L. Burckhardt (6), p. 298.

<sup>70</sup> K. Ritter (4) II, p. 206.

<sup>71</sup> H. V. Schubert (16) III, p. 85.

## ה צו מ ח

בעיון רב עקבו אחר הצומח — הן מן הצד הבוטאני והן מצד תפוצתו, ובעיקר נתנו את דעתם על העצים או השיחים, וגם כאן נתפסו להגזמה יתרה, כנראה בהשפעת התיאורים שבמקרא. בכל מקום חיפשו את עקבות פוריותה של הארץ בימי-קדם, כאשר היתה זבת חלב ודבש. ומחמת נטייה זו לא עמדו כראוי כמעט בשום מקום על התנוונותו של הנוף התרבותי, ובפרט על סחף הקרקע והשמדת כסות הצומח, בשטחים גדולים של הארץ. בדרך כלל מציינים רק את הצדדים החיוביים; דרך משל, מקומות נאים מסוימים שבשומרון דיים להלהיב את נפש התייר שידבר בדרך הכללה מופלגת על "הגבעות של שומרון המכוסות חורש נאה" (81). נראה שהניגוד אל החבלים הדלים בצמחים או חשוכי הצמחים לגמרי הוא שהביא את סנדי לתאר כאן נוף "המלא יער ועצים נחמדים למראה עם כרים נרחבים פוריים, שאפשר אין כמותו על פני הארץ — ועל כל פנים אין נחמד ממנו" (82).

התיירים הללו כאילו עצמו את עיניהם מלראות את המציאות הגלויה לעין. וראוי להדגיש דבר זה במיוחד, כשאנו באים לשחזר את הנוף התרבותי של הארץ בסוף המאה הי"ח ובתחילת המאה הי"ט. אילו קיבלנו את דבריהם של התיירים על כסות הצומח, בעל-כורחנו היינו באים לכלל מסקנה, שדווקא במחצית השנייה של המאה הי"ט חלה השמדה של כסות הצומח והיער בנוף הארצישראלי. והרי השערה כזו אין לה על מה שתסמוך. אבל לעתים רחוקות מבצבצת התנוונות הצומח מתוך דברי השבח כאילו בעל-כורחם ולצערם של כותבי הדברים על האשלייה שנטרפה בדרך התיאור הריאליסטי. הנה, למשל, דבריו של קיטו בתיאורו שהוא מתאר את ארץ יהודה: "תיירים עלולים לבוא לכלל דעה, שחלק של ארץ-ישראל המפורסם לשבח כמו ארץ יהודה ברוך בשפע של פוריות ויופי, והרי התיאורים העתיקים על הכבוד והשפע של הארץ בייחוד על ארץ יהודה נאמרו, אבל הדברים כהווייתם הם, שזהו לרוב החלק של ארץ-ישראל שהוא בלתי-נאה ביותר ולקוי ביותר בפוריותו. כל הנוסעים מודים בכך, אם על כורחם ואם לדאבון לבם" (83) (מודגש על-ידי כותב הטורים האלה).

י-ם-ה-מ-ל-ח — ה-ב-ע-י-ה ה-ג-י-א-ו-ג-ר-פ-י-ת ה-מ-ר-כ-ז-י-ת

בתחילת המאה הי"ט עדיין היה המדע הגיאוגרפי מגשש בניסיונותיו למצוא את הזיקה שבין צורות התבליט לבין הגורמים הגיאולוגיים. מאליו מובן, שההתעניינות ב-ם-ה-מ-ל-ח היתה מרובה ביותר, בפרט שהסיפורים המופלאים ורבי הרושם של כתבי-הקודש נראו כמסייעים לתורת הקאטא-קליזמים, שהיתה מקובלת בימים ההם. והרי גם המבול שימש אז יסוד להנחות גיאוגראפיות וגיאולוגיות — והמונח "תקופת המבול" שהשתמשו בו יוכיח — ולא עלה על דעתם להטיל ספק או לבדוק על דרך הביקורת את דברי המקרא.

81) J. Kitto (2), p. XXXVIII.

82) idem (2), p. CXVIII.

83) ibidem.

בכל מקום שאפשר היה להסיק ממנו מסקנות גיאוגראפיות-גיאולוגיות. לכל היותר השתדלו לפרש את דברי המקרא והמסורת על דרך ההשקפות החדשות, ואפילו על-פי ניסיונות שנעשו למטרה זו.

מתוך המסורת הקדומה והסיפורים שהיו מהלכים על ים-המלח מימים קדמונים, נתברר להם שהסיפור על האוויר הממאיר בסביבתו אינו מכוון עם המציאות, וכן הכחישו את הסיפורים על ענני עשן שכאלו רובצים על ים-המלח. במיוחד הוראו לדעת, שהדברים על מי ים-המלח שאינם מתנועעים, אינם אלא אגדה (84). אבל שקדו על חיפושם של שרידי הערים שהושמדו (85), ואפילו ביקשו להכיר, אם נכונים דברי סטראבון על מקומות, שבהם היו הבתים בנויים מלח. הסיפור על הפיכת סדום ועמורה נראה להם חשוב מאוד להבנת המאורעות הגיאולוגיים-טקטוניים, יותר מ-סיפורו של פליניוס הצעיר על חורבן הרקולנוס-סטאביה ופומפיאי על-ידי התפרצות הוויזוביוס. וכן אומר קיטו: "בחבל שאנו נדרשים לו עכשיו — בחבל ים-המלח — ראוי לשים לב לכך, באיזו מידה התופעות הנראות עכשיו לעין מתאימות לידיעות הנמסרות במקרא" (86). ברור היה להם, שים-המלח הוא תוצאה של מאורעות-פתע קצרים "וולקאניים" או "פלוטוניים", על-פי תורתו של ליאופולד פון בוך, ואף ראו בריבוי המלחים שבים המלח הוכחה מכרעת ל"וולקאניזם" של סביבות ים המלח. ריטר מדבר על "התפוצצות פתאומית ואיומה שבתוצאתה באה המלחת המים וגברה שממת הסביבה" (87). לפי דעה זו ברי היה להם, שלפני זמן לא רב עוד היה הירדן משתפך לים אילת, ובמקום ים-המלח השתרעה ארץ פוריה (88).

חקירה במקום הוכיחה על נקלה, שרוב התכונות האגדיות שתלו בים המלח במשך דורות רבים, הם דברים שבדמיון. כנגד זה עלו השערות שבאו להסביר את קצתן של התופעות "המשונות", כגון סיבת הדיפרסיה העמוקה ביותר בעולם, לאחר שהוכר טבע הבקעה כעיקרו על ידי די ברטו ואחרים. כמו כן צריך היה למצוא פתרון לשאלת מליחותו של ים-המלח. הסברתה על-ידי פעולות "וולקאניות", שהביאו ליצירת השקע ועם זה להמלחה, לא היתה עשויה להתקבל על הדעת כוודאית. ומתוך חיפושיהם אחר סיבות התופעה באו לכלל דעה, שהנחלים הרבים המשתפכים לים-המלח ממיסים בשעת זרימתם בחורף מרבצי מלחים, הבאים, בעיקר "מגבעות המלח" שבדרומו — כאחת מהן נחשב הר סדום — ומביאים את התמיסות לים, ובדרך זו נאגר בו במשך הזמן המלח הרב (89). רק קרוב למחצית המאה הי"ט התבצרה ההכרה, שהגורם העיקרי להמלחתו של ים-המלח היא מידת ההתאדות החזקה של מימיו.

כן שאלו לסיבתו של דבר זה, שפלס ים המלח עמד

84) E. Robinson (7), p. 511.

85) J. Kitto (2), p. CLXXXIV.

86) idem (2), p. LXXIX.

87) K. Ritter (4) II, p. 774.

88) J. Kitto (2), p. CXI.

89) de Volney (12) I, p. 294.

ברבים, היא ש"החול ההם" שבסביבות ים-המלח קולט כמויות גדולות של מים וגורם להתאדותם, ודבר זה מביא לידי איזון של כמות המים הנכנסים וכמות המים המתאדים. בדרך זו אפשר היה להסביר את הקביעות של גובה פני ים-המלח. ורק במחצית המאה הי"ט, משהכיר היילס (Hales) שההתאדות היא הגורם המכריע, נפתרה גם שאלה זו.

לקרקע עם הים התיכון; ועי' גם קיטו (2), ע' CLXXVIII. 91) J. Kitto (2), p. CLXXIX.

כמעט בעינו, אף-על-פי שהירדן ושאר הנהרות מוליכים אליו מדי שנה לשנה כמות מים עצומה. לפנים היו סבורים, שהירדן זורם בתוך מי ים-המלח, ולאחר שהוא מגיע לקצהו הדרומי הוא נבלע דרך סדק בתוך האדמה ומוליך את מימיו מתחת לקרקע לים האדום. עוד בסוף המאה הי"ח לא ראו דרך לפתרון אלא זה, שיש חיבור תת-קרקעי בין ים-המלח לים-התיכון או לים-סוף<sup>90</sup>. הנחה אחרת שלא נתקבלה

de Volney I, p. 295 (90) : "כמה אנשי מדע שנתקשו בדבר זה, שמי הירדן נשפכים בתוירות לתוך ים-המלח, סברו שים זה מחובר מתחת

## ביבליוגרפיה

- י. שטנר, מפת ארץ ישראל ותולדותיה. ירושלים תשי"א.
- J. Kitto, Palestine. The Physical Geography and Natural History of the Holy Land, London 1841.
- R. Hartshorne, The Nature of Geography. A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past. Annals of the Association of American Geographers, Vol. XXIX, No. 3-4, 1939.
- K. Ritter, Vergleichende Erdkunde der Sinai-Halbinsel, Von Palästina und Syrien, Vol. II, III, Berlin 1850.
- J. S. Buckingham, Travels in Palestine, London 1821.
- J. L. Burckhardt, Travels in Syria and the Holy Land, London 1822.
- E. Robinson, Biblical Researches in Palestine and in the Adjacent Countries, II ed., Boston 1860.
- E. Robinson, Physische Geographie des Heiligen Landes, Leipzig 1865.
- K. Hummel, Geschichte der Geologie, Berlin-Leipzig 1925.
- A. Humboldt, Cosmos. A Sketch of a Physical Description of the Universe, 2 vols, London 1849.
- E. D. Clarke, Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, Vol. IV, London 1817.
- C. F. de Volney, Voyage en Egypte et en Syrie, 2 vols, Paris 1825.
- F. A. de Chateaubriand, Itineraire de Paris a Jerusalem, 3 vols, Paris 1812.
- F. D. Adams, The Birth and Development of the Geological Sciences, London 1938.
- J. Russegger, Reisen in Europa, Asien und Afrika mit besonderer Rücksicht auf die naturwissenschaftlichen Verhältnisse des betreffenden Landes, unternommen in der Jahren 1835 bis 1841, Stuttgart 1841-49.
- G. H. von Schubert, Reise in das Morgenland, Erlangen 1839.

## מפות היסטוריות של עכו

מאת

י. פראוור

את שרידי המדע הכארטוגרפי של העולם האילי והקיסרי וכוונתה היתה להשתמש בו לצרכיה המיוחדים<sup>1</sup>. התיאורים הגראפיים שהזכרנו למעלה, אין השם מפות חל עליהם אלא בדוחק; אלה הם תרשימים סכימאטיים שתכליתם לסייע לקורא לצייר לו את ארץ הקודש ואת המקומות המקודשים שבה. מכאן שלא היה חשוב בעיני הרושמים, שיהא התרשים מכוון עם המציאות, אלא שיהא מכוון עם התאור שהוא בא להמחישו, ואף יראהו הקורא מגופה של תמונת הקוֹסְמוֹס, כפי שזו תוארה בפרשנות התיאולוגית של הדור.

ימי מסעי הצלב הם שעת מפנה במקצוע הכארטוגרפיה. אמנות התיאור הטופוגרפי השביחה עצמה על ידי שבאה לשמש את הספנות שבים-התיכון שגדלה והלכה וצרכי ממש אחרים, ושוב לא היתה כרוכה אחר העניינים הרוחניים שעמדו בעולם בשש מאות השנים שבין חורבן רומא לכיבוש ירושלים על ידי הצלבנים. הכוונה לתועלת ולתכלית קירבה את התרשימים למציאות והתקינה את דרכי התיאור הלינאריים ואת מערכת הסמלים הציוריים, שאי אפשר לה למלאכה כארטוגרפית, שתהא נעשית בלא הם.

במפות קדומות אלה לקוי עדיין יחס השיעורים בין שטחה של ארץ-ישראל לשטח התבל כולה, שארץ ישראל גדולה מכפי שיעורה במידות מפני חשיבותה בעיני עורכי המפות. וחסרון זה בא מכוח אותו הלך הדעות, שמחמתו שינו הפסלים של התקופה הרומאנית המאוחרת את יחסי השיעורים בפסליהם, לצורתו של ישו התינוק בזרועות אמו, שעשאוהו גדול מאמו וגדול מקהל הקדושים המצטופף סביבו. יש כאן

ביום שהכריזו על הנצרות שהיא הדת השלטת בקיסרות הרומית, ודתם של ההמונים יצאה מן המעמד של דת נסבלת ונעשתה מאושרת ומקוימת על ידי השלטון, נתעורר העולם לחזור וליתן דעתו מחדש על ארץ ישראל. מפרובינציה קטנה בקיסרות, נתעלתה הארץ, שהיתה לבמת חזיון למאורע ההיסטורי הגדול, הופעת ישו, "גואל האנושות", לתל שהמחשבה ההיסטורית והתיאולוגית פונה אליו. המסורת היהודית שקבלוה הנוצרים ושקעוה בתוך מסורתם, אף על פי שנתפרשה בדרך המיוחדת לאבות הכנסיה, מכל מקום נתקיים בה עיקרה הארצי וההיסטורי, וארץ ישראל, שהמאורעות שארעו בה היו מעתה ל"היסטוריה קדושה" של העולם הנוצרי כולו, נעשתה אף היא לארץ הקודש של העולם הקלאסי היורד ושל עולם חדש שעמד להקים את בנינו על מסד המסורת העתיקה.

זיקה זאת לארץ ישראל הולידה סוג של ספרות מיוחד במינו, הם תיאורי ארץ-ישראל, ספרי מסעות לארץ, ביחוד מסעות במקומות המקודשים במסורת היהודית והנוצרית. כתבים אלה, בתור סוג ספרותי, זיקתם לספרות הגיאוגרפית של שלהי העולם הרומי שווה לזיקתם לספרות ההאגיוגרפית של ראשית התקופה החדשה. מדרך הטבע שביקשו הכותבים להמחיש את התיאורים של המסעות על ידי תרשימים וציורים, שבהם מצויינים תחנות מסעותיהם, כדי שיוכל הקורא לשוות לנגדו את המקומות שהוא קורא עליהם. ובייחוד ש"ראייה" ממין זה משמשת לקורא תחליף למגע עם המקומות הקדושים, מטרת כיסופים של המאמינים.

על ידי כך ניתארו בזמנים קדומים ביותר תיאורים גראפיים של הארץ בכלל ושל מקומות מסויימים במיוחד. זכינו שירותו של העולם הקלאסי במקצוע הכארטוגרפיה נשתמרה הרבה דווקא על ידי התעוררות זאת. הכנסיה היא שקיימה

(1) עיין בחיבורו החשוב של י. שטנר, מפת ארץ ישראל ותולדותיה, מוסד ביאליק (ירושלים תשי"א), במיוחד עמ' 9–89.

העיר. מה שהוציאו האמנים מתחת ידם הוא "האיקוֹנִין" של העיר הלכך ראוי ציורם שנכנהו "איקוֹנוֹגרפיה".

גדול מה שמצינו בתרשימים של עכו יותר ממה שמצינו בתרשימיה של ירושלים<sup>(3)</sup>, שבירושלים חיבת הקודש שבה, הביאה את המשרטט שיהא נותן דעתו במתכוון או שלא במתכוון (ולעולם היה רצונם של הקוראים לפניו) רק על הטופוגרפיה "הקדושה" של העיר מה שאין כן בעכו. אווירה של עיר גדולה זאת היא אוויר של חולין. והאבירים והסוחרים היו מנוכרים בין תושביה יותר מאנשי הכהונה. אנשי המסחר שבה. שהיו יוצאי איטליה, דרום צרפת, ספרד וארצות האס-לאם, הילכו עליה רוח של גשמיות. מי ששרוי באווירה של עיר כגון זו ורושם דיוקן שלה, אין לפניו אלא לקרב את הדיוקן אל אמיתות מראה. יתרה מזו, האמנים שהתקינו דיוקנאות של עכו השמיטו מדעת כמה וכמה כנסיות ולא ציינו אפילו מקום אחד שיהא מקודש במסורת, אף-על-פי שגם בעכו ביקשה המסורת להוסיף מן הקדושה על החולין של העיר<sup>(4)</sup>.

תרשימי העיר הבאים לקמן מסייעים הרבה להכיר את הטופוגרפיה של ערי הצלבנים, ובייחוד את הטופוגרפיה של עכו הצלבנית. על ידי תרשימים אלה ועל ידי השרידים מן התקופה הצלבנית, אנו יכולים לערוך תחזורת של עכו הצלבנית ולציין את מקומה בתוך שטחה של עכו של עכשיו: תיאור אחד בלבד ניתאר עכו במחקר שנתפרסם על ידי א. ראִי לפני כשבעים שנה. אבל חוקר זה לא השתמש בכל התעודות והרשומות של התקופה ההיא ולא נזקק כל צרכו לשרידים שעדיין נשתיירו מן העיר העתיקה<sup>(5)</sup>. כנגדו המחקר של ס. נ. ג'ונס עוסק בעיקרו בשרידים של העיר הצלבנית ואינו נותן דעתו, אלא מעט, על שאר הענינים; אמת לא היתה כוונתו לתאר את עכו הצלבנית, אלא לסקור מה שנשתייר מעתיקותיה בימינו<sup>(6)</sup>. מקווה אני לפרסם בקרוב מחקר על עכו הצלבנית, הילכך אסתפק היום בליקוט חומר תמונתי של העיר. בסופו של האוסף שלנו באים שני תצלומים הנראים כאן שלא במקומם. מפת עכו בזמן המצור שצר עליה

המשך לאותו הלך רוחות של אמני מפת מידבא, שהביאם לקבוע לירושלים שטח גדול, כדי לציין בתוכו את בניניה החשובים.

תקופת מסעי הצלב וההתעוררות של הנצרות שקדמה להם, הביאו לנו עוד סוג אחר של תרשימים שלא ניכר מקומם בתקופה הקודמת: תרשימי ערים ובהם מרובים כמובן תרשימים של ירושלים. מפני קדושתה של העיר ומפני מעמדה במרכזה של ה"היסטוריה הקדושה" קבעו לה מכבר מקום חשוב ומרכזי ב"מפות תבל" של ימי הביניים. טבע הדברים מחייב ש"טבור העולם", כדרך שנקראה ירושלים בפי אנשי הדור, יציירוהו בפני עצמו, כדי שיהא אפשר לציין בתרשימים אלה את המקומות הקשורים בתנ"ך ובברית החדשה. אבל תרשימים מסוג זה לא לירושלים בלבד הותקנו<sup>(2)</sup>. במאה הי"ג היתה ירושלים בידי המוסלמים ובירתה של המלוכה היתה למעשה עכו — סן ז'אן ד'אקָר בפי הצלבנים. עיר זו כבר שימשה במאה הי"ב הבירה למעשה של המדינה, ונמלה היה החשוב שבמדינה. הרי שאין פלא שאף לעכו הותקנו תרשימים מיוחדים, ונראה שלאותם תרשימים חשיבות מיוחדת בתולדות הכארטוגרפיה.

תרשימי הערים הם סוג העומד ברשות עצמו. בתרשימים אלה המרחקים שבין מקום למקום לא נמדדו בדקדוק, ואף צורת היקפה של העיר לא נרשמה בדייקנות. דרך משל, ירושלים, יכול שיציירוה בצורת עיגול או בצורת מרובע. רושמי המפות נתנו דעתם בעיקר על "תכנה" הקדוש של העיר, ועתים אף על "תכנה" החילוני, כגון בתרשים של מערכת הביצורים שלה. ציורים מוסכמים, סמליים, מציינים את בנייני הכנסיות החשובות שבעיר וסמלים מיוחדים מציינים את סוגי הביצורים העירוניים. אמנם כמה בנינים הם, כגון "כנסיית הקבר", שביקשו האמנים לקרב את סמליהם לצורתם למעשה. ובכך מתקרבים סמלים אלה לסמלים כיוצא בהם, המצויירים בחותמותיהם של הצלבנים ובמטבעותיהם. תרשים, שהסמל שבו מתקרב אל מראה הדבר שהוא בא לתארו, מתקרב כולו לאמיתות הנראית. וכשהגיעו התרשימים לדרגת שלמותם היה בתרשים של עיר, בניניה העיקריים ומבִּינָה, משום ציור של טבע המציאות העירונית. התרשים ההיולי נשתנה ונעשה לציור דיוקנה של העיר והוא הותקן בדרכים הנהוגות בציור בכלל במאה הי"ב והי"ג.

דרך העשייה הזאת מפליגה את התרשים של העיר מן המפה בת זמננו אבל היא מקרבת אותו לסוג אחר של מפה והוא: צילום אוויר המודרני. ברי, שאין להכניס לכלל זה את ענין הפרספקטיבה, שהרי מי שמסתכל מלמעלה ממש, אין ראייתו דומה למי שמסתכל מן הצד או בשיפוע. מתוך היסח הדעת מן הדיוקים שהמדע המודרני מדקדק בהם, ומתוך חסרון זיקה לכללים פיזיים של הציור, באו רושמי תכניות הערים של ימי הביניים לתאר את העיר כאילו נראתה להם "ממעוף הצפור" ובאותו מעמד תיארו את בניניה כמראיהם מן הצד. התרשימים שנעסוק בהם לקמן עשויים כמעשה פורטרִיט של

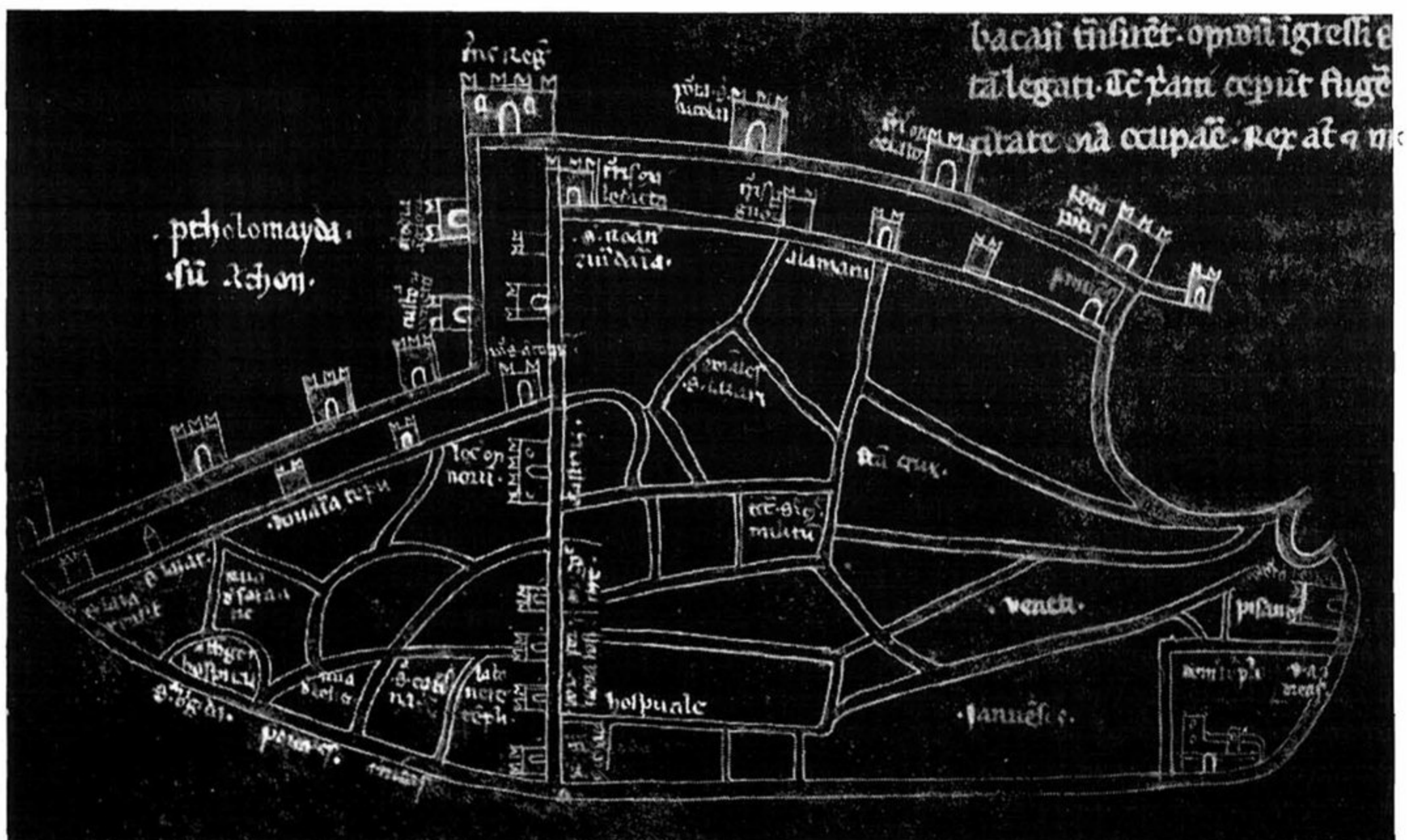
(3) רוב מפות ירושלים נדפסו ע"י R. Röhricht, 'Karten und Pläne zur Palästinakunde aus dem 7. bis 16. Jahrhundert'. ZDPV., XIV (1891), XV (1892), XVIII (1895). מפת מידבא מתפרסמת בכל הדורה בקובץ זה על ידי ידידי מ. אבי-יונה.

(4) השווה לכאן את רשימת הכנסיות בעכו שבחבור למחבר עלום השם שנכתב בשנת 1280 בקירוב: 'Pelrinages et Pardouns d'Acre' in Itinéraires à Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte rédigés en français aux XI<sup>e</sup>, XII<sup>e</sup> et XIII<sup>e</sup> siècles, publ. par H. Michelant et G. Raynaud (Genève 1882), pp. 227—237.

(5) E. Rey, 'Etude sur la topographie de la ville d'Acre au XIII<sup>e</sup> siècle'. Mémoires de la Soc. nat. des Antiquaires de France, t. XXXIX (1878), 115—145; 'Supplément à l'étude sur la topographie de la ville d'Acre'. Ibidem, XLIX (1888), 1—18.

(6) נתפרסם לראשונה במורה דרך לעכו של ג. מחולי (ירושלים 1941). החלק הנוגע לצלבנים נכתב בידי ס. נ. ג'ונס. בהוצאה השנייה נזכרו שני המחברים N. Makhoul and C. N. Johns, Guide to Acre (Jerusalem 1945).

(2) החומר הביבליוגרפי של המפות נאסף על ידי R. Röhricht, Bibliotheca Geographica Palaestinae (Berlin 1890).



ציור 1. מפת עכו הצלבנית בסוף המאה הי"ג לפאולינוס מפוטיאולי, צוירה בתחילת המאה הי"ד (כת"י פריס).



ציור 2. תצלום אווירי של עכו משנת 1948. (המכון לפוטוגראמטריה מייסודו של ז. ליק ז"ל).

העתק ממנו שנעשה במאה הט"ז. הנוסח השני שמור באוסף כתבי היד של "קורפוס פריסטי קוליג" בקמברידג' בשני טפסים, וטופס שלישי נמצא במוזיאון הבריטי, אלא שכתב יד זה ניזוק הרבה<sup>7</sup>. אנו מפרסמים לקמן תצלום של כתב יד קמברידג' (לוח מס' XX).

שתי כתובות מצויות בציור העיר וזה לשונן במקורם הצרפתי:

### La Cite De Acre

Ceste cite ki ore apelee Acre; fu iadis apelee tholomaida. Cest le refui des crestiens en la terre seinte pur la mer kele a duers occident, par quei la nauie i uent of force de gent e de vitaille e de armes. E unt tuit cist ki i mai(n)e(n)t g(ra)nt solaz de(s) isles ki funt en la mer. E de tute la gent de la crestiente i repaire. Dunt sarrazins pur lur marchandise i re(pai)rent. E i funt mut de lur espleit. El autre mut gent de religiun diu(er)se ki unt lur g(ra)nt re(n)tes de tuit crestiente. par q(u) i mut en est plu(s) riche e renum(ee).

(C)este uaut a sun seignur chescun an cinq(ua)nte mile liures dargent. Co en q(ui)st li q(ue)ns Ric(hard) de te(m)pl(er)s e hospital(er)s.

והנה התרגום: "העיר הזאת הקרויה עכו, נקראה לפני (פ)תולמים. זהו מקלט הנוצרים בארץ הקודש מפני הים שלמערבה. דרכו מגיעים ציים עם עם רב, מזונות ונשק. ואיי הים הם סיוע לכל אלה הדורים שם. ושם משכן לכל בני תבל וביניהם הסאראצינים הבאים שמה לרגלי מרכולתם ושם גומרים הרבה מעסקיהם. ועוד בני מסדרים למיניהם המקבלים את הכנסותיהם הרבות מכל העולם הנוצרי ועל ידי כך הם עשירים מופלגים ומפורסמים.

היא מכניסה לאדונה כל שנה חמישים אלף ליטראות כסף. זה דרש המלך ריצ'רד מן הטמפלרים וההוספיטאלרים."

התרשים מתאר את העיר כמנהג אותה תקופה כשצד מזרח פונה כלפי מעלה. העיר שבתרשים מורכבת מן העיר העתיקה שבדרום ומן העיר החדשה (זו נבנתה רק בסוף המאה הי"ב) שבצפון.

7. על כתבי היד השונים עיין בהוצאת ה"היסטוריה מינור" של מתיה פריס Mattheus Paris, Historia minor, ed. Sir F. Madden (London 1866) H. Michelant et G. Raynaud, ובהקדמת Itinéraires à Jérusalem (Genève 1882) pp. xxij—xxiv וכמו כן במאמרו של ר. ריריכט הנזכר להלן בהערה 8. כתבי היד שהוכרנו הם:

Brit. Mus., King's Library, 14 CVII., XIII s., f. 4b; Brit. Mus., Lansdowne 253., XVI s., 228—231; Cambridge Corpus Christi College, XVI., XIII s., f. 5a; XXVI, XIII s., f. 36; Brit. Mus., Cotton., Tiber. E VI, XIII s., f. 2. לפי הנוסח הראשון פרסם ליטוגרפיה גרועה מאד Jomard, Monuments de la géographie, fig. 8 et 9 נעשה ע"י K. Miller, Mappae mundi, III, 90—94

נפוליאון וצילום אוויר של העיר, שנערך בסדנאטו של האדם היקר שלזכרו מוקדש קובץ זה, ז. לוף ז"ל, וראיתי לצרף לכאן את המפה מזמנו של נפוליאון לפי, שעד מקום שידיע עותינו מגיעות, היא המפה האחרונה שסימני העיר הצלבנית מצויים בה. ותצלום האוויר של העיר, אף הוא יש לו סימוכים לכאן, לפי שתצלום זה הוא הגלגול האחרון של "איקוֹנִין" העיר, זו הצורה שהאמנים והגיאוגרפים של ימי הביניים נתכוונו אליה. תצלום זה יוצא ללמד על התרשימים שנעשו שבע מאות שנה קודם לכן, וממחישים את המציאות ההיסטורית שעברה מן העולם. יפה סקירה אחת בעינים על שטח הנמל של העיר בתרשימים המובאים כאן, מן האמצע המאה הי"ג ועד צילום האוויר של המכון לפוטוגראמטריה, כדי לפרש את כוונתנו יותר מכמה הסברים שבכתב.

הציור הראשון מדיוקנה של עכו שהגיע לידינו הוא בן אמצע המאה הי"ג. דיוקן זה רשום בכמה כתבי ידות של שני החיבורים ההיסטוריים המפורסמים למתיה פריס, הנזיר האנגלי ממנזר סנט-אלבאנס: Historia ṽ Chronica maiora ṽ Anglorum הידועה בשם Historia minor. בשניהם הביא המחבר כמה מפות המתארות את אנגליה, את הדרך מאנגליה לדרום איטליה ואת ארץ ישראל, ואפשר שנתכוון לתאר את דרכם של עולי הרגל מלונדון לירושלים. בין מפות אלה נמצאים גם דיוקנאותיהם של ירושלים ושל עכו. מתיה פריס לא ביקר מימיו בארץ ישראל, אף על פי כן מרובות ידיעותיו על המדינה הצלבנית. בחיבורו הביא מכתבים מרובים שנכתבו בארץ ישראל, וכן דברים ששמע מפי אנשים שהיו מעורבים בענייניה ובמעשיה של המדינה הצלבנית. קרוב בעיני, שנת-גלגל לידו אחד התרשימים של עכו שנעשה במקום, ולאחר שעיבדו צרפו לחיבורו ההיסטורי. קשה לשער שהתרשים נעשה לפי תיאור שקיבל מפי השמועה בלבד, משום שתרשים זה מכוון הרבה עם המציאות ההיסטורית. מיהו האיש שצייר את דיוקנה של העיר, דבר זה עדיין לא נתברר. סבורים שהמפות לא נעשו בידי הכרוניסטן עצמו ושהמצייר הוא אמן עילום שם, שעבד במחיצתו של הנזיר ועל פי הוראותיו. אבל, כפי שכבר ציינו, אפשר שאמן זה השתמש בתרשים שהובא מן המזרח.

התרשים מצד עצמו בעל חן הוא. קוויו עדינים וכתובות העיטורים, צורות אותיותיהן מכוונות יפה יפה עם כלל כל התמונה, והמצייר והכתוב נתמזגו כאן לשלמות נאה. עלתה לו למשרטט ליתן לציורו ולפירושו מראה של כרך בעל עשירות ובעל גאות. ציורי העיטורים נעשו באמנות ובטעם. הציור של הגמל, של החמור העמוס משאות ושל השור הרתום בקרניו למחרשה הים-תיכונית, רושם של תמימות עליו והם כובשים את העין. אניות משוטות ואניות מפרשים המניפות דגלים צלבניים (אחד מהם, נדמה, של ריצ'רד לב האריה) מרמזות על עמידתה של עכו כשלטת בימים במאה הי"ג. ומה שלא העלה האמן בחרט לצייר לעיני המסתכל, הוא מוסיף בכתובות ובפירושים.

כתבי הידות שהובא בהם תרשים של עכו מחולקים לשני נוסחאות, אף על פי שאין הם שונים הרבה זה מזה. הנוסח האחד שמור במוזיאון הבריטי והוא בן המאה הי"ג ויש שם עוד

בגלל תוספת הציורים של האניות בימה של עכו לא נשאר לאמן מקום לצייר את אחד הסימנים המובהקים של העיר, את מגדל הים שלה, הבנוי על סלע ששמר על הכניסה לנמל.

בפנה הדרומית מזרחית של העיר כתוב:

Co est la porte u(er)s le mol(in) de doke. Deus iur-  
nees de ci geska iaphe. זהו השער היוצא לטחנת הקמח של א־דעוק. מכאן מסע שני ימים עד יפו.

מכאן הדרך יוצאת אל מחוץ לעכו ועוברת דרך חיפה—  
Kaifa(s)—לצד מצרים. לאורך דרך זו מוצאים את הסימנים:  
עתלית (chastel pelerin), קיסריה (cesaire), יפו (Japhes),  
אשקלון (Ascaloin(n)e), דרום (le darum), דמיאט של  
מצרים (Damiette ki en te(rre) de egip(t)). מדרך זאת  
מסתעפת דרך אחרת ההולכת מיפו, דרך רמלה, לירושלים.  
כשני דורות לאחר אותו אמן עלום שם, בעל מפת עכו  
המצורפת לחיבורו של מתיה פריס, פעל אמן אחר שרשם אף  
הוא את דיוקנה של עכו והוא מן המפורסמים שבתרשימיה.  
כוונתי לתרשים עכו המצורף לחיבורו של מארינו סאנוטו  
(Marino Sanuto) "הזקן", נצר לבית האצילים טורקילו  
(Torsello), נסיכי נכסוס: Secreta Fidelium Crucis. חיבור  
זה הוקדש בשנת 1321 לאפיפיור יוחנן העשרים ושנים וכלו-  
לה בו סקירה של תולדות המדינה הצלבנית, וגם תכנית  
מפורטת של מסע צלב חדש, שמטרתו הראשונה כיבוש  
מצרים. בחיבור הובאו כמה מפות ובהן מפת עכו. מתוך  
אותן מפות ניכר שמדע הכרטוגרפיה הוסיף הרבה בתחילת  
המאה הי"ד<sup>8</sup>, אבל לא ברור לנו כלל אם מארינו סאנוטו  
עצמו צייר את מפותיו ותרשימיו. סבורים שהמפות והתר-  
שימים הם מעשי ידי פֶיטרו וֶיסקונטי (Pietro Vesconti),  
שכן באוסף המפות של ויסקונטי<sup>9</sup> מצויה מפת עכו הדומה  
לכל דבר למפת עכו המצורפת לחיבורו של מארינו סאנוטו.  
מפת עכו נשתמרה בכמה כתבי ידות של חיבורו של  
מארינו סאנוטו. המפורסמת שבהן הוא התרשים שבספריית  
הוותיקן. אוסף המלכה כריסטינה, ששימש יסוד להוצאה  
היחידה של כתבי מארינו סאנוטו, היינו הוצאת בונגאר  
(Bongars) במאה הי"ז. משם הועתק התרשים פעמים הרבה.  
ועוד נמצא תרשימה של עכו בספריית המוזיאון הבריטי  
(והוא יצא לאור על ידי ר. רֶיקֶיֶט), בספריית הוותיקן  
ובספריית אוכספורד (האחרון הוצא לאור על ידי ס. נ.  
ג'ונס)<sup>10</sup>. אנו מפרסמים לקמן שני תרשימים, האחד לפי

8 R. Röhricht, 'Marino Sanuto als Kartograph  
Palästinas'. ZDPV., XXI (1898), 84—128

9 ספריית הוותיקן Codex Palatinus, no. 1362

10 מפת עכו מצויה בכתבי הידות הנאים: Vaticanus, Regina  
Christina 548 נדפסה ע"י Bongartius, Gesta Dei per Francos  
British Museum, Add. 27.376 (Hannover 1611); נדפסה ע"י  
ר. ריריכט במאמרו הנזכר לעיל, בהערה 6. Oxford, Tanner, 190,  
fol. 207 נדפסה ע"י ס. נ. ג'ונס בחבורו הנזכר לעיל, בהערה 5. ריריכט  
מצייין עוד תרשימים בכתבי הידות הנאים: Vaticanus 2972; Palatinus  
1362 fol. 9<sup>a</sup>; Firenze, Bibl. Riccard 237. כתב יד נוסף  
באוכספורד Bodleiana, 10016, f. 207 מצייין G. Hill, History of  
Cyprus, t. I (Cambridge 1948), 185, n. 1

בחלק הצפוני, שחומה חוצה בינו ובין החלק  
שבדרום, רשומה כתובת לאורך החומה וזה לשונה:  
Ceste le Burg ki est apele Munt Musard. Cest tut le  
plus inhabie de engleis. זהו הרובע המכונה מון-מוסאר. זהו  
רוב תושביו אנגלים.

באותו הרובע הצפוני אנו מוצאים את הציורים  
הללו:

בית מסדר האבירים Domu(s) militu(m) S(ancti) lazari  
של אלעזר הקדוש (האבירים המצורעים)  
בית (מסדר) la Maisun de sei(n)t thomas le M(artir)  
תומס המארטיר הקדוש (הוא תומס מקנטרברי)  
שער היוצא לניקלאוס La porte u(er)s sei(n)t Nichola(s)  
הקדוש (היינו לבית הקברות הנקרא על שמו. מקום זה צמוד  
בציור לרובע הצפוני של העיר)

במעבר שבין שני הרובעים, אנו מוצאים  
שני בצורים:

בית (מסדר) ההוספיטלרים la maisun del hospital  
המגדל הארור (הוא המבצר החזק והחשוב la tur maudite  
ביותר במבצרים המגינים על העיר. נפילתו בידי המוסלמים  
בשנת 1291 שימשה סימן לכיבוש העיר)

מחוץ לעיר, קרוב לחומתה הצפונית אנו קוראים:

le cimitire Seint Nicholas u hom ent(er)re les mortz  
בית הקברות של ניקולאוס הקדוש, מקום שאדם קובר מתים  
קברים Sepulchres

בעיר העתיקה אנו מוצאים את הכתובות הללו:

מבצר מלך עכו le chaste le roi de Acre  
מגדל בני גנוא la tur as Geneveis  
בית החולים של הגרמנים hospital des Alema(n)s  
(היינו של "מסדר מרים הקדושה של הטיבטונים")  
מגדל הטמפלרים (?) (הכתובת la tur de Te(mple ?)  
אינה ברורה די צרכה).

על חוף הים עומד:

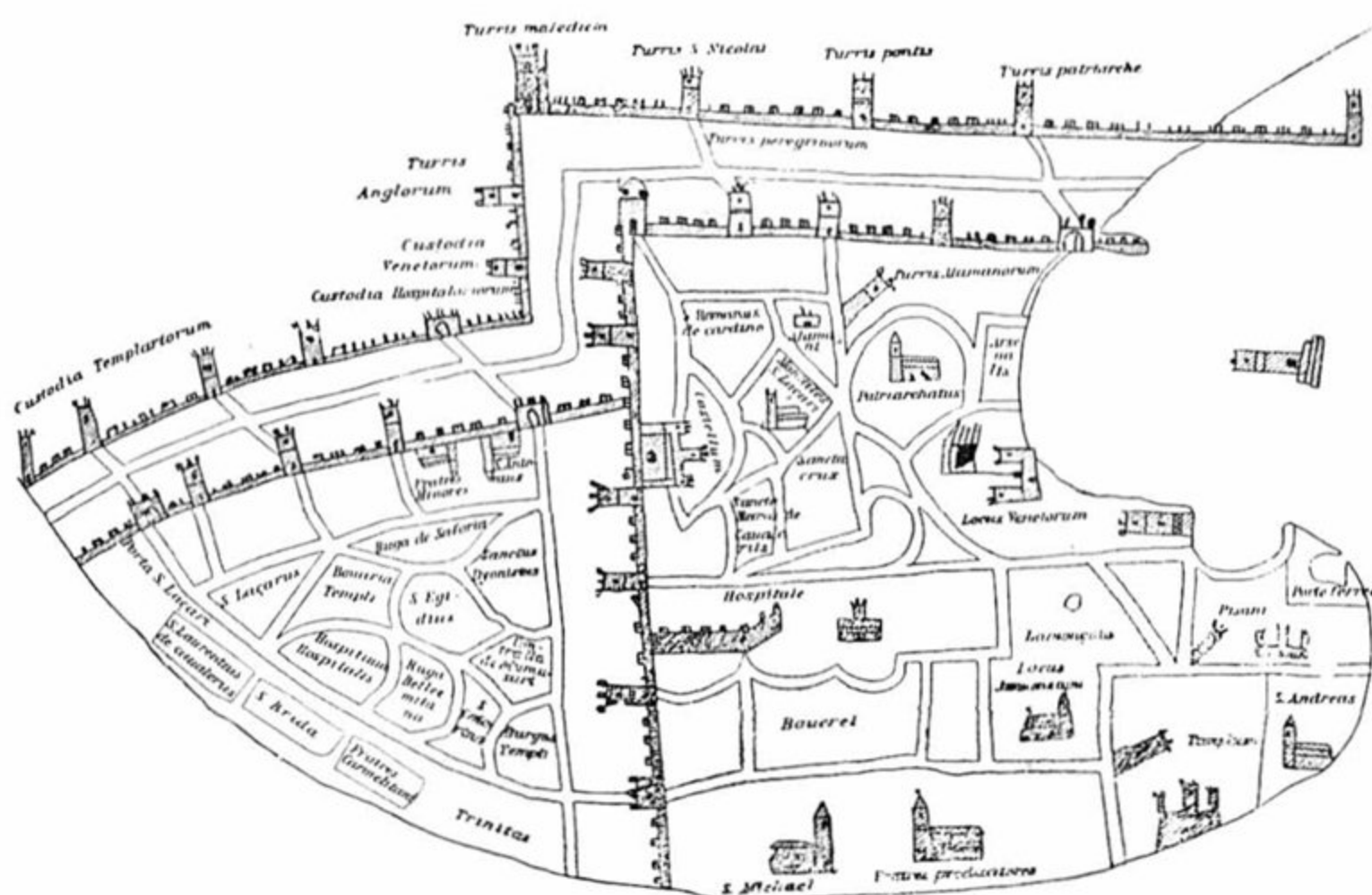
בית (מסדר) הטמפלרים (בית מפואר שיצאו le temple  
לו מוניטין. כאן נלחמו מגיניה האחרונים של עכו הצלבנית  
ומכאן הפליגו שרידיהם לקיפרוס)  
בית האפטריאך (הלטיני של la maisu(n) le pat(ri)arc(he)  
ירושלים, שעבר לשכון בעכו לאחר נפילת ירושלים בידי  
המוסלמים)

בין שני הבניינים:

השרשרת (הוא שוק הנמל ונתכנה "השרשרת" la chaene  
על שם השרשרת שהיו סוגרים בה את הכניסה לנמל בזמן  
מצור ובשעות הלילה)  
בית הקוניטאבל (אחד הבניינים (la maisun (l)e cunestable  
החשובים שבעיר ששימש מורה דרך למפליגים בים. עי' להלן)



כתב יד המוזיאון הבריטי (עמ' 179, ציור 1) והאחר לפי כתב יד אוכספורד (לוח XXI, ציור 1). תרשים אחרון זה מצטיין בעיבודו היפה, ברבוי סימנים טופוגראפיים וכתובות רבות



**ציור 1.** עכו הצלבנית בסוף המאה הי"ג. המפה מיוחסת למארינו סאניטו, צוירה בתחילת המאה הי"ד (כת"י המוניאון הבריטי).

Giuitas acon siue ptolomayda uulgarit(er)  
δ(icitu)r Accon

s(anctu)s lazarus      אלעזר הקדוש (מסדר האבירים  
הנקרא על שמו)  
hospiciu(m) hospitalis      אכסניית ההוספיטאלרים  
Ruge bethleemitana      רובע בית-לחם (שמה על שם משכנו  
של בישוף בית לחם)  
S(an)c(t)a caterina      (כנסיית) קתרינה הקדושה  
bu(r)gus templi      רובע הטמפלארים  
bovaria te(m)pli      מקום השוורים של הטמפלארים (כנראה  
רובע שבו נמצאו רפתות המסדר)  
Ruga s(anc)ti forie      רובע פוריה הקדוש (שם מוטעה.  
הכוונה ל-Ruga saforie — רובע צפורי).

החומה החיצונית במזרחה של העיר  
באו עליה הכתובות הללו:

Custodia templi	משמר הטמפלרים (הוא שטח בצורים)
	שהופקד בידי המסדר לשם הגנת העיר)
Custodia hospitalis	משמר ההוספיטאלרים (כנ"ל)
po(r)ta sa(ncti) antonii	שער אנטוניוס הקדוש
c(us)todia ueneto(r)um	משמר בני ויניציה
t(ur)ris a(n)glorum	מגדל האנגלים
turris maledic(t)a	המגדל הארור
t(ur)ris sa(ncti) nicolai	מגדל ניקולאוס הקדוש
turris po(n)tis	שער הגשר
t(ur)ris p(at)riarche	מגדל האפטריורך

בין החומותים לאורך חומות הפנימיות. כתוב:

porta sa(ncti) Lazari	שער אלעזר הקדוש
po(r)ta d(e) malo passu	שער "הפסיעה הרעה"
t(ur)ris pe(re)gri(no)r(um)	שער עולי הרגל

בחלק הצפוני של העיר לאורך חוף הים:

s(an)c(t)us michael      מיכאל הקדוש (כנסייה שאף השער  
הסמוך לה מכונה על שמה)  
fr(atr)es predicatores      הנזירים המטיפים (הדומיניקנים)  
bourel      שוק הבהמות (?)  
hospitale      ההוספיטל  
s(an)c(t)a maria de militibus      מרים הקדושה של האבירים  
(כנראה כנסיית המסדר הט'בטוני)  
castellum      המבצר (מקום משכנו של המלך)  
sa(n)c(t)a crux      (כנסיית) הצלב הקדוש (הכנסייה הקת'ידרלית)  
mo(n)iales s(anc)ti lazari      נזירות אלעזר הקדוש

s(an)ct(us) laure(n)t(iu)s de militibus      מסדר האבירים של  
 לאֶוֶרנַצְיוֹס הקדוש  
 s(an)c(t)us brida      (כנסיית) בריגידה הקדושה  
 fr(at)res ca(r)meli      הנזירים הכרמליים  
 trinitas      (מנזר) השלוש (הקדוש) (היינו אגודת הנזירים  
 בשם זה, שנתפרסמה בפדיון שבויים נוצרים)

(11) הפירושים לתרשים הראשון מצויים בספרי ממלכת ירושלים  
הצלבנית. מוסד ביאליק (ירושלים תש"ו). עמ' 90.

הבאים בתרשימים שבחיבור אחד ואינם באחר. אף הסידור של המקומות המבוצרים אינו שווה בזה ובזה וקשה לברר אם לפנינו שגיאות מעתיק או תיקוני שגיאות שנפלו במפות הקודמות. שלושה כתבי ידות לחיבור: אחד בקהילת וינציה ואחד בספריה הלאומית בפאריס ואחד בספריית הוותיקן (12). התרשים הראשון והשלישי נתפרסמו בחיבורים שאינם מצויים ואנו מפרסמים לקמן את כל שלושה התרשימים: של קהילת וינציה (לוח XXI, ציור 2), של הספרייה הלאומית בפריס (לוח XXII, ציור 1), של ספריית הוותיקן (עמ' 181, ציור 2). ומוסיפים תעתיקי שמות ופירושים לראשון בלבד, לפיהם יוכל הקורא לקרא בנקל את השמות בתרשימים האחרים.

#### בחומה החיצונית סומנו רק כמה בצורים:

veneti	בני וינציה
angli	האנגלים
t(ur)ris r(egi)s	מגדל המלך
po(r)ta S. Nicolai	שער ניקולאוס הקדוש
t(ur)ri(s) macelat(o)rum	מגדל הקצבים
po(r)ta po(r)tis	שער הגשר

#### בחומה הפנימית המקבילה (בצד מזרח) סומנו השמות הללו:

Po(r)t(a) S. a(n)to(nij)	שער אנטוניוס הקדוש
t(ur)ris maledicta	המגדל הארור
t(ur)ri(s) Pe(re)grinorum	מגדל עולי הרגל
Janue(n)sium	(מגדל) של בני גנואה

#### ברובע הצפוני של העיר לאורך חוף הים

(ארבעת השמות הבאים נכרים בכת"י אבל קשה לראותם בצלום. הצייר רשם את השמות בדיו שחורה ולאחר מכן צייר באותו צבע את הים וטשטש על ידי כך את הכתוב. אנו מביאים את השמות לפי כת"י הוותיקן)	
S. Lazar(us) Militu(m)	(בית) אלעזר הקדוש של האבירים
S(anct)a B(ri)gida	(כנסיית) בריגידה הקדושה
Ca(r)melite	(הנזירים) הכרמליים
S(anct)a t(ri)nitas	(נזירי) השלוש הקדוש

(12) כתבי הידות כוללים שלוש מהדורות של החיבור שכולן נערכו בידי המחבר. כתב יד וינציה: Cod. lat. CCCXCIV bibl. ad. d. Marci Paulinus Puteolanus, De passagiis in Terram Santam, ed. G. Thomas (Venise-Paris 1879); המהדורה השניה היא בספרייה הלאומית בפריס: Bibl. Nat. Mss. lat. 4939, fol. 113 v. התרשים נדפס ע"י P. Deschamps, Les châteaux des Croisés en Terre Sainte. La Crac des Chevaliers. Album (Paris Cod. 1934), pl. VIII b; המהדורה השלישית היא בכת"י הוותיקן. Vaticanus, 1960, התרשים נדפס ע"י א. ראי בחיבורו שנזכר לעיל, בהערה 5.

S(an)c(t)us Romanus	רומאנוס הקדוש
alamani	הטיבטונים (המסדר הטיבטוני)
t(ur)ris alamanor(um)	מגדל הטיבטונים

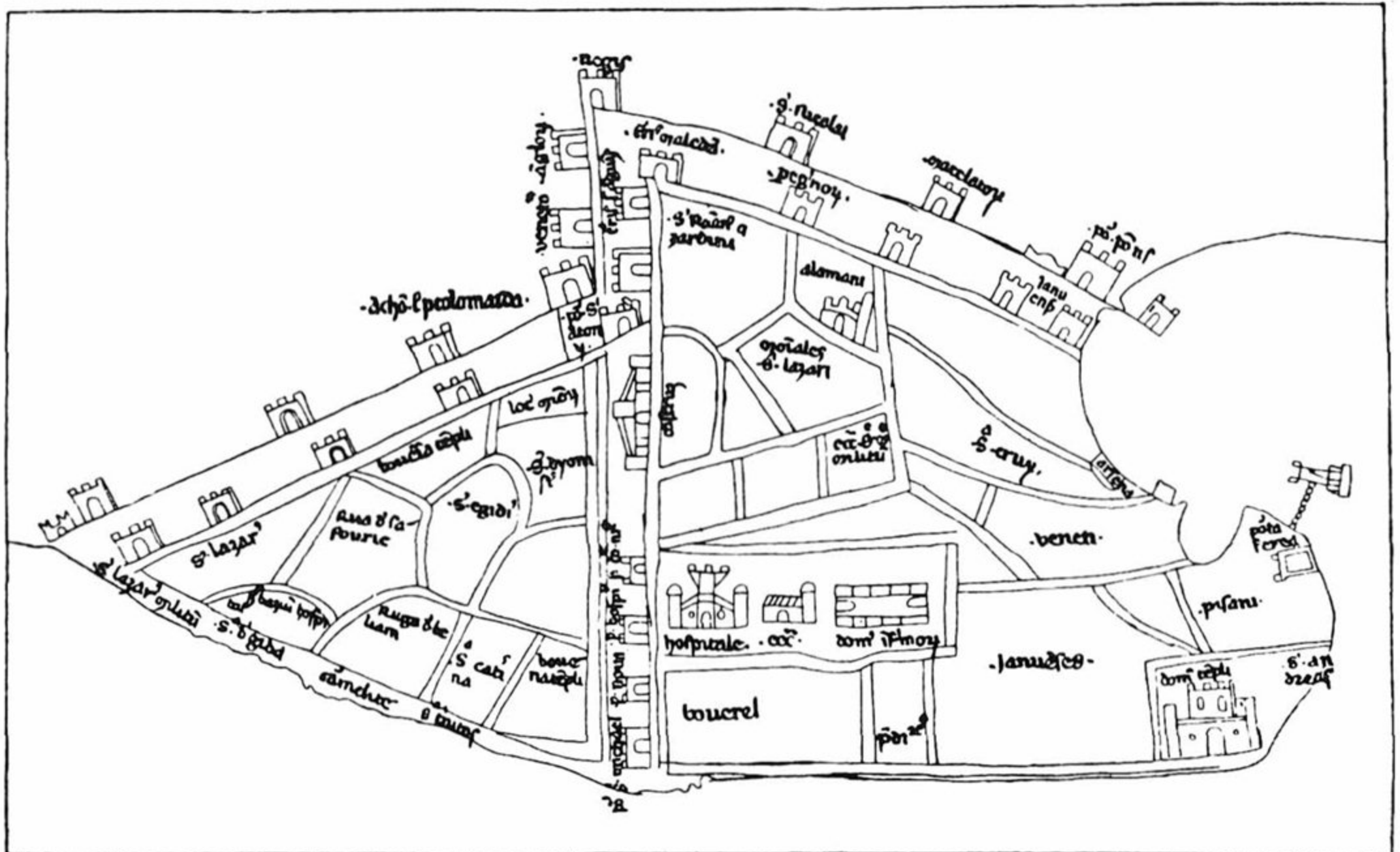
#### בחלקים הדרומיים של העיר הקרובים לנמל:

Januenses	בני גנואה
Templum	(בנין פאר בנוי לחוף הים בתוך רובע מבוצר)
S(an)c(tu)s andreas	אנדריאס הקדוש (ע"י לעיל בתיאור)
	הנמל של סאנוטו
pisanj	בני פיזה
Porta ferr(e)a	שער הברזל (מחוץ למזח הנמל)
Lamu(nt)zoia	"הר השמחה" (סלע המחלקת בין בני גנואה
	ווינציה שהביא מלחמת אזרחים על העיר בשנות הששים של המאה הי"ג)

מקום בני וינציה Loc(us) uenetor(um)  
ארסינאל (גם מספנה למבדק ותקון אניות) arsenalis  
משכן האפטריארך Patriarchat(us)  
מארינו סאנוטו הכיר את עכו יפה. שכן היה יושב בה ברובע הווינציאני, אף היתה דעתו מעורבת עם סוחריו וינציה והאצולה הצלבנית והוא שהוסיף לו דקדוקי ידיעות על העיר. כיוון שהיה מארינו סאנוטו בן לרפובליקה היושבת על חוף ימים, סבר, כידוע, שמסע הצלב העתיד לצאת ייערך דרך הים בלבד, ונתן דעתו הרבה לנתיבות ימים. ולפי שאנו עסוקים בנמל, שהיה אותה שעה החשוב שבנמלי הארץ, (ושזכה לציור מדויק להפליא בתרשים עכו) מן הענין להביא כאן את תיאור הכניסה לנמלה של עכו, כפי שתיארו סאנוטו, שמתוכו אנו עומדים על קשיי השייט בדור ההוא, שהיו משמשים במפות שעריכתן גסה ולא ידעו לשמש כהלכה במצפן:

"ומראש אל-אביאד הנזכר למעלה עשרה מילין לעכו, בכיוון דרום-מערב, כששטים דרומה עד שמגיעים לסלעים בגובה של כפר אכזיב. לאחר מכן ייטה דרומה, בכיוון לדרום-מזרח. ומן הסלעים הנזכרים עד העיר עכו בדרך הים שלושה מילין בקירוב... ולעכו נמל ושם סלע אחד, שהוא גופו של הנמל, ולסלע זה יזרקו את החבלים מחרטום האניה. וממזרח נמצא 'מגדל בעל זבוב'. ואם יבוא איש לנמל הנזכר ישוט בריחוק מכנסיית אנדריאס הקדוש, כשלושה מילין, בגלל שרטון שהוא בגובה אנדריאס הקדוש מצד ימין, עד אשר יראה את 'הבית' שהיה לקוניטאקל' 'מגדל בעל זבוב', ואז יוכל לעשות דרכו לנמל. ולכשייכנס לנמל הנזכר ישוט בתוכו באופן שיראה את מבצר חיפה, היא פורפיריה, בחצי החלק האחורי של האניה, כשהוא רואה את 'מגדל בעל זבוב' בחצי החרטום, ובשוטו באופן כזה יוכל לבטח ללכת בתוך הנמל".

הבישוף פאולינוס מפוטיאולי (Paulinus de Puteoli), בן-דורו של מארינו סאנוטו 'הזקן', הוא מחבר הספר ההיסטורי, Chronologia Magna. המחבר השתמש הרבה בחיבורו של מארינו סאנוטו ובמפות המצורפות לחיבורו. מכאן הדמיון הרב שבין תרשימי עכו הכאים בשני החיבורים. אמת, יש גם הבדלים ביניהם כגון בשמות ובכתובות



L. Sonnet. 80

ציור 2. מפת עכו הצלבנית בסוף המאה הי"ג לפאולינוס מפוטיאולי, צוירה בתחילת המאה הי"ד (כת"י הוותיקאן).

### ברובע הדרומי לאורך חוף הים:

bouerel	שוק השוורים
(Vatic: P(re)di(cato)res	(תוספת בכת"י הוותיקן: המטיפים הדומיניקנים)
Janue(n)ses	בני גנואה
Dom(us) te(m)pli	בית הטמפלרים
S. andreas	(כנסיית) אנדריאס הקדוש
Pisani	בני פיזה
po(r)ta ferea	שער הברזל
Veneti	בני ויניציה
(Vatic: arsena	(תוספת בכת"י הוותיקן: הארסינאל)

### ובפנים החלק הדרומי:

hospitale	בית ההוספיטאל
ecc(lesia)	הכנסייה
Dom(us) infirmo(rum)	בית החולים

### מחוץ לרובע של ההוספיטל:

ecc(lesia) S. M(ari)e militum	כנסיית אברירי מרים הקדושה (המסדר הטיבטוני)
Mo(n)iales S. Lazari	נזירות אלעזר הקדוש
S. Ro(m)an(us) a zardini <sup>(14)</sup>	רומאנוס הקדוש בגן
S. Ro(m)an(us)	(14) כך בכת"י הוותיקן. בכת"י האחר אפשר לקרוא את המלים הבאות לא עלה בידי לפענח.

### בין החומות, שבין שני רובעי העיר

סומנו השמות הללו:

(מועתק מכת"י הוותיקן. פרט לשם הראשון כולם מו- פיעים גם בכת"י ויניציה):	
שער מיכאל הקדוש	po(rta) S. Michael
השער החדש	p(orta) noua
שער ההוספיטל	p(orta) hospi(talis)
שער גבירתנו (מרים הקדושה)	p(orta) Do(min)e n(ost)re
המבצר	castrum
שער הדם (אולי לזכר חקל דמא)	t(ur)ris san(gui)nis

### ברובע הצפוני סומנו השמות הללו:

(מסדר) אלעזר הקדוש	S. Lazar(us)
אכסניות ההוספיטאל	alb(er)ges hospit(al)is
(בכת"י הוותיקן: רובע בתי (R)uga) bazui <sup>(13)</sup> (hospital(is)	
המחסה של ההוספיטאל	
רחוב (או רובע) צפורי	Rue d'çafourie (Vatic: d'safourie)
רחוב בית לחם	Ruga d'biliem (Vatic: d'beliam)
קתרינה הקדושה	S(anct)a Cat(er)ina
שוק השוורים של הטמפלרים	le bouerie te(m)pli
(רובע) סן-ז'יל	S. Egidii
שוק השוורים של הטמפלרים	la boua(r)ia te(m)pli
מקום הפרנציסקנים	loc(us) Mi(n)o(rum)

(13) מלה זאת אינה ברורה לי. אולי היא קשורה ב-bazulia שפי- רוסה כמו bajulia — הגנה, מחסה.

תרשימי פאולינוס מפוטיאולי הם האחרונים שזיקה להם לתקופת מסעי הצלב, אם כי צויירו כדור לאחר שנפלה ממלכת הצלבנים. אף על פי שעולי רגל רבים עברו במקום ואף תיארו את העיר בחורבנה, לא נשתייר לנו מתקופה של ארבע מאות שנה ומעלה שום תרשים של העיר (15). רק בשנת 1738 צייר הנוסע האנגלי המפורסם ריצ'רד פוקוק את מפת העיר. עדיין ניכרת גדלה של העיר. אבל רחובותיה ובניניה אין להם זכר עוד. מתוך התרשים החדש אנו מכירים, יותר מדברי הנוסעים, את חורבנה של העיר שהיתה מטרופולין ונעשתה לעיר נידחה בקיסרות העתמאנית. אנו מביאים את תרשים העיר, והוא מועתק מספרו של פוקוק, ועמו גם את תרגום הסבריו (16) (עמ' 183, ציור 3).

מפת עכו שנערכה בידי פוקוק חסרה כל ערך אמנותי, אבל יש לה חשיבות היסטורית. לעולם ספק הוא אם כל הפרטים שבמפה זאת מכוונים לאמת. מערכת הבצורים של העיר סומנה בצורה השגורה של קווים מקבילים, וחצאי עגולים מציינים את מקום הפאסטיונים. פוקוק משתמש, כדרך משרטטי ימי הביניים, בציורי בתים לשם תיאור הישוב ובניניו החשובים. כנראה הוסיף פוקוק מידיעותיו בתולדות העיר לתוך ציורו, אבל ידיעות אלה לא היו מבוססות כל צורכן. וכן חילק פוקוק את העיר העתיקה של עכו (היינו העיר של המאה ה"ב) לשני חלקים, על ידי חומה פנימית שסימן בתוכה, ודבר זה, לפי מיטב ידיעותינו, אין לו מקור. אנו מביאים לקמן תיאור עכו שכתבו פוקוק, שיש בו הסבר למפתו ולציוניה המיוחדים.

העיר מורכבת משלושה חלקים: "העיר העתיקה מסומנת בסימן A; העיר החדשה מסומנת בסימן B; והרובע שבו נמצאו מרכזי המסדרים האביריים ואגודות אחרות מסומן בסימן C. העיר של היום (היינו במחצית הראשונה של המאה ה"ח), נראית תופסת את מקום העיר העתיקה, והיא בפינה הדרומית-מערבית, שהים מקיפה מן הדרום ומן המערב. מפרץ קטן נמצא במזרח X, שהוא כנראה הנמל העתיק, אלא שעתה הוא כמעט מלא (חול). מנמל זה שרדו שרידים ניכרים ולתוכו באות לעגון בקיץ ספינות קטנות הטוענות שם את מטענן. — אין ספק שחומה חזקה עמדה בצד הצפוני של העיר העתיקה, אף על פי שלא שרד ממנה שום שריד, כדי להגן עליה מצד היבשה. — צפונית וצפונית-מזרחית לעיר ולנמל שוכן רובע האבירים והמסדרים הדתיים. אורכו כשלושת רבעי מילין מן המזרח למערב ורוחבו כשמינית המיל. בחלק המערבי נמצאות חורבות של בנין גדול המסומן D, בניין ששימש לפי דבריהם (דברי בני המקום), ארמון של ראש המיסדר על שם יוחנן הקדוש, שנסוג הנה לאחר כיבוש ירושלים. הבנין הזה תוקן ובתוכו נתישב

(15) אולם נשתמרו לנו כמה ציורים יפים של בניני העיר במאה ה"ז. R. Pococke, A description of the East and some other countries, vol. II (London 1745), facing p. 41; text, pp. 51—54.

פאחר אדין הגדול, נסיך הדרוזים... — בצד דרום עומדת קאפילה מפוארת, המסומנת בסימן H, וחומותיה כמעט שלמות. במזרחה של העיר נמצא בית האבירים E, וסמוך לו כנסייה שבניינה חזק, שהיתה מוקדשת, כפי שאומרים, ליוחנן הקדוש. בין מקום זה לארמון ראש המיסדר, עומד בית נזירות גדול ומפואר (17)...—צפונה מרובע זה נמצא חפיר וצפונה ממנו נמצא מה שאני קורא הרובע החדש של העיר B; אבל הוא לא הרחיק להתפשט במידה כזאת מזרחה. צפונית מזרחית מכאן, ומזרחית מרובע האבירים, נמצאים שרידים של ביצורים חדשים ויפים, שנמשכו גם לצד דרום, אלא שכאן לא היו כל כך חזקים. מאחר שאלה הם ביצורים חדשים, מסתבר שנבנו על ידי הסאראצינים או הערבים, כדי להתגונן בפני פלישת התורכים. שם עומדת חומה כפולה (rampart) וחפיר עשוי אבנים. החומה הפנימית היתה מוגנת ע"י באסטיונים בצורת חצאי עגולים. בקצה המזרחי, בתוך הביצורים האלה, מפכה מעין הנקרא מעין מרים... — אין כל עתיקות בעיר העתיקה חוץ לשרידים מפוארים ונהדרים של הכנסייה הקאתידרלית לסנט אנדרוס (K (St Andrews), וסטיו עשוי לה סביבה, וכנראה היתה בנין גותי יפה (18). ארמון הבישוף היה בוודאי סמוך לו. בריחוק קטן, צפונית-מערבית מכאן נמצאים שרידים של בניין שהיה חזק מאד והמכונה "מבצר הברזל" (19). וכנראה היו יוצאות ממנו שלוש חומות סמוך לים. וכן נמצאו שם בנינים אחרים כפי שאתה יכול לראות בכמה מחלקי הסלע. שכנראה חצבו בתוכו כדי להניח שם את היסודות לבנינים" (20).

בששים השנה שלאחר פוקוק לא נערכו שום תרשימים טופוגרפיים של העיר. אותה תקופה היתה תקופה של שקט למקוטעין, ומפרק לפרק פרצו מריבות, טביחות ומרידות של שייחים בני המקום. פתאום נתרגשה מהומה על הארץ, שעה שנשמעו בה פרסות סוסיו של נפוליאון, וכל המזרח התיכון נסחף למערבולת הפוליטיקה העולמית. בואו של נפוליאון למזרח הביא עמו מפעל מיפוי רב ערך למצרים ולארץ ישראל. מטעם המובן מעצמו נערכה מפה מיוחדת לעכו והיא מעשה ידיו של הקולונל ז'אקוטין (Jacotin).

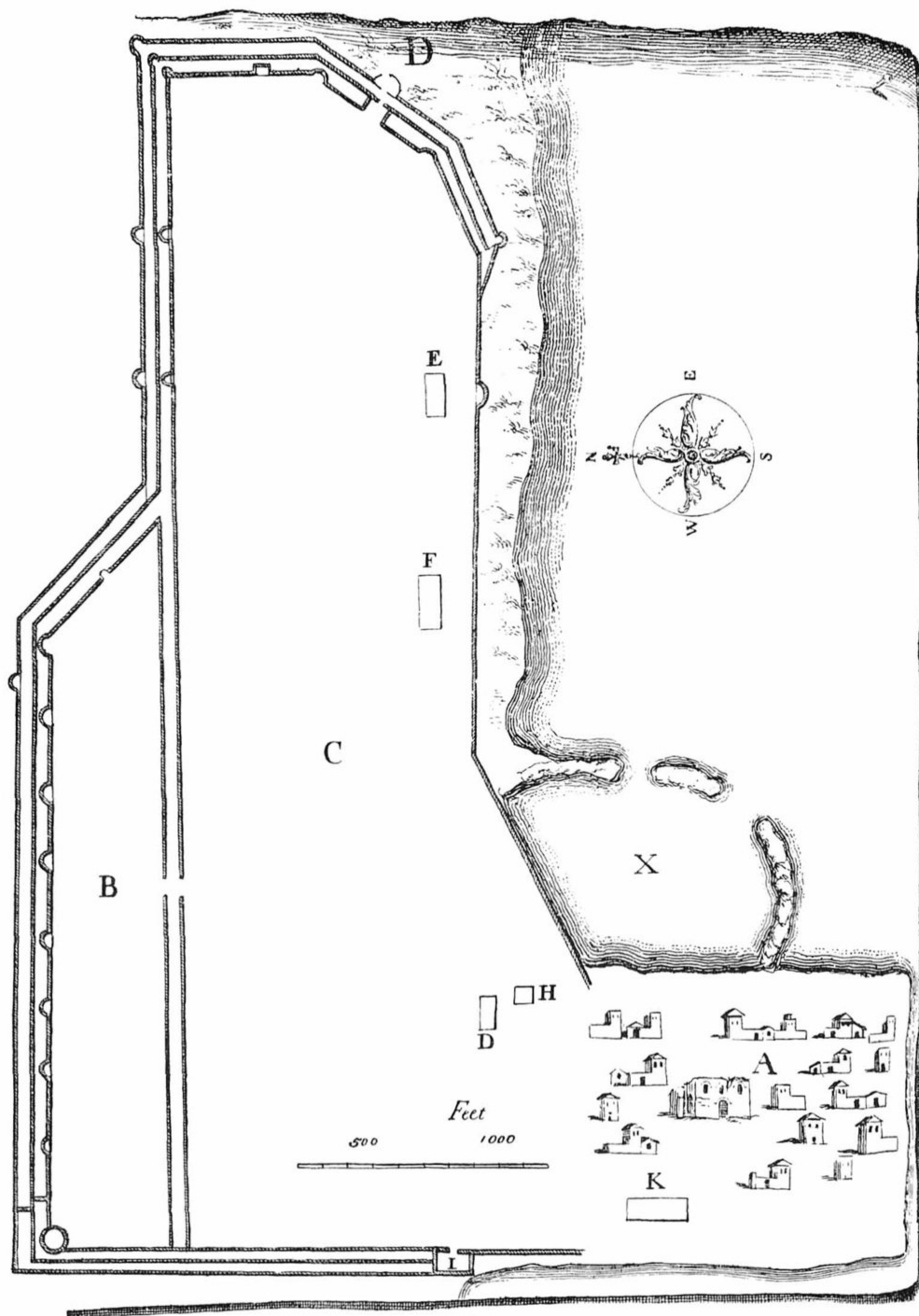
המפה של ז'אקוטין שמשה יסוד לציורים ולרישומים אחרים שתיארו את העיר בשעה שבאה במצור מפני צבאות נפוליאון. במפה סומנו העמדות הצרפתיות והעמדות התורכיות, צי האניות הצרפתי וצי האניות התורכיות. מפות אלה, הן מפות צבאיות וערך היסטורי להן, ורובן נערכו על ידי אנשים שהשתתפו במצור. כאן נזכיר, דרך משל, שתי תוכניות השמו-

(17) כוונתו לנזירות הכרמליות, אבל אין לחפש כלל את משכנו בסביבה זו.

(18) כנסיית סנט אנדרוס לא היתה הכנסייה הקאתידרלית של עכו. הכנסייה הקאתידרלית היתה כנסיית הצלב הקדוש (Ste Croix) ונמצאה במרכז העיר העתיקה ולא על שפת הים. ציור כנסיית סנט אנדרוס לחוף הים בשנת 1681 מצוי בספרו של Le Bruyn, Voyage au Levant (Paris 1725).

(19) כנראה גלגול השם הצלבני Porta ferrea = "שער הברזל" בקרבת נמל העיר.

(20) הקטע לקוח מספרו של פוקוק פרק י"ג, עמ' 51 ואילך: Of Acre and some places near it



ציור 3. מפת עכו משנת 1738 לריצ'ארד פוקוק.

בתחילת המצור הקימו הצרפתים את סוללות תותחיהם לאורך הקו המסומן במפה באות C. קו זה חותך את חוף הים בנקודת ביצורים שצויינה בשם "מגדל השד" (Tour du Diable). כנראה זכר מן התקופה הצלבנית<sup>(22)</sup> ופונה בזווית חדה לכיוון דרומית-מזרחית. על ידי כך נוצר כאן כעין משולש ששתיים מצלעותיו הן ביבשה וצלעו השלישית הוא חוף הים. לאורך קו זה נרשם Grande fossé de l'ancienne ville d'Acre "החפיר הגדול של עכו העתיקה". המעיין באחת המפות הצלבניות יראה את החומה של עכו מן המחצית השנייה של המאה הי"ג והיא מכוונת עם סימון החפיר הנזכר. צורה גיאומטרית זאת הרגישו בה מתארי העיר מן המאה הי"ג, שדימוה לשלט מגן שצורת משלוש לו.

נציין עוד בפנה הדרומית-מזרחית של העיר מובלעה הדומה לצורת אגס. כאן מי-הים נכנסים לפנים העיר יותר מכרגיל. מקום זה מכוון עם השטח שצוין בשטח המפות הצלבניות בכינוי arsenalis, שפירושו מספנה ומחסנים. שטח זה נעלם לגמרי ויש לקבעו בקרבת חאן א-שןךה ומגדלו הצלבני (ברג' א-סלטאן) העומד עד היום.

המפה האחרונה שאנו מביאים כאן היא צילום מן האוויר שנעשה בשנת 1948 על ידי המכון לפוטוגראמטריה מיסודו של ז. ליף ז"ל. צילום זה הוא המפה המושלמת ביותר של עכו. עכו העתיקה ועכו המודרנית, על סמטאותיה, ובניניה, הנמל העתיק שלה, קו החומות המודרניות (מן המאה הי"ט) ושרידי הקווים הישנים ברורים בה להפליא. חלומם של המשרטטים מימי הביניים נתקיים כאן בשלמותו. המפה הזאת אינה עוד ממחישה את המציאות על ידי סימנים מוסמכים וקווים חד-ממדיים, אלא שהעצמים נראים בה בשלמותם. ע"י הסטייגראפיק המודרני אפשר לראותם במפה זאת במתכונת תלת-ממדית. על ידי צילום מושלם זה אפשר להעביר את העיר הצלבנית מפירורי הקלף והנייר ששרדו מן המאה הי"ג והי"ד ולציירה בשטח המודרני, ולקשר בזה את העבר עם ההווה שהצד השווה שבהם היא הבמה ההיסטורית: האדמה הנצחת (לוח XXII, ציור 2).

(22) וכן למשל ציור העיר עכו מעמדות הצרפתים, ציור מלא עניין, שנתפרסם ב-Histoire de la Nation Egyptienne ונתייחס ל-Vivant Denon (משם הועתק N. Makhouly, Guide to Acre, p. 54) יצא לאור בפריס בשנת 1839 בשם: Vue de St-Jean d'Acre (front d'attaque). בגוף הציור רשום שהוא נעשה בידי ז'אקוטין (Jacotin del).

(23) האטלס הראשון הוא יקר מציאות ויצא לאור על ידי Dénain בשנת 1830 (הוא נמצא במחלקה הגיאוגרפית של הספרייה הלאומית בפריס). הנוסח המתוקן, נקרא: Relation de la Campagne de Syrie spéc. des sièges de Jaffa et de Saint-Jean d'Acre par un officier d'artillerie de l'armée d'Orient, Atlas (Paris 1839), éd. Dénain. Pl. VII: Plan de Saint-Jean d'Acre au 7. (799).

(24) הם נתכוונו כנראה ל-Turris maledicta: "המגדל הארור", אלא שזה היה קבוע בחומה המזרחית של העיר או שנתכוונו ל-Turris muscarum: "מגדל בעל זבוב", אלא שהוא עמד בנמל העיר.

רות בארכיון חיל ההנדסה הצרפתי ובארכיון המלחמה הצרפתי. המפה האחרונה נעשתה בידי מפקד בחיל ההנדסה לאזובסקי<sup>(21)</sup>. יש להעיר שהמפות וכן הציורים של מראות עכו שנערכו באותו זמן, בעלות מחבריהם אינה ברורה כל צורכה, וקשה לנו עכשיו, מפני סיבות שבזמן ובמקום, לברר דבר זה<sup>(22)</sup>. המפה שאנו מפרסמים לקמן לקוחה מאוסף המפות ההיסטוריות מן הסוג שנזכר למעלה. היא נערכה על פי המפות של הקולונל ז'אקוטין וצוירה בידי באיי (Bailey). מפה זו, ושאר כל המפות שבאטלאס (1830), ממנו לוקחה, והיא נועדה לשמש אילוסטרציה לתיאור המסע הצרפתי במצרים ובסוריה. לאחר מכן תוקנו המפות ע"י קצין חיל התותחנים בצבאות נפוליאון ונועדו לשמש אילוסטרציה לתיאור המסע ולתולדות המצור של ערי יפו ועכו (1839). נראה לנו שתיאור זה לא פורסם<sup>(23)</sup>. מפה זו, מלבד חשיבותה לתולדות העיר במאה הי"ח היא גם חשובה הרבה לענין תחזורת העיר הצלבנית. המפה נערכה בידי מהנדסים וכארטוגאפים מומחים. המרחקים צוינו בקפ-דנות וכן נרשמו גם הסגולות הפיסיות של השטח. במפה מצויר היקף חומות העיר של המאה הי"ח ואף נרשם מהלך החומה החיצונית מזמן הצלבנים. כיוון שאין כאן המקום לדון בכל הבעיות הכרוכות בתחזורת עכו הצלבנית, נציין כמה פרטים חשובים ביותר.

קו ביצורי העיר מצדי מערב ודרום שונה מקו הביצורים שנבנה במאה הי"ט שהוא עדיין הקיים בימינו. קו החומה המערבית נוטה מערבה הרבה יותר מבימינו והוא מכוון עם שטח הסלעים שמעבר לחומה של עכשיו, הנראים בבהירות רבה בצלום האוויר המובא לקמן. בתוך שטח הנמל נצביע על מובלעה מרובעת הסמוכה למזח מובלעה זאת מכוונת עם הנמל הצלבני הפנימי שהיה במאה הי"ג, כפי שהובלט במפת פאולינוס מפוטיאולי (כת"י ותיקן 1960) שהובא למעלה. במפה זאת צוין גם קו החומות החיצוניות של העיר במאה הי"ג, שהקיפו גם את מון-מוסאר. חומות אלה עוד לפני שבעים שנה היה מהלכן ניכר לעין, ועתה נעלמו לגמרי. בקו חומות זה יש לנו עוד ענין מיוחד, שכן על פיו יש בידינו לשער את מידת השטח המיושב של עכו הצלבנית.

(21) המפות הללו נתפרסמו ע"י Cte de la Jonquière, Expédition d'Egypte, t. IV p. 314: Siège de Saint-Jean d'Acre (ensemble des travaux), d'après un plan conservé aux Archives du Génie; p. 330: Siège de Saint-Jean d'Acre (détail des attaques), d'après un plan existant aux Archives du Génie; p. 350: Siège etc. — plan et profil de la brèche parallèle. Croquis du lieutenant du Génie Liétot (Archives de la Guerre); p. 336: Fortifications de Saint-Jean d'Acre (côté nord), d'après un croquis du chef de bataillon du Génie Lazowski (Archives de la Guerre). נראה שהמפה הנזכרת ע"י ר. ריריכט ב-Bibliotheca Geographica, no 295 בשם: Plan von St. Jean d'Acre. London 1799. זיהה עם אחת המפות הנזכרות. לא עלה בידי למצוא מפה זאת בספרייה הלאומית בפאריס ואף לא במוזיאון הבריטי.

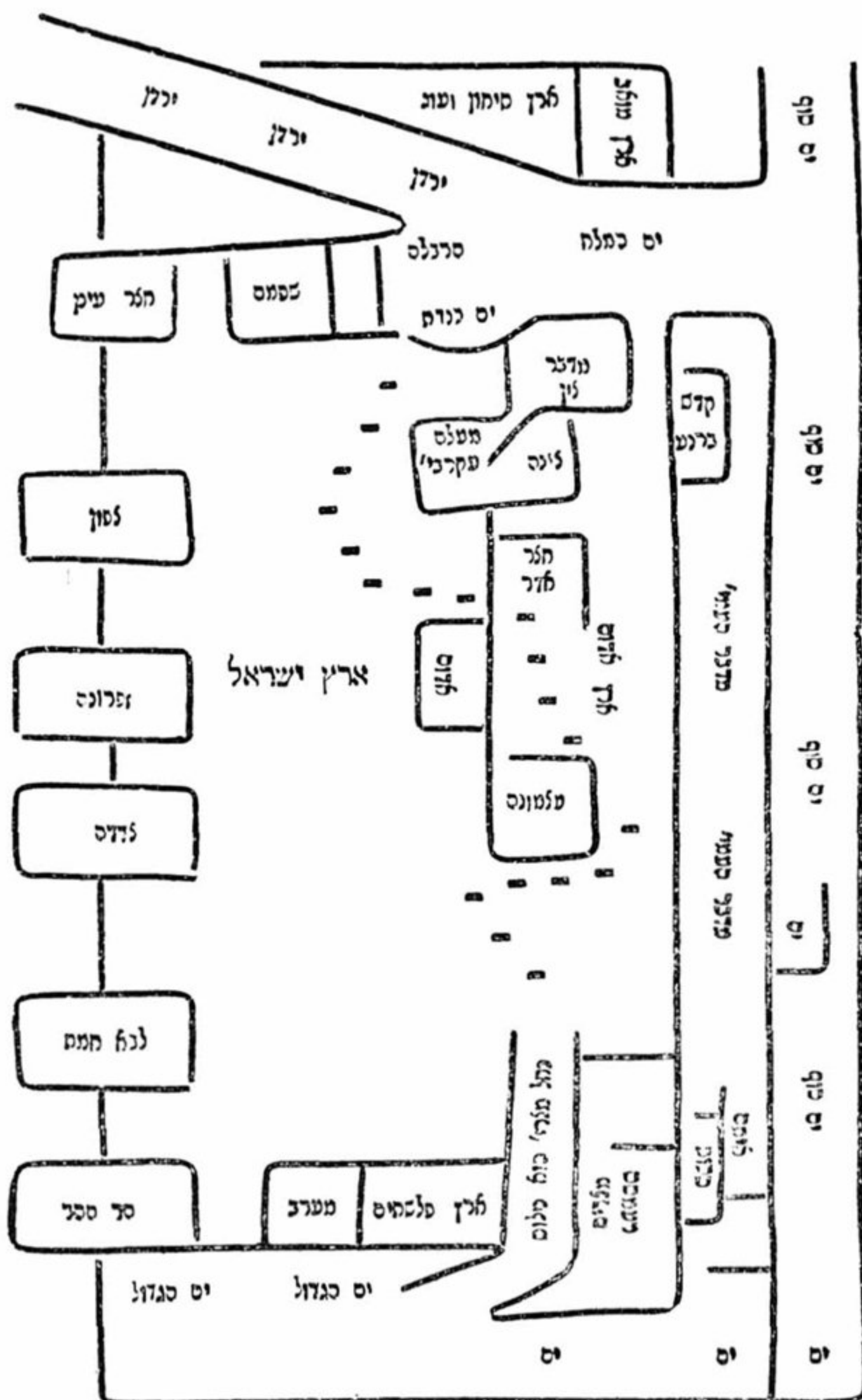
מפות הארץ בספרות הרבנית

(השלמות לספרי "המפה העברית של ארץ-ישראל")

מאת

זאב וילנאי

מפתו של רבי אליהו מזרחי (רא"ם), משנת רפ"ג—1523, המובאת בפירושו על רש"י, יצאה לאור במהדורות הרבה, במהדורה משנת תרכ"ג—1863 נוספו בה ציוני הכיוון של נדודי ישראל ממצרים דרך המדבר אל הארץ (ציור 1).



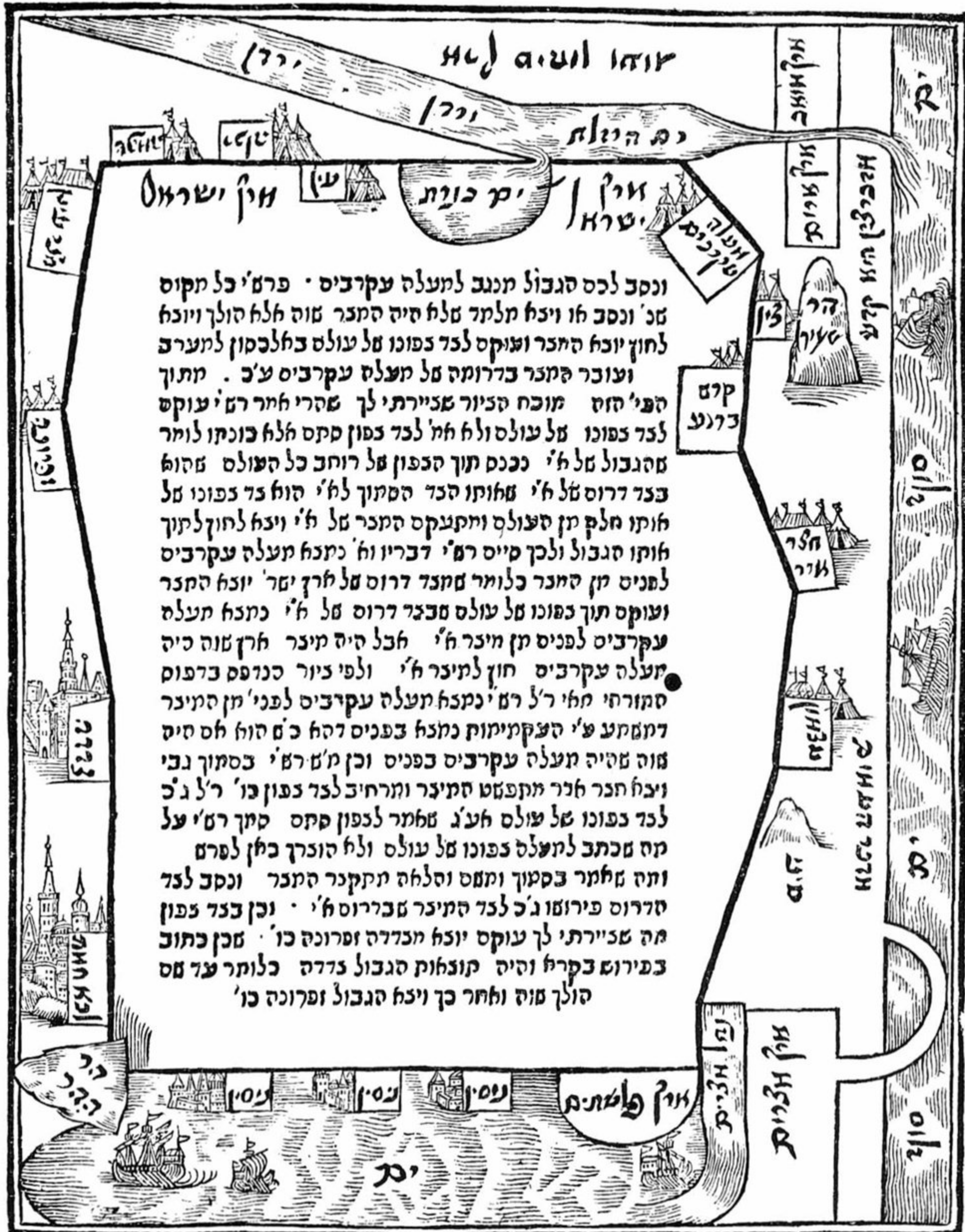
ציור 1. מפתו של רבי אליהו מזרחי, במהדורה של ספרו משנת תרכ"ג—1863

— ביאור על רש"י שעל התורה... הספר יצא לאור לראשונה בשנת שס"ד—1604, בעיר פראג. בשער הספר מובא ציור של בית-המקדש, והוא בניין דומה למסגד עומר (כיפת הסלע) של ימינו. (ציור 4). מתחתיו עיטור, ובו שני אריות, רמז לכינוי

רבי מרדכי בן אברהם יפה, שהיה רב מפורסם בפולין בסוף המאה השש־עשרה (בשנות 1530—1612), פירסם ספרים אחדים, ששם כל אחד מהם פותח בתיבה לבוש, ולפיכך הוא ידוע בכינוי: בעל־הלבושים. לאחר מספריו קרא: "לבוש האורה

ותחנותיהם במדבר סיני. הארץ מסומנת כרצועת יבשה המוקפת מדרומה בים סוף והר סיני. הוא קורא למדבר סיני גם בשם מדבר העמים, שהוא רמז לדברי יחזקאל הנביא: "והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם שם פנים אל פנים". ים המלח והירדן שווים ברוחבם, וים כנרת מסתעף מהם בצורת חצי עיגול. לפי המפה מי ים המלח זורמים, בין ארץ מואב ואדום. אל ים סוף. במפה מסומנים המקומות שבגבול

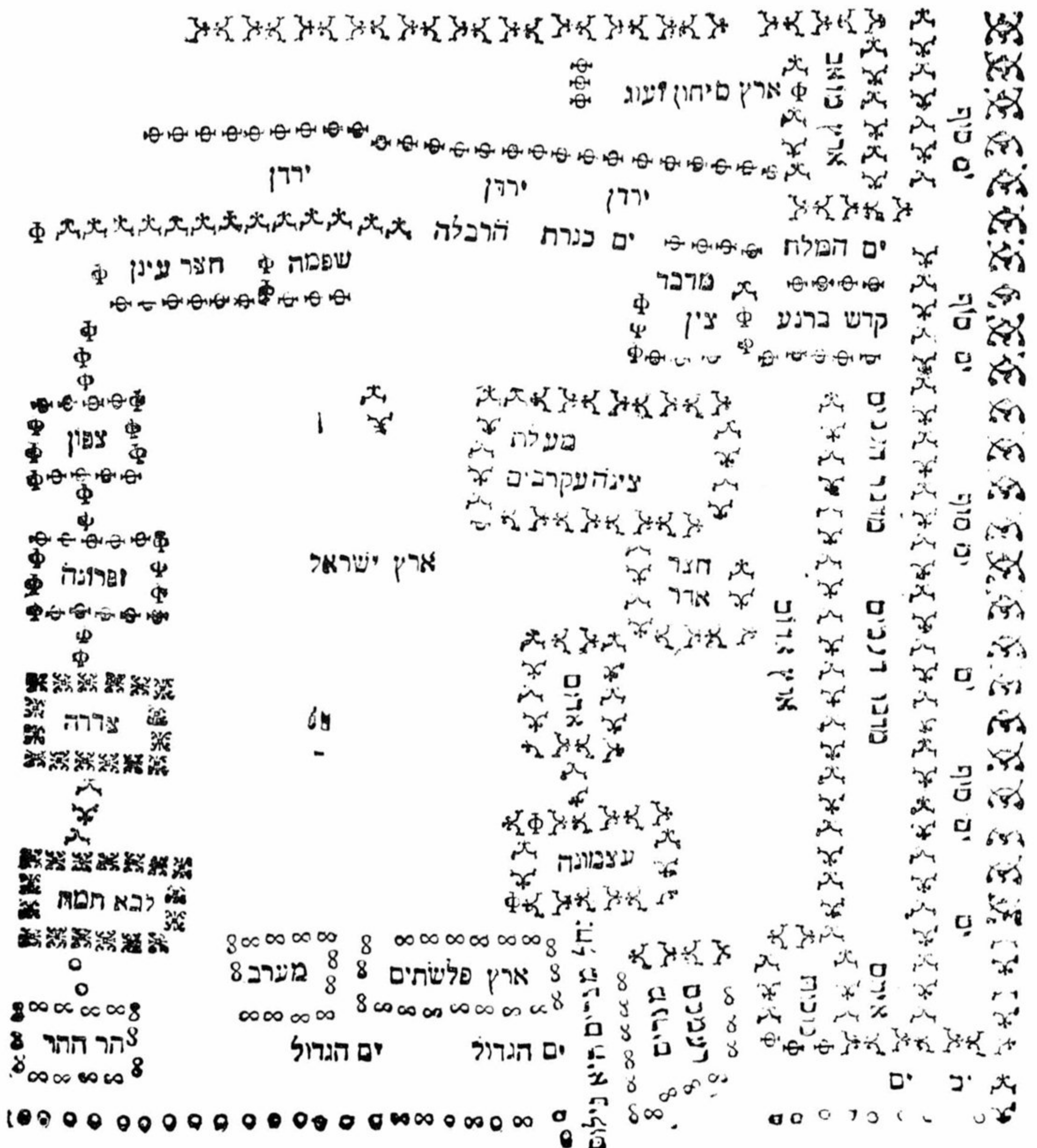
אריאל שנתכנו בו ירושלים ובית-המקדש. בשנת תר"ס—1860 יצא הספר במהדורה שנייה, ומקום הדפוס לא סומן בו. בספר, בשתי מהדורותיו, ניתנה בסוף פרשת מסע, מפה מעניינת של הארץ: תחומי ארץ-ישראל, שציירה המחבר בשנת שס"ג—1603 בקירוב. במהדורה הראשונה נכתבה המפה בכתב רש"י (ציור 2), ובמהדורה השנייה באותיות דפוס. המפה רושמת את נדודי בני ישראל ממצרים אל הארץ



ציור 2. מפת ארץ-ישראל "צורת הגבולים" מאת רבי מרדכי יפה (בעל הלבושים). משנת שס"ג—1603.

חלילה לרב הרא"ם ז"ל לרוב עומק עיונו בדברי רש"י ז"ל, שיטעה בכמה טעיות ושגיאות שבאו בהדפסת הצורה הזאת, כאשר אברר אי"ה מדברי רש"י ז"ל. ומיד בתחלת הציור צייר הפך כוונת רש"י ז"ל, ולא דקדק בלשונו שהוא צייר מעלה עקרבים תוך גבול א"י הרבה, עד שהוצרך למשוך קו בעקמומית הולך מדרום ארץ-ישראל לפנים לצד צפון ומצר את גבול ארץ-ישראל והולך בדרומו של מעלה עקרבים... ולפי הנראה עשה זה לפי שכתוב ברש"י ועובר המצר בדרומה

הארץ, כפי שהוא מתואר בתורה. לאורך החוף מצויירים גם איים אחדים, שהמחבר קורא להם ניסין. כלשון המדרש והתרגומים. המחבר מבאר את פרשת מסעי בני ישראל במדבר ומערער על מפתו של הרא"ם הנ"ל, שאינה מכוונת עם פירושו של רש"י, והוא מסופק, אם ציירה הרא"ם בעצמו, וזו לשונו: "אומר אני שהצורה הנדפסת בפנים המזרחי, אינה צורה שצייר הרב ז"ל בעצמו, ושום תלמיד טועה הגיה ובדה אותה מלבו, כי



ציור 3. מפת ארץ-ישראל בספר עם לועז, משנת תקכ"ד-1764

נזכה לראותו בנוי ומיושב, עין בעין, בשוב ה' נדחי ישראל ובא לציון גואל ויבנה אריאל אמן כן יאמר ה' האל".  
ר' אברהם ז"ל מפראג, הוא הרב המפורסם אברהם בן אביגדור, שהיה ראש-ישיבה מפורסם בזמנו. בין תלמידיו היה גם אבי ר' מרדכי יפה, רבי אברהם נפטר בשנת ש"ג—1543. הוא ידוע בהגהותיו על טור אורח חיים, שנדפס בפראג בשנת 1540 בקירוב. פירושיו של רבי אברהם לרש"י מובאים בספר: דרך טוב, מאת שמעון בן יצחק הלוי, שגם בו מובאת העתקה ממפתו של רבי אליהו מזרחי.

של מעלה עקרבים ונמצא מעלה עקרבים לפניו מן המצר, ועתה ראה טעותו ושגיאתו בדברי רש"י... ולפי הציור שצייר בדפוס הרי המצר הולך ומתקרב לפניו ולא לחוץ... על כן אצייר לך אני צורת הגבולים כאשר קבלתים, וכמדומה לי שקבלתים כן בשם מהר"ר (מורנו הרב רבי) אברהם ז"ל מפראג, הוא שעשה ההגהות סביב ספר האורח חיים, הנדפס בק"ק פראג.  
ותהא לך הציור תחומי ארץ-ישראל על פי פירוש רש"י, כאשר קבלתי הוא אמתי ונכון לפי כל דברי רש"י ז"ל, כאשר אבאר בע"ה (בעזרת השם). וכאשר זכינו לצייר אותו, כך

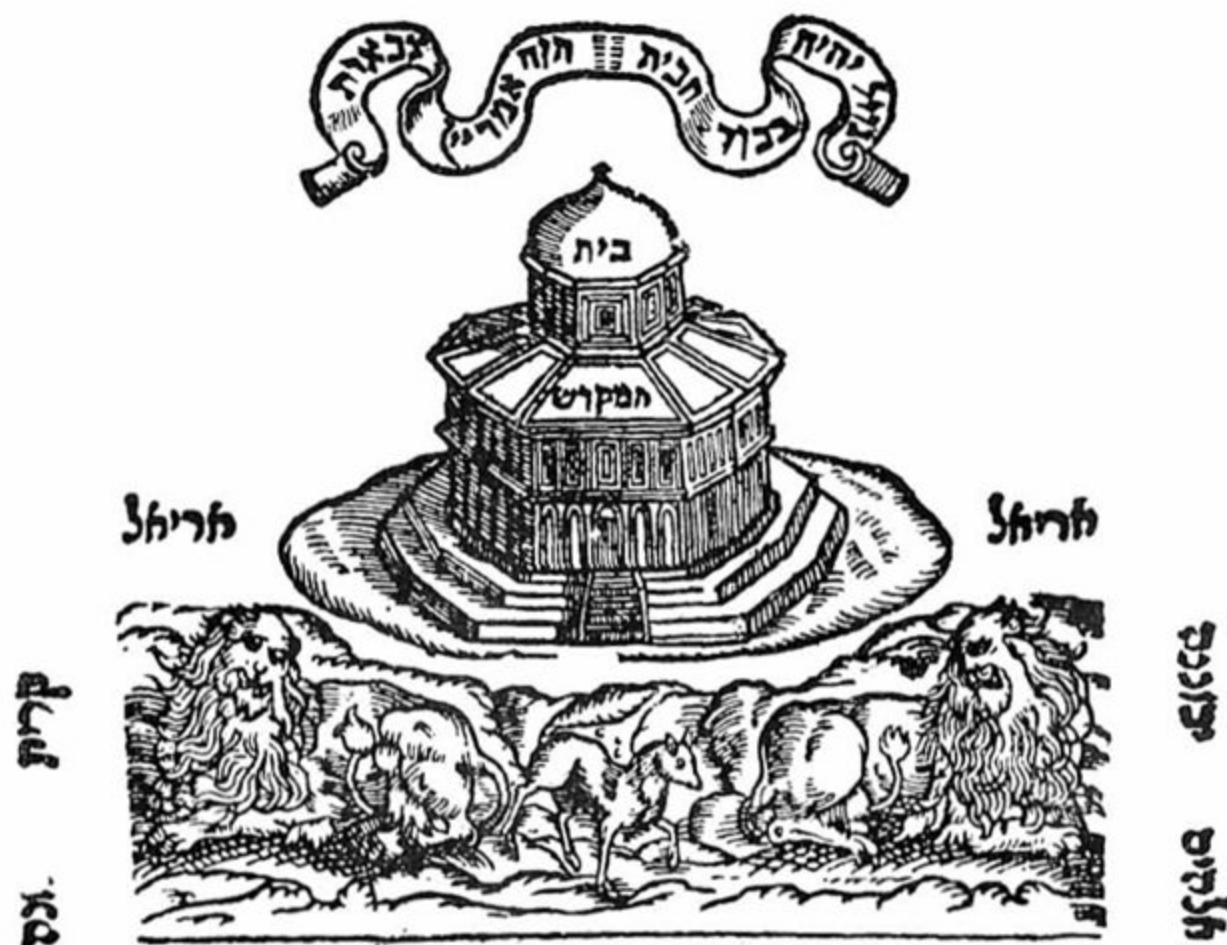
### מפת הארץ בספר "מעם לועז"

עברית. היא אינה משורטטת, אלא עשויה כולה מקישוטי דפוס בצורות שונות. הירדן מסומן בטורים של האות פ הלועזית. אף שמותיהם של כמה וכמה מתחנות המסעות מוקפים מסגרות עשויות מאות זו; כגון קדש-ברנע, מדבר צין ועוד. העיר רעמסס, ארץ פלשתים והר ההר בצפון מוקפים מסגרות עשויות מהמספר 8. אף-על-פי שהתרשים הוא פרימיטיבי מאוד, הוא עשה את שליחותו במשך כמה וכמה דורות. אלפים של יהודים הסתכלו בו, ובלבם התעוררו געגועים וכיסופים אל ארץ האבות ואל מקומותיה המוקפים הוד זכרונות העבר.

מפתו של מזרחי מובא גם בספר העממי "מעם לועז". והוא תרגום כתבי-הקודש, ללשון לאדינו, שנעשה ע"י הרב י. מאגריסון. הספר נדפס לראשונה בשנת תקכ"ד—1764, בעיר קושטא (קושטאנדינא), ויצא לאור במהדורות אחדות (1) (ציור 3).

גם כאן המפה מובאת בסוף פרשת מסעי, והיא כתובה

(1) נדפס בשנית: תקס"ג—1803, בשלונקי; מהדורה ג': תקפ"ג—1823, ליוורנו, איטליה; ד': תרכ"ו—1867, אומיר, תורכיה; ה': שלונקי, בלי שנת הדפוס. עיין: מ. ד. גאון, משכיות לבב על עם לועז, תרצ"ג, עמ' ל"ו.



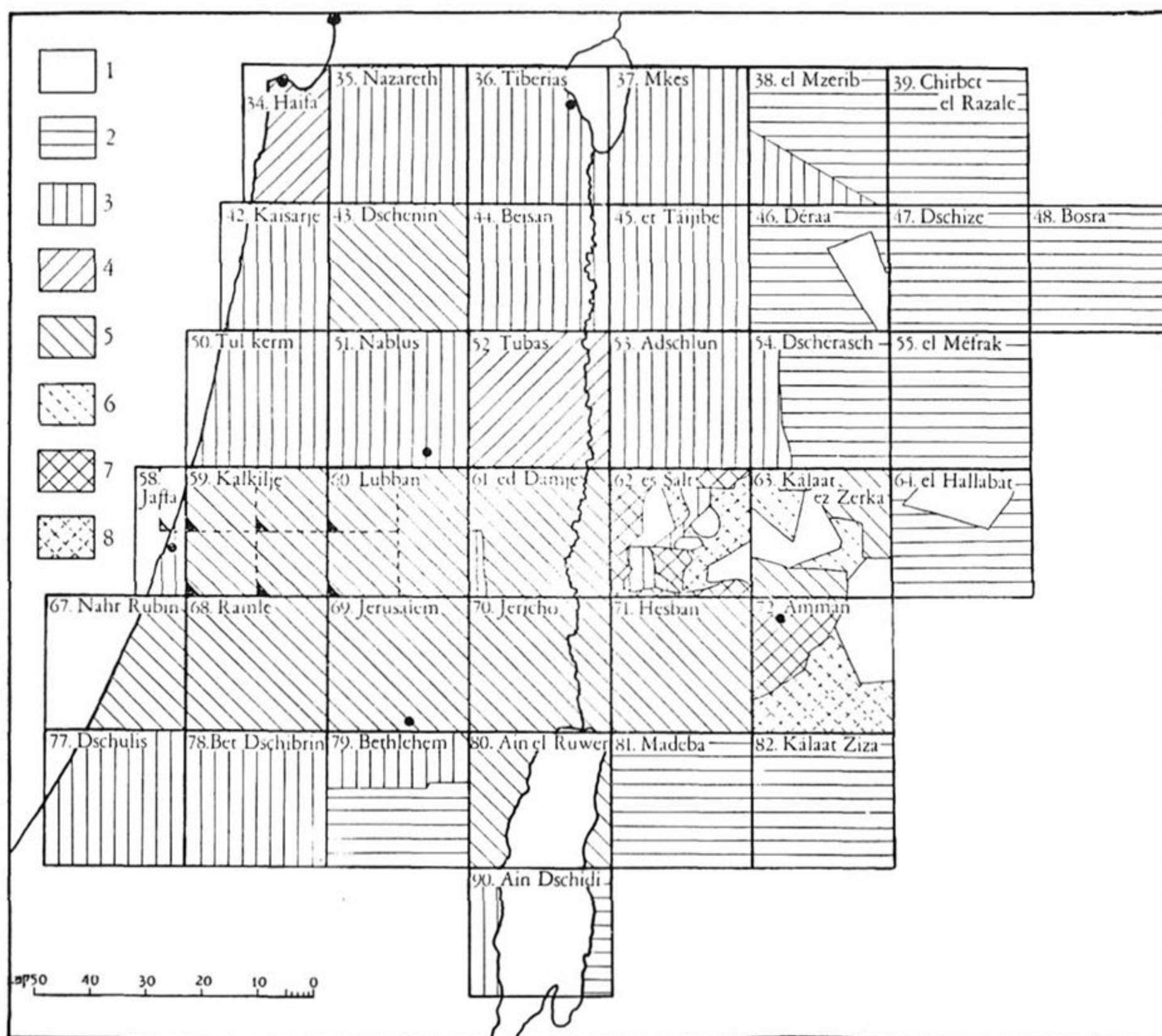
ציור 4. בית-המקדש — אריאל.

בית-המקדש בדמות מסגד כיפת הסלע. מעליו דברי חגי הנביא: "גדול יהיה כבוד הבית הזה, אמר ה' צבאות". למטה עיטור, ובו שני אריות, לבאר את הכינוי אריאל שנחרבו בו בית-המקדש וירושלים; ומשני צדי העיטור הכתובת: קריית חנה אלהים יכוננה.

# מפות טופוגראפיות של ארץ-ישראל מימי מלחמת-העולם הראשונה

מאת  
דוד עמירן

המפה הטופוגראפית הראשונה של ארץ-ישראל, המיו-  
סדת על מדידות ממש, היא המפה בקנה-מידה 1 : 100,000,  
שהאלוף ז'ואקוטן (Jacotin) רשם אגב מסע החיל הצרפתי  
של נאפוליון ממצרים לעכו בשנת 1799. אבל מדידות אלו  
לא נעשו אלא באיזור החוף ובגליל התחתון, ומושלמת ממפה  
זו היא מפת ואן די-וילדה (Van de Velde) משנת 1852,  
שהותקנה על פי רישום-שדה שנעשה בכל חלקי הארץ (1).  
המפה הראשונה של ארץ-ישראל, המיוסדת כולה על  
מדידות שנעשו על-פי שיטות המדידה החדשות, היא מפת  
(1) י. שטנר, מפת ארץ-ישראל ותולדותיה. ירושלים, תשי"א, 1951,  
ע"ע 170—1.

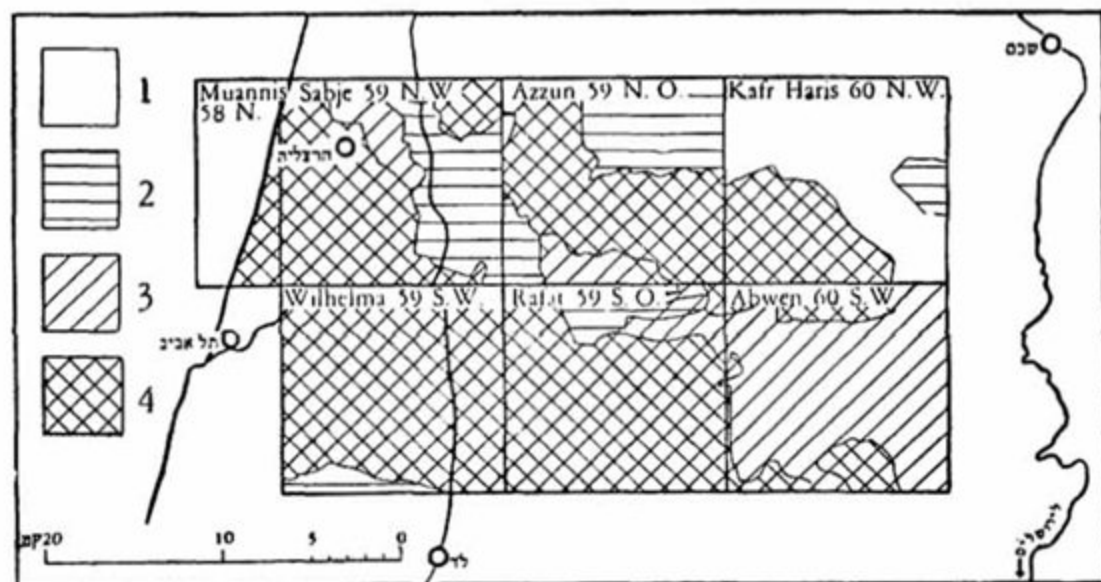


ציור 1. מפת-מפתח למפה הגרמנית 1 : 50,000.

1. שטח בלתי מדור.
2. קווייסוד של השטח בלבד, בלי תיאור התבליט.
3. קווייסוד של השטח, סימון הצמחייה, הביצות, החוליות; בלי תיאור בליט.
4. תיאור השטח עם תיאור התבליט בקווקווים, בדפוס שחור בלבד.
5. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווקווים, בצבעים.
6. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווקווים, בצבעים, בחלק של המפה בלבד.
7. תיאור השטח ותיאור התבליט בצללים, בצבעים.
8. תיאור השטח ותיאור התבליט בצללים, בצבעים, בחלק של המפה בלבד.

(ערך ושרטט ז. עפרון)

כיוון שבשעה שפרצה המלחמה היתה ארץ-ישראל בידי התורכים, היה יתרון הזמן בעניין זה בידי הצבא התורכי-גרמני. התפקיד הוטל על יחידת המודדים מס. 27 (Vermes-27 sung-Abteilung). במידה שנפנתה יחידה זו מהעבודה הדוחקת ביותר שהוטלה עליה — התקנת מפת היסוד בק"מ 1:50,000 — ערכה גם מדידות לשם התקנת מפה בקנה-מידה 1:25,000; קנה-מידה זה היה מקובל בצבא הגרמני למפות בקנה-מידה גדול. מפה זו מראה את צורות פני השטח ע"י קווי-גובה; הרווח האנכי 5' שבין קווי הגובה הוא עשרה מטרים באזורי המישור, ועשרים מטר בהרים; ובמקומות מועטים נוספו אפילו קווי-עזר המצמצמים את הרווח האנכי לחמישה מטרים בלבד. מסיבות שיבוארו לקמן לא פורסמו אלא שבעה גליונות של מפה זו, וקצתם גליונות שלא הושלמו. שבעה גליונות אלו מקיפים את השטח מהחוף של תל-אביב — יפו מזרחה, וסביבות פתח-תקוה בכלל זה, עד לסביבות כיפל חרית בצפון וביר זית בדרום, ששניהם קרובים לכביש ירושלים — שכם (ציור 2). מידת הגליונות 48 × 50 ס"מ.



ציור 2. מפת-מפתח למפה האנגלית 1:40,000.

1. שטח בלתי מדור.
  2. תיאור השטח בלא תיאור התבליט.
  3. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווי צורה.
  4. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווי גובה.
- (ערך ושרטט ז. עפרון)

המפה נדפסה בשני צבעים, שחור וכתום. הלוח השחור כולל נחלים, חוליות, דרכים ומסילות הברזל בכללן, מטעים למיניהם, יישובים ושמות. הלוח הכתום כולל את קווי הגובה. הקווים של מאה מטרים מלאים מובלטים ביתר עובי. כאמור תואר מישור החוף בקווי גובה ברווח אנכי של עשרה מטרים, אבל קווי הגובה הנוספים — ז. א. אלה של 10, 30, 50 מטר ויותר — משורטטים בקווים מרוסקים, ונראה שאין הם תוצאה של מדידה מפורטת יותר, אלא הושלמו בדרך אינ-טרפולאציה.

המפה אינה מבדילה בין נהר שאינו פוסק כל השנה (הירקון) לנחל-אכזב שאינם מושכים מים אלא בעונת הגש-מים בלבד. המדידה הטופוגראפית לא נעשתה בכל השטח הכלול בשבעת הגליונות. בגליון 59 N. W. חסרים קטעים בקצה הצפוני ובקצה הדרומי. בגליון 59 N. O. חסר יותר

הקרן האנגלית לחקירת ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund), שנערכה בקנה-מידה 1:63,360; המדידות למפה זו נעשו בשנות 1871—1877, והיא יצאה לאור בשנת 1880. היא עולה על קודמותיה גם בהיקף השטח הרשום וגם בטיב המדידה והרישום הכארטוגרפי (2).

לפי מושגי הכארטוגרפיה של דורנו גם מפת ה-PEF כבר נתיישנה. בעיקר מבחינת שיטת התיאור של צורות פני השטח. התבליט שלה מתואר בשיטה השייכת לשיטות הצללים, שיש בה משום המחשה נכונה של קווי המבנה העיקריים, אבל אינה מספיקה כדי קביעת הגבהים המוחלטים ולא כדי קביעת פרטיו של גובה השטח.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, ועדיין לא היתה מפה טובה מזו, השתמשו שני הצדדים היריבים באותה מפה והוסיפו עליה תיקונים מועטים לצורך המלחמה בזירה הארצישראלית. הצבא הבריטי הדפיס אותה מפה כמות שהיא, בקנה-המידה המקורי, אלא שהוסיף עליה רשת של קואורדינאטות ישירות-זווית ולוח אדום שניתנו בו הידיעות האחרונות על הדרכים לסוגיהן ותוספת ציונים של יישובים. אף הוסיפו על מפה זו כמה גליונות על עבר-הירדן המזרחי שהותקנו על-פי מקורות שונים. — המטה התורכי-גרמני אף הוא התקין מפה של ארץ-ישראל המע-רבית וחלק מהמזרחית. הוא הקטין כלשהו את מפת ה-PEF והתאים את קנה-המידה שלה למידה המטרית, ועל-כן הדפיס את המפה בקנה-מידה 1:50,000, וב-39 גליונות. בהתקנת החלק המזרחי של מפה זו השתמשו גם במפת עבר-הירדן המזרחי של שומאכר (1:63,360). בקצתן של הגליונות תיארו את מבנה השטח בקווקווים, אבל בחלק ניכר של המפה לא תואר מבנה השטח כלל, והמפה מראה את קווי האפיק של הנחלים בלבד. מפה זו שימשה מפת-יסוד, והיו הולכים ועושים בה תיקונים ושיפורים. כמה וכמה מגליונותיה יצאו בכמה מהדורות מתוקנות (3). המפה כוללת את השטח מקו חיפה — מגדל (32°51' צפון) בצפון עד קו יד-מרדכי — חלחול (31°33' צפון) בדרום; ורק באזור ים-המלח היא יוצאת מחוץ לתחום זה דרומה עד מעבר לעין-גדי (31°20' צפון). (ציור 1).

ברור ששני הצבאות לא מצאו במפות אלו סיפוק לצור-כיהם. לפיכך אנו מוצאים בספרות המקצועית על המלחמה הערות החוזרות ונשנות בזו הלשון: "בנידון זה, כמו במב-צעים אחרים של הזמן ההוא, מורגש ביותר המחסור במפות מדויקות" (4). התפתחות הטכניקה הצבאית צריכה היתה למפה מדויקת ומפורטת שנראים בה כל פרטי השטח על מבניהם. על-כן הטילו שני הצבאות על שירותי המודדים שלהם להתקין מפה חדשה ומשוכללת של ארץ-ישראל.

(2) שם, ע"ע 188—190; ד. קלנר (עמירן), התפתחות המפות הטופו-גרפיות של ארץ-ישראל, ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ט', תש"ב 1941, ע"ע 38—38.

(8) השווה A. Alt, Aus der Kriegsarbeit der deutschen Wissenschaft in Palästina, ZDPV. 43, 1920, pp. 93—108. ובייחוד ע"ע 99—103.

A. P. W a v e l l, The Palestine Campaign, London, (4) 1931, p. 149.

(5) כלומר, הפרש הגובה הקבוע בין שני קווי-גובה שכנים.

על הגליונות צוינו תאריכים, וכולם הם מאבגוסט וספטמבר 1918; (התאריך המאוחר ביותר הוא 15.9.1918). אלה הם כנראה התאריכים שנפסקה בהם עבודת העריכה, שהרי כל השטח המתואר במפה זו נכבש על ידי הצבא הבריטי בימי 20–21 בספטמבר 1918.

לאחר גמר המלחמה פירסמה מחלקת המדידות הגרמנית את סידרת המפות שבקנה-מידה 1:50,000 וגם את שבעת הגליונות שבקנה-מידה 1:25,000, וזהו שם המפה:

Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin: Karte von Palästina. 39 Blätter im Masstab 1:50 000. 7 Blätter im Masstab 1:25 000.

° °

הצבא הבריטי בפיקודו של הגנרל אלנבי הטיל את תפקיד המיפוי של ארץ-ישראל על פלוגת מודדי-שדה מס. 7 של המהנדסים המלכותיים שבחיל המשלוח המצרי (7th Field Survey Company, Royal Engineers, Egyptian Expeditionary Force).

פלוגת מודדים זו פירסמה מפה בקנה-מידה 1:40,000, בעשרים ושישה גליונות. המפה מתארת את השטח מבאר-שבע בדרום ועד לטול כרם בצפון וכוללת בחלקה המרכזי גם שטח מצומצם ממזרח לירדן. שיעורו של כל גליון הוא  $45 \frac{1}{2} \times 64$  ס"מ. (ציור 3).

מפה זו נדפסה בארבעה צבעים: שחור לרשת הקווארדינאטות, נקודות גובה, נחלים, שמות יישובים, מסילת הברזל; כתום לקווי הגובה; ירוק למטעים וחורשות; ואדום לסימון טיב הדרכים. אין לייחס דיוק מופרז לסימון אדום זה של סוג הדרכים. מסתבר שרישום זה עיקר כוונתו ליתן מפה של צבירות הקרקע המציינת את כל מסלולי התנועה היפים לכלי הובלה שונים — ושיירות סוסים בכלל זה — בכל אחת מעונות השנה, ואינו מתכוון ליתן מפה של כל הדרכים הקיימות והמשמשות בתפקידם זה. על המפה נדפסה רשת של קואורדינאטות ישירות-זווית, שאורך כל צלע שבה הוא 500 יארד (457 מטר). כל משבצת קטנה כזו היא החלק הרביעי של משבצת גדולה יותר המסומנת במספר. 36 משבצות גדולות — 6 לרוחב ו-6 לגובה — מצטרפות למשבצת ראשית המסומנת באות לטינית גדולה.

המפה מביאה את שמות היישובים, החורבות, הנחלים, המעיינות וכיו"ב. רוב השמות רשומים כהלכתם, אבל קצתם מסורסים; הסירוס הנלעג ביותר חל בשמותיהם של חרבת אל-הוזאיל וביר אל-הוזאיל שע"י שובל בנגב הצפוני; הם באים בגליון 2 בצורת Kh. Les Heleen ו-Bir Les Heleen. אף נרשמו במפה כמה משמות השטחים וחלקות הקרקע הנהוגים בפי הערבים ושמות מועטים של הרים. שכן דרך הערבי להרבות בשמות של חלקות קרקע ולמעט בשמות לעצמים טופוגראפיים, כגון הרים וכיו"ב. מיעוטם של שמות ההרים היה פגם קשה לצבא הלוחם, הזקוק דווקא לשמות מרובים המסמנים את העצמים הטופוגראפיים. וכדי להשלים את החסר רשמו המודדים הבריטיים במפות אלו, וביחוד באזורי

מרבץ גליון בחלק הצפון-מזרחי, ושטח זה נשאר לבן; אף חסרה מדידת קווי הגובה של החלק הדרום-מערבי מן הגליון, ולא באו בו אלא קווי-אפיק ושמות בלבד. הגליון N. W. 60 לא הושלם אלא הרבע הדרום-מערבי שלו, והשאר יצא חלק. גליון S. W. 59 הוא גליון שלם, אבל חסר הוא קווי הגובה ברצועה צרה שרוחבה פחות מקילומטר אחד, הנמשכת לאורך השוליים הדרומיים שבחלק המערבי והמזרחי של המפה. בגליון S. O. 59 חסרים קווי הגובה ברובו של הרבע הצפוני של הגליון. תיאור קווי הגובה בגליון האחרון, הוא S. W. 60, אינו מדויק אלא בחלק האמצעי של החמישית העליונה של הגליון ובשני קטעים קטנים לאורך השוליים התחתונים שלו. חצי הגליון N. 58 הותקן בשלמות. גבולות השטחים המתוארים בקווי-גובה שנמדדו בדייקנות מובלטים ברור על ידי כתובת האומרת: "גבול השטח המדוד מדידה טופוגראפית", או על-ידי שקווי הגובה שאין מדידה מדויקת ביסודם שורטטו בו בקווים מרוסקים בלבד, כדי להבליט את טיבם כקווי צורה לעומת קווי הגובה המדודים ממש.

השמות והכתובות שבמפה ניתנו בשתי שפות: גרמנית וערבית. השמות הרשומים במפה מעידים עליה שנערכה לצורכי לחימה, שכן באו בה מלבד השמות הרגילים — של יישובים, חורבות למיניהן ועצמים טופוגראפיים שונים — שמות גבעות ושמות מקומות שצורתם מעידה עליהן שהומצאו על ידי הכוחות הלוחמים במקום. בגליונות N. W. 59 ו-N. O. 59 באו שמות תורכיים מרובים (6). והרי כמה דוגמאות:

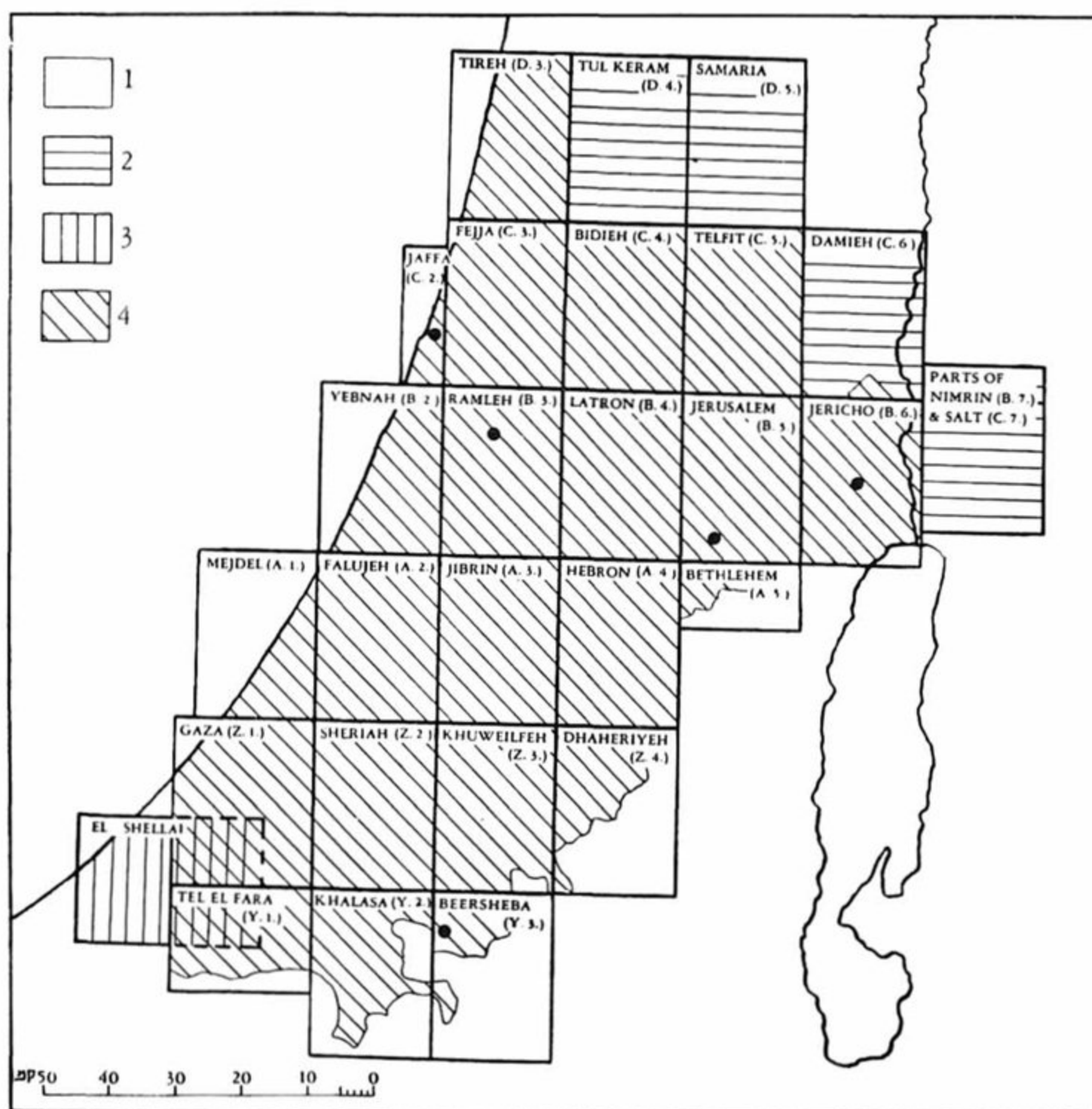
Tschifte Tepe הגבעה הכפולה, Bulbul Tepe גבעת הזמיר, Arslan Tepe גבעת האריה, Jildiz Tepe גבעת הכוכב, Motor Tepe, Mitraljuz Tepe גבעת המקלע, Jsti-kham Tepe גבעת העמדה, Demir Tepe גבעת ברזל, Top Agatschli Tepe גבעת התותח עם העצים, — כל אלה שמותיהן של גבעות שבין הרצליה לכפר סבא. או Kastal Tepe גבעת הקסטל, Tauschan Tepe גבעת הארנבת וכו' לגבעות שמקומן מזרחית לג'לג'וליה. מעטים מהשמות האלו באים גם במפות שקנה-מידתן 1:50,000.

כמו בכל מלחמה, עלתה בידם של הצבאות הלוחמים לתפוס מפות של האויב שנמצאו אצל השבויים שנפלו בידם, והידיעות שבמפות האלו שימשו לשובים להשלמת המפות שלהם. מכאן ההערה שנדפסה בשוליהם של כמה מהגליונות לאמור: "השמות הבאים בתוך סוגריים הועתקו ממפות שנתפסו מידי האנגלים". ואמנם השמות הללו מרובים. קצתם יש בהם מסימני המובהקים של ניב הצבא הבריטי. והנה כמה דוגמאות: Christmas Hill, Horse Shoe Hill, White Ruin Garden, Pimple Hill, London Bridge, Cannon Street, Boche Spur, Boche Wood, Lyle's Post. על גבי המפה נדפסה רשת קואורדינאטות ישירות-זווית, ואורך כל צלע של הרשת הוא קילומטר אחד.

(6) אני מודה לה' א. כהן ממחלקת העתיקות, שתרגם לי את השמות התורכיים שבמפה.

עצים — כנראה בולטים — שברמתיים, Follies Hill, Too Adam's Apple ו־Godd Hill, Gurkha Hill, Quail Hill על יד דיר א־סודאן (164159), Anzac Hill, Hill על יד סינג'יל, Kew Hill, Ayr Hill, Norfolk Hill, Cheshire Ridge באותה סביבה. עצמים טופוגראפיים אחרים שבאותו הקטע המזרחי של החזית שבסביבות שילה — כפר מליק סומנו בשמות תיאוריים כגון: Round Hill, The Plateau, Hindhead, Rock Park, Bubbly Knoll, Cone Hill, Table Hill, Boulder Boil, Valley View, Square Hill, Ruin Hill והיא צוינו בשמות מעין The Strand, Home Counties, Road ודומיהם.

הלחימה, כמה וכמה שמות בדויים שהשתרשו בצבא לסימון עצמים שונים. קצתם של שמות אלה כבר הכרנו בהעתקתם שבאה במפות הגרמניות (ע' 35 לעיל), וכאן נוסף עוד כמה דוגמאות מהמקור הבריטי: Bare Hill, Snipers Ridge, Mackenzie Hill, Sussex Ridge, St. Pancras Road, Surrey Hill, שם לדרך שמחזמה לג'בע, Guildford Park, Limerick, שם לחורשה שמצפון לרמאללה, Junction על יד ביר זית, Levi Copse, Montgomery Hill, Staff Hill, שם לחורשה קטנה מדרום לקלקיליה, The Blob, No-Man's Knoll, שמות לשלוחות שבאיזור החזית שעל־יד מגדל אפק (מגדל יאבה), The Breasts, שם לגבעות שב־ אותה הסביבה. Three Musketeers, שם לקבוצה של שלושה



ציור 8. מפת־מפתח למפה האנגלית 1:40,000.

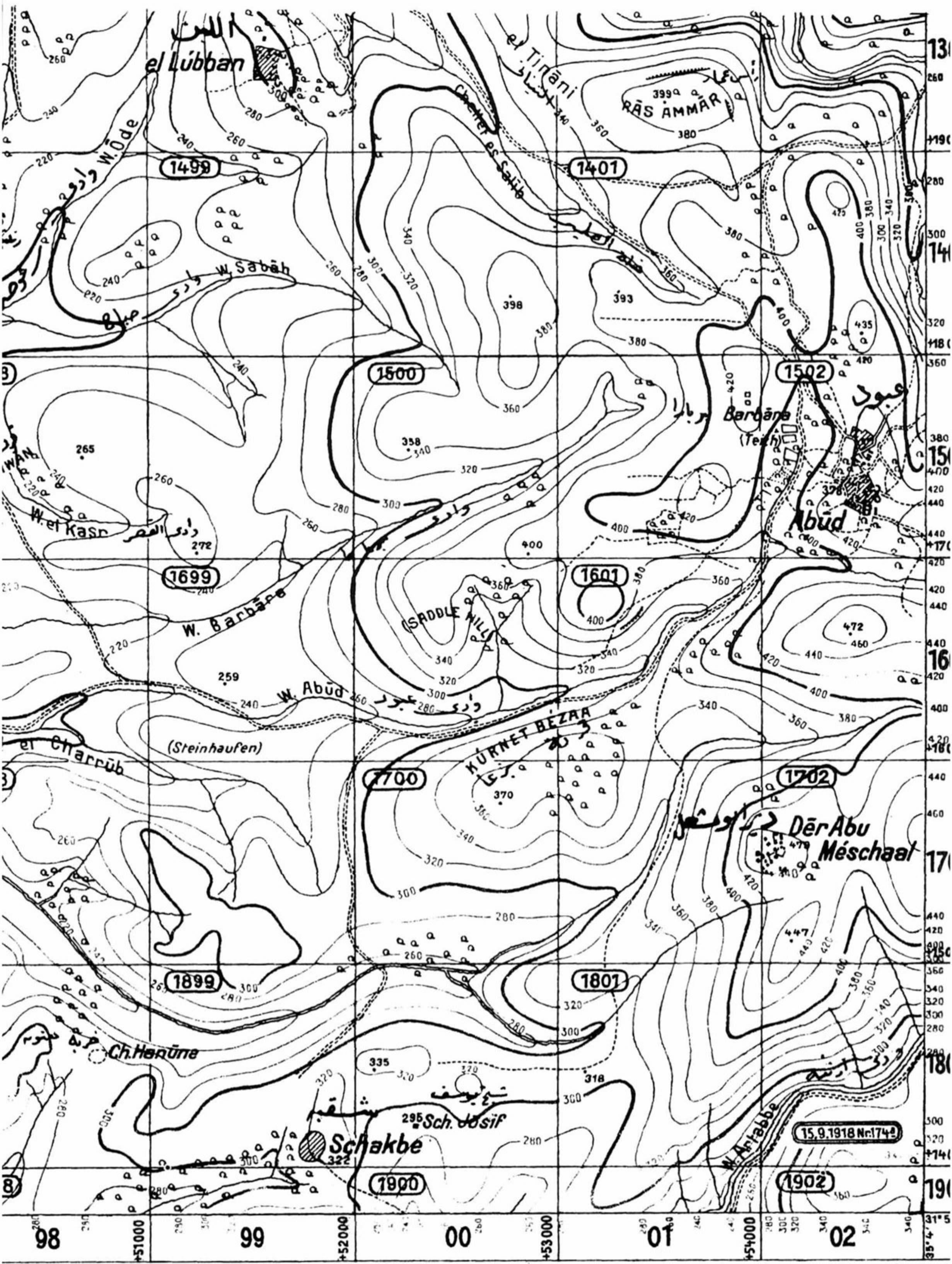
1. שטח בלתי מדור.
  2. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווי צורה.
  3. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווי גובה, בצבע שחור בלבד.
  4. תיאור השטח ותיאור התבליט בקווי גובה, בצבעים.
- (ערך ושרטט ז. עפרון)

וארבעה קווי הגובה שבהם כאים על חלק משטח הגליון. שלושה גליונות מתארים את קצתו של השטח בקווי־גובה ואת קצתו בקווי־צורה; שלושה אחרים מביאים קווי־צורה בכל שטח הגליון, וגליון אחד, הוא הגליון 3, גליון טירה, אינו מסמן את צורות פני השטח כל עיקר. הגבול בין השטח המתואר בקווי־גובה לבין השטח המתואר בקווי צורה הוא קו־ החזית משפיים דרך הרצליה, ראש העין, בורקין, דיר א־

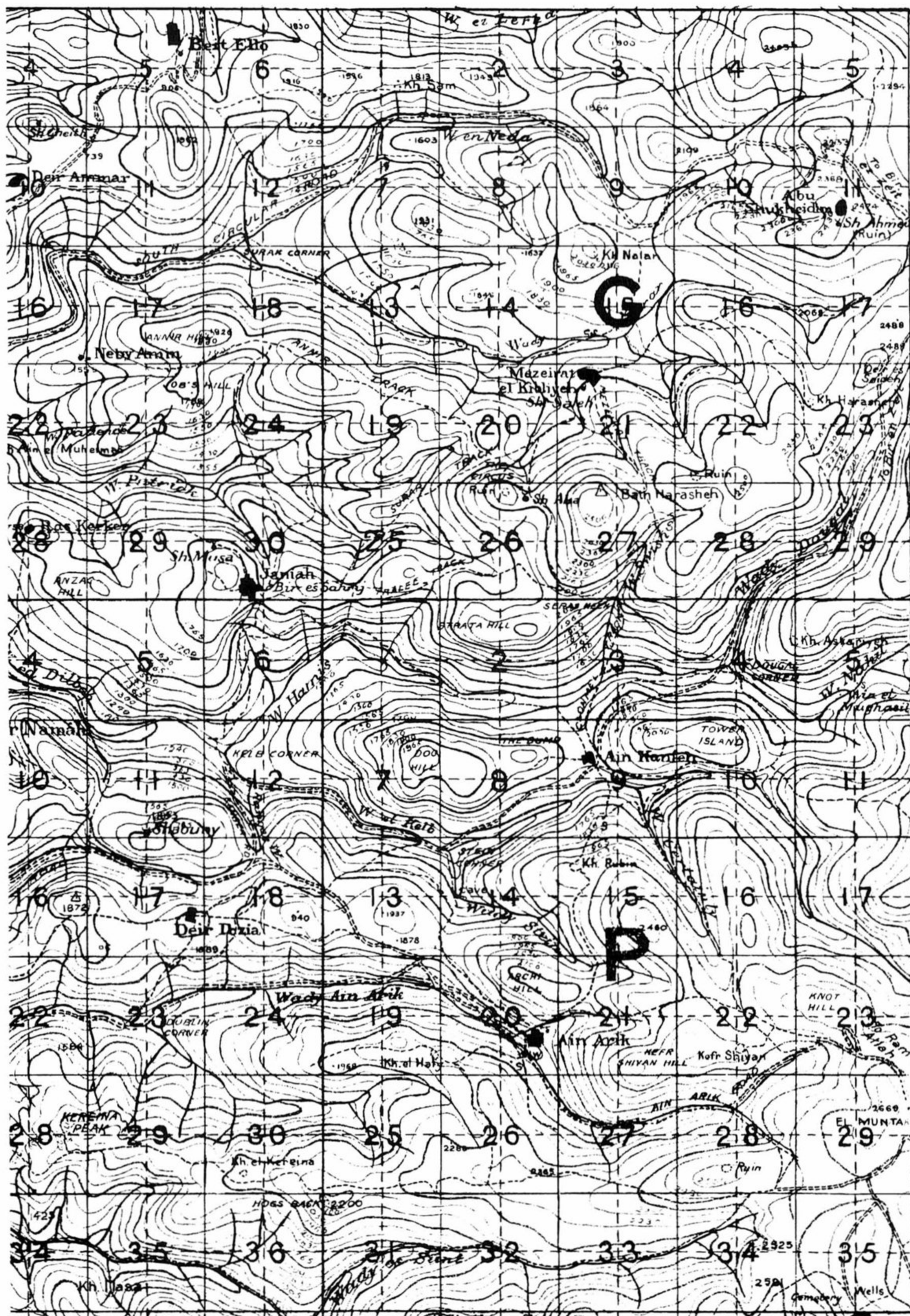
המפה האנגלית מתארת את מבנה פני השטח על־ידי קווי־גובה. לפי מפתח הסימנים המוסכמים שבמפה מובדלים קווי הגובה מקווי הצורה. קווי הגובה ששורטטו בקווים רצופים מבוססים לפי ההגדרה המקובלת על מדידה ממש, ואילו קווי הצורה ששורטטו בקווים מרוסקים הוכנסו למפה על־פי תסריטי־שדה. חמישה עשר גליונות מתוך עשרים וששת הגליונות של המפה יש בהם קווי־גובה בכל שטח הגליון.



בעמ' קודם: מפה א'  
הקטע הדרומי של המפה הגרמנית 1:50,000  
גליון מס' 60 לַבָּן (Lubban)



בעמ' קודם: מפה ב'  
הקטע הדרומי-מזרחי של המפה הגרמנית 1:25,000  
גליון מס' 59 S.O. ראפאת (Rafat)



בעמ' קודם: מפה ג'  
הקטע הצפוני-מזרחי של המפה האנגלית 1:40,000  
גליון מס' B.4 לטרון (Latron)

ח' בצה ע"י ניצנים 117122 76 207 63  
אי-דיוק מובהק ברישום תנאי הגובה מצאתי בתיאורן  
של סביבות הכפר בית מאיר (בית מחסיר), והיינו  
675 2214 575 153133  
אי-התאמה זו של מאה מטר מקורה לא בטעות הדפוס  
אלא היא שיבוש שנפל בציור מערכת קווי הגובה.  
משונה ביותר הדרך שנקטו מחברי המפה בקביעת הרווח  
האנכי שבין קווי הגובה. רווח אנכי הוא הבדל הגובה בין  
קווי גובה שכנים, וכך הוא מוגדר בכל ספרי הכארטוגרפיה.  
במפה טופוגראפית מסוימת<sup>(8)</sup> דין הוא שרווח זה יהיה אחיד.  
כלומר אם הכארטוגראף משרטט במפה כזו את קווי הגובה  
ברוח אנכי של 20 מטר, חייב הוא לנהוג רווח זה בכל  
שטח המפה, וחס לו שיצופף בחלק מהגליון את הבולי  
הגובה בין קווי גובה שכנים לכדי 10 מטר או שירחיבם  
ל-50 מטר. המפה שלפנינו היא לפי ידיעתי הסידרה היחידה,  
שבה הרווח האנכי אינו שווה אלא משתנה והולך בדרך  
קבע, כפי שאנו מוראים בלוח הניתן בזה.

א	ב	ג	ד	ה
קווי-גובה	קווי-גובה	קווי-גובה	קווי-גובה	קווי-גובה
המקורי	המקורי	המקורי	המקורי	המקורי
רגל = מטר	רגל = מטר	רגל = מטר	רגל = מטר	רגל = מטר
0	0	0	0	0
30	9.14	10	30	9.14
65	19.8	20	35	10.67
100	30.48	30	35	10.67
130	39.6	40	30	9.14
165	50.3	50	35	10.67
200	60.6	60	35	10.67
700	213.36	210	30	9.14

(8) המפות השימושיות הנוהגות בשדה ידועות כמפות טופוגראפיות;  
קנה-המידה שלהן הוא בין 1:10,000 ו-1:250,000. כנגד זה נוהגים לקרוא מפות  
גיאוגראפיות למפות שקנה-מידתן קטן מ-1:250,000 (1:500,000, אחד  
למיליון וכו'), שיש בהן משום תמונה מרוכזת של אזורים גדולים וארצות,  
כגון המפות שבאטלסים וכו'. במפות גיאוגראפיות משתמשים לפעמים ברווח  
אנכי מודרג, שבו ההבדלים שבין קווי הגובה קטנים יותר בגבהים הנמוכים  
והולכים וגדלים עם עליית גובה השטח. אבל גם במפות אלו אין נוהגים  
לשנות את הרווח האנכי לסירוגין, כנהוג במפה הנידונה כאן, אלא הוא  
הולך וגדל לפי גובה השטח.

סודאן, סינג'יל עד נחל עוג'ה בעמק הירדן. זה היה קו-  
החזית בשינויים קלים בחודשי מארס — ספטמבר 1918.  
התאריכים המצוינים בגליונות הם בין יאנואר 1918 ליא-  
נואר 1919. יוצא, שבהכנת מפה מפורטת, המתארת את  
מבנה השטח בקווי-גובה, גדול הישגה של יחידת המודדים  
הבריטית, מבחינת שיעורו של מרחב המיפוי, בהרבה על  
הישגה של היחידה הגרמנית. מה שאין כן בטיב העבודה.  
עיון במפה מראה, שמבנה פני השטח שורטט בפירוט רב  
ובדייקנות, ומפה זו יפה לשימוש של הצבא הנע על פיה  
בשדה. אבל הממדים האופקיים של העצמים הטופוגראפיים  
אינם מדויקים בכל מקום, ז. א. שהטריאנגולציה שהמפה  
מבוססת עליה אינה מדויקת כל צורכה. ובנידון זה מופרזים  
הדברים שנאמרו באחד הפרסומים הרשמיים: "קו-בסיס  
לביקורת נמדד בסביבות יפו ונקשר עם רשת הטריאנגול-  
לאציה; הוא הראה, שהעבודה עמדה בדרגת דיוק המניחה  
את הדעת<sup>(7)</sup>."

ולא מרובה מזו מידת הדיוק בתיאור תנאי הגובה.  
בדיקתן של נקודות-גובה אחדות והשוואתן אל הגבהים  
הרשומים במפות האמורות, היה להעמידנו על אי-התאמה  
ניכרת בפרטים ההיפסומטריים של המפה. בדיקת נקודות  
הטריאנגולציה מראה, שהגובה של אחדות מהן נקבע  
בדיוק, כגון:

המקום	נקודת-ציון	הגובה לפי מפת מחלקת המדידות	הגובה לפי מפת
		מטר	רגל = מטר
הר אורה (מיס קרי)	164129	848	2781
הר שפי (ח' שופה)	155130	693	2273
כנגד זה נרשמו הגבהים של כמה נקודות-טריאנגולציה			
אחרות בהפרשים המגיעים עד 8 מטר (דהיינו 1 1/2%).			
כגון:			
תל גבעת שאול			
(תל אל פול)	171136	838	2758
ג'בל א-תאויל	171145	907	2985
בקרב דיר איבצי	160147	563	1872
אף קצתן של נקודות החיתוך החזיתי (Intersected Points)			
נקבע גובהן בדיוק או בהפרש של מטרים מועטים בלבד,			
כגון:			
הר הרוח	58136	771	2530
הר איתן (דיר עמר)	159131	776	2558
נבי יוניס בחלחול	160109	1018	3362
תל גזר	142140	230	734
אבל מרובות הנקודות, שגובהן לא נקבע בדיוק מספיק,			
כגון:			
נבי סמויל	167137	885	2942
נבי עייט	159153	555	1915

A brief record of the Egyptian Expeditionary Force (7  
under the command of General Sir Edmund H. H. Allenby,  
G.C.B., G.C.M.G. July 1917 to October 1918. Compiled  
from Official Sources. London, 2nd edit. 1919, pp. 88/9:  
Survey Company.

בשקע הירדן ערוכים קווי-הגובה שמתחת לפני הים								220	222.5	730
לפי אותה הנוסחה כדלקמן:					10.67	35				
	ה	ד	ג	ב	א					
				0	0	10.67	35	230	233.17	765
	19.8	65						240	243.84	800
			-20	-19.8	-65					
	19.8	65				19.8	65			
			-40	-39.6	-130			260	263.65	865
	21.34	70				19.8	65			
הרווח האנכי 20 מטר			-60	-60.96	-200			280	283.46	930
	19.8	65				21.34	70			
			-80	-80.77	-265			300	304.8	1000
	19.8	65				18.29	60			
			-100	-100.58	-330			320	323.1	1060
	21.34	70				18.29	60			
			-120	-121.9	-400			340	341.38	1120
	19.8	65				18.29	60			
			-140	-141.7	-465			360	359.67	1180
	19.8	65				18.29	60			
			-160	-161.5	-530			380	377.95	1240
	21.34	70				18.29	60			
			-180	-182.88	-600			400	396.24	1300
	19.8	65				19.8	65			
			-200	-202.69	-665			420	416.05	1365
						19.8	65			
	10.67	35			הרווח האנכי 20 מטר					
			-210	-213.36	-700	21.34	70	440	435.86	1430
	9.14	30						460	457.2	1500
			-220	-222.5	-730	19.8	65			
	10.67	35						480	477.01	1565
			-230	-233.17	-765	19.8	65			
	10.67	35						500	496.82	1630
			-240	-243.84	-800	21.34	70			
	9.14	30						520	518.16	1700
			-250	-252.98	-830	והלאה לפי אותה הנוסחה עד				
	10.67	35						880	883.9	2900
			-260	-263.65	-865	19.8	65			
	10.67	35						900	903.73	2965
הרווח האנכי 10 מטר			-270	-274.32	-900	19.8	65			
	9.14	30						920	923.55	3030
			-280	-283.46	-930	18.29	60			
	10.67	35						940	941.83	3090
			-290	-294.1	-965	18.29	60			
	10.67	35						960	960.1	3150
			-300	-304.8	-1000	18.29	60			
	9.14	30						980	978.4	3210
			-310	-313.9	-1030	18.29	60			
	9.14	30						1000	996.7	3270
			-320	-323.1	-1060	18.29	60			
	9.14	30						1020	1015	3330

את המידה עם המידות האנגליות המקובלות, לא היה כל טעם לעגל את המספרים.

(ג) אם נאמין להודעה, שהמידות למפה זו נעשו במידת המטר (11), נוכל על ידי בחינת השיעורים לקבוע על נקלה את קווי הגובה המקוריים. עשינו ניסיון זה בלוח שניתן למעלה והוספנו את קווי הגובה הללו בטור ג'. אם נשווה את המספרים שבטור זה אל המקבילים המטריים של המספרים הבאים במפה (טור ב'), נראה ששני המספרים המקבילים, ז.א. הגובה המדוד והגובה המודפס במפה אינם מכוונים בקירוב המתקבל על הדעת (ז.א. בהפרשים של מטר אחד) אלא בפחות ממחציתן של ההקבלות. ואילו ברובן של ההקבלות ההפרש בין שני המספרים המקבילים הוא מרובה משני מטר, ופעמים הוא מגיע אפילו לכדי 3.84, 3.90, 4.32, 4.80 מטר, ובמקום אחד אפילו לחמישה מטרים. הווה אומר, שבקטעי המפה המשורטטים ברווח אנכי של עשרים מטר, ההפרשים בין המידה שהעלה שרטוט-השדה של קווי הגובה לבין המידה שנדפסה במפה מגיעים כדי 20%, ובמקום אחד אפילו כדי 25%, ובאותו חלק של המפה ששורטט ברווח אנכי של עשרה מטר, הם מגיעים כדי 30% ו-40%, ואפילו כדי 48%!

והרי אין דבר זה מתקבל על הדעת כלל, שקצין-מודדים יטרח עם יחידתו שבועות רבים בעבודת-שדה, ובבואו לפרסמה יבטל את ערך עבודתו ויהפוך את הפרטים שמדד בדיוק ככל יכולתו למפה שמידת אי-הדיוק של קווי הגובה שלה מגעת כמעט לחמישים אחוז! וכלום יש בעולם מטה צבאי כזה, שיתכנן עבודת-מידה מדויקת ואחר-כך יפרסם אותה באי-דיוק של חמישים אחוז!

מטעמים אלה אין אנו יכולים לקבל את ההסבר הרשמי, שמפה זו, שפורסמה ברווח אנכי בלתי-שווה במידת הרגל, מבוססת על מדידה ברווח אנכי של 20 מטר ו-10 מטרים.

° °

אבל יכולים אנו למצוא את פתרונה של חידת קווי הגובה והרווח האנכי של המפה שבק"מ 1:40,000, אם נזכור את מהלך המלחמה. המפה שהותקנה על ידי חיל-המודדים הבריטי לשימוש בזירה זו של המלחמה, היתה מהדורה מתוקנת של מפת ה-PEF הישנה; והרי ליקוייה של מפה זו נידונים וחוזרים ונידונים בספרות הצבאית.

כנגד זה ידוע לנו, שקודם התקדמותו של צבא אלנבי לארץ-ישראל שהביאה לכיבושה של יפו ב-16.11.1917, של ירושלים ב-9.12.1917 ושל יריחו ב-21.2.1918, עסקה יחידת-המודדים מס. 27 של הצבא התורכי-גרמני במדידות למפת ארץ-ישראל בק"מ 1:25,000, עם קווי גובה ברווח אנכי של עשרה מטרים במישור ועשרים מטר בשטח הגבעי וההררי. יחידה זו הפסיקה את עבודתה עם ההסתערות הבריטית בספטמבר 1918, שהביאה לפריצת קו-החזית שבאיזור הירקון והרי יהודה הצפוניים, אותה חזית שהיתה יציבה בחלקה המערבי מנובמבר 1917 ובחלקה המזרחי ממאוס 1918. הסתערות אחרונה זו הביאה לכיבושה של חיפה ב-23.9.1918.

(11) בס' הנזכר בהערה 7, ע' 89.

1090 -332.2 -330

והלאה לפי אותה הנוסחה עד

1240 -377.95 -380

30 9.14

1270 -387.1 -390

(גובה פני ים המלח ניתן כ-1283 רגל, שהם 391 מטר.)

מה טעמה של שיטה משונה זו? המקור הרשמי אומר (9): "נמדדו קווי-גובה ברווח אנכי של עשרים מטר (ששים ושישה רגל בערך) באיזור ההרים ושל עשרה מטרים במישור". אם נפרש פסוק זה לפי כוונתו, הרי משמעותו כך: החייל הבריטי וקציניו רגילים למידות אנגליות, ז.א. למידת הרגל, לפיכך היה צורך ליתן בידם מפה הנוחה לשימוש, שקווי הגובה שלה סומנו במידת הרגל. אבל חיל המודדים כבר הוא חיל מתקדם ועושה את מדידותיו במידות המטר, כנוהגם של שאר כל עמי אירופה. על-כן נמדדה מפה זו במטרים, אלא כשבאו לפרסמה התאימו את סימון קווי הגובה המטריים למידת הרגל, כדי לעשותה נוחה לשימוש בידי החייל האנגלי. הסבר זה למעשה משונה טעון בדיקה מעולה.

(א) עבודת המדידה הנידונה כאן נעשתה על-ידי הצבא הבריטי בשנות 1917/18. שנים אחדות קודם לכן (בשנות 1913/14) ערכה משלחת בראשותו של ניוקומב, שהועמדה לרשות הקרן האנגלית לחקירת ארץ-ישראל (PEF) על-ידי מוסד המדידות הבריטי המרכזי (ה-Ordnance Survey), מדידות בחלק הצפוני של חצי-אי סיני. ה-Ordnance Survey הוא המוסד העושה בימי שלום את עבודות המיפוי גם לצורכי הצבא. במפת סיני זו נרשמו קווי הגובה ברווח אנכי של מאה רגל (1/2 30 מטר). מפה זו שנועדה לפרסמה במידת הרגל, גם נמדדה במידת הרגל (10).

עיון במפות בריטיות שהוצאו על ידי הצבא מלמדנו, שרק בשנות השלושים של המאה העשרים, סמוך למלחמת העולם השנייה, חדל הצבא הבריטי להשתמש במידות אנגליות במפות ופנה אל המידות המטריות. ולפיכך תמוה ומתמיה כל אותו הסבר, כאילו בימי מלחמת העולם הראשונה כבר היה חיל המודדים הבריטי "מתקדם" עד כדי כך, שעשה את מדידותיו לפי מידת המטר אלא שלתועלת הצבא "המפגר" פירסם את עבודותיו במידת הרגל.

(ב) אפילו נניח, שבאמת מדדו המודדים הבריטים את קווי הגובה שלהם ברווח אנכי של עשרים מטר בהר ושל עשרה מטרים במישור, עדיין יש לתמוה, למה לא הדפיסו את קווי הגובה ברווח אנכי המקביל שבמידת הרגל, כלומר 33, 66 וכו' רגל. הרי בתפיסתו של האנגלי שהורגל במידות דואר-דקימאליות, השיעור של 33 או 66 רגל וכדומה אינו נראה פחות "סדיר" מן 45 או 70 רגל. נמצא, אם שינוי החישוב של קווי הגובה ממידת המטר למידת הרגל נעשה כדי להשוות

(9) בס' הנזכר בהערה 7 לעיל, ע' 89.

(10) Sinai Peninsula 1:125,000. GSGS 2230. 1915, 23 גליונות. השווה שטנר, מפת ארץ-ישראל וחולדותיה, ע' 192/3, וקלנר (עמירן), התפתחות המפות הטופוגרפיות של ארץ-ישראל, ידיעות, ע' 34.

כזו של קווי גובה אינה מעלה את טיבם ודיוקם. על-כן מותר לקבוע בסיכום פרק זה, שיש להעריך את קווי הגובה של מפת 1:40,000 בהסתייגות כלשהי ולדונם בעיקר כקווי-צורה מדויקים ולא כקווי-גובה ממש. המפה הוכנה בימי המלחמה, שעה שעוד היו הקרבות נטושים, ולפיכך היה גורם הזמן הגורם הקובע בהכנתה, ולא גורם הדיוק. בקיצור, מפה זו היא מפה ארעית, וכך ראו אותה גם מחבריה.

° °

המפה שבקנה-מידה 1:40,000 מרובה היתה השפעתה על מפות ארץ-ישראל שפורסמו על ידי ממשלת המנדאט. עם העברת הנהלת הארץ משלטון צבאי לשלטון אזרחי אורגנה גם מחלקת-מדירות אזרחית. בקרב הפקידות הבריטית שבמחלקה זו, כמו בשאר המחלקות של ממשלת א"י, היו רבים ששירתו קודם-לכן בצבא הבריטי, והללו מטבעם שנהגו אמון מופרז בתוצרת הצבאית הבריטית. מתוך גישה זו השתמשו בראשית עבודתם גם במפת 1:40,000 כאחד המקורות למפה הטופו-גראפית הכללית של הארץ לגבי שטחים מסויימים, ולרוב נידחים, שמדירות חדישות עדיין לא נעשו בהם. כנראה נעלמה מעיניהם העובדה, שגם המפה 1:40,000 כבר "הות-אמה" על-פי מפה אחרת. הם העבירו אותה לקנה-מידה של 1:50,000, שבו הכינו את השרטוטים המקוריים למפת 1:100,000. ושוב התאימו את קווי הגובה למידות מטריות ותרגמו אותם הפעם לרווח אנכי של 25 מטר.

מחלקת המדירות ניגשה במרץ למדידה חדשה ומודרנית של שטחי הארץ השונים והתחילה בה באיזור החוף. אבל בחלקים נידחים יותר של איזור ההרים שימשו שרידיה של מפת 1:40,000 יסוד למפת 1:100,000 המאנדאטורית, ועמהם נשמרו במפה המאנדאטורית גם כמה טעויות שנפלו במפת 1:40,000 הארעית. כדוגמאות ידועות אזכיר את שני ההרים האופייניים ממערב לג'נספות בהר שמרון (בנ. צ. 160175), האחד מעוגל והשני מדרום לו, והוא מוארך, השולטים בסביבה כנקודות-ציון בולטות ביותר, ואילו במפה אין שרטוטן ניכר בצורה מתאימה. או קטע המפה ממזרח למנזר תיאודוסיוס בדרך מבית-לחם למנזר מר סבא. שבו המפה מעלימה גיא שלם שאורכו כקילומטר ועומקו 70 מטר בקירוב. אי-דיוקים אלה היו במפת 1:40,000 הארעית, שהותאמה בחיפזון בימי מלחמת העולם הראשונה לצורכי צבא אלנבי הלוחם, והם נתקיימו במפותנו בכל תקופת המאנדאט בנוגע לשטחים נידחים במקצת, שאליהם לא הגיעו התיקונים המדויקים שנעשו בדרך שיטה בשטח המפה כולה.

וכעבור שבוע, ב-30.9, נכבשה גם דמשק, ובאה התמוטטותו הגמורה של הצבא התורכי-גרמני בזירה זו של המלחמה. יחידת המודדים מס. 27 נשבתה, כנראה, על-ידי האנגלים, ועמה נפל לידיהם חלק ניכר, ואולי גם רובו, של חומר המדירות, שעסקה בו אותה יחידה בזמן ההוא. שכן ידוע לנו, שרובו של המחנה התורכי השביעי והשמיני נשבה, ובתוכו גם המטה הכללי של צבא "ילדירים", שמושבו היה בנצרת. ועמו תעודות רבות וחשובות. יותר משבעים אלף תורכים נשבו מאמצע ספטמבר עד סוף אוקטובר 1918, ומלבדם נלקחו בשבי גם 3700 גרמנים<sup>(12)</sup>. אין תימה שהצבא המוכה איבד בהתמוטטות זו ציוד וחומר לרוב, ומותר להניח שזה היה גם גורלו של חלק ניכר של החומר הכארטוגראפי של יחידת-המודדים הגרמנית. על כך מרמז גם פסוק אחד במאמרו של אלט שהובא בהערה לעיל<sup>(13)</sup>. הוא מספר שם על עבודותיה של יחידה זו, ושואל: מה יהא גורלו של החומר שעובד על ידה? הוא מעיר, שתומר זה "במידה שניתן להצילו מן ההתמוטטות"<sup>(14)</sup> נמצא בברלין.

חומר זה שעלה בידי הגרמנים להצילו, פורסם אחרי כן על ידי שירות המדירות הגרמני בסדרת המפות שבקנה-מידה 1:25,000. אבל מלשוננו של אלט יוצא, שהיה חומר נוסף שלא עלה בידי הגרמנים להצילו עם התמוטטות החזית. היכן נעלם חומר כארטוגראפי זה?

מסתבר שחומר זה נפל בידי הצבא הבריטי ונמסר ליחידת המודדים מס' 7. חומר זה כלל קטעי מדירות בקנה-מידה 1:25,000 עם קווי גובה ברווח אנכי של עשרה ועשרים מטר. האנגלים ניצלו חומר זה ככל יכולתם, ובוודאי אף השלימו אותו במקומות שונים. הם העתיקו לקנה-מידה 1:40,000 שכבר השתמשו בו קודם-לכן בהצלחה בזמן שעיקר הפעולות התנהלו בחזית רפיח — עזה — באר-שבע. כנראה, נהגו האנגלים בחומר זה דין חומר ארעי, ולפיכך כשבאו להפוך את מידות הגובה המטריות למידות הרגל, עיגלו אותן לערכים עגולים ולא השתדלו לכוון את החשבון. כדרך שהיו עושים אילו דנו אותו כחומר מדויק. מצד אחר ידוע, שחומר גרמני מעין זה הונח ביסודה של המפה 1:40,000<sup>(15)</sup>.

בעיבודו של חומר זה "הותאמו" קווי הגובה המטריים למידות הרגל, — ומטבע הדברים שכל התאמה או העתקה

(12) בספר הנזכר בהערה 7 לעיל, ע"ע 28, 35.

(13) במאמר הנזכר בהערה 3 לעיל, ע' 103.

(14) "soweit es aus dem Zusammenbruch gerettet werden konnte".

(15) אני מכיר טובה לה' מ. עיני ממחלקת המדירות, שהעמידני על דבר זה.

# היסטוריה ותעוד



# תקופת-הברונזה התיכונה בארץ-ישראל<sup>1</sup>

## מאת בנימין מזר

לפסה"נ. מקובלת חלוקתה של תקופה ארוכה זו לשתי תקופות-משנה, אשר לכל אחת מהן קווי-אופי משלה, פרי התפתחות תרבותית והשתלשלות היסטורית, שעל גורמיהן ניתן ללמוד מכתבי-היתדות, מזה, ומן התעודות המצריות, מזה; עם זאת הם נשארים לא אחת מסופקים או סתומים לחלוטין.

ראשיתה של תקופת-הברונזה התיכונה נעוצה בימי שקיעתה של התרבות העשירה והמפותחת של תקופת-הברונזה הקדומה, כאשר נחרבו המרכזים העירוניים ברחבי הארץ, אל-נכון בעיניים של מאורעות כבירים, אשר פקדו את מערב הסהר הפורה במאות הכ"ד-הכ"ג לפסה"נ. מסעותיהם הצבאיים של מלכי אכד סרגון הגדול ונרם-סן לסוריה הצפונית ושל מלכי השושלת המצרית הו' לארץ-ישראל, מסעות שהיו מלווים הרס ערים, דיכוי האוכלוסייה ועקירת רבבות אנשים ממקומותיהם והליכתם בשבי<sup>2</sup>, ודאי הביאו להתערערו המשטר ולשפל כלכלי בארצות אלו, וחשפו אותן לפלישותיהם של המוני הנוודים שנעו ונדו במדבר הסורי ובספר הסהר הפורה. בלי ספק היו אלה האמרו של המקורות האכדיים (כינוי שמקבילתו השומרית הוא מֶרֶת), שבטים שמיים-מערביים, אשר התעצמו בימי השושלת של אכד ועוררו את בניו של סרגון, שר-פל-שר, להילחם בהם ב-Basar (ג'בל אל-בֶּשְׁרִי) שבאיזור הפרת התיכון, כדי למנוע את חדירתם ההמונית לתחומי מיסופוטאמיה<sup>3</sup>. אל-

בשנת 1890 פתח סיר פלינדרס פיטרי בחפירה סטראטי-גראפית בתל אל-חֶסִי שבשפלה הדרומית, ובכך הניח יסוד למחקר הארכיאולוגי השיטתי בארץ-ישראל. מאז שנות העשרים של המאה הזאת התקדמה הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית בהדרגה, אף-כי תוך כדי לבטים רבים, בדבבד עם התפתחות רבת-תנופה במחקר הארכיאולוגי בארצות השכנות. ואכן, התבררה הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית בהישגים ניכרים במחקר הסטראטיגרפי והטיפולוגי, בחשיפת מספר הולך ורב של אתרים עתיקים באזורי הארץ השונים ובגילויים רבי-עניין מכל תקופות הפרהיסטוריה וההיסטוריה העתיקה. ברם, ככל שמשתכללות שיטות העבודה הארכיאולוגית ונאספים נתונים רבים יותר משטח-היצירה השונים של האדם, המצטרפים למסכת גדולה ושלמה, כן הולכות ומתרבות הבעיות הכרוכות בהתפתחות ההדרגתית והמסובכת של תרבות הארץ על רקע הציביליזציה של המזרח הקדמון ומסגרותיה הכרונולוגיות, ובפירוש הנאות של הממצאים לאור המקורות הספרותיים, ובמיוחד המקרא והתעודות האפיגרפיות. לא אחת מבטלים גילויים חדשים הנחות מקובלות, ופותרים אופקים חדשים להבנת חזיונות ותופעות שחתכו את גורל הארץ ותושביה בתקופות השונות. אחת התקופות הארוכות והמעורפלות ביותר בתולדות ארץ-ישראל ותרבותה היא תקופת-הברונזה התיכונה. לא בכדי נחלקו דעות החוקרים על מהותה ואופייה, על ראשיתה וסופה ועל חלוקתה לתקופות-משנה ולשלבים, ועד היום היא אחת הסוגיות הקשות ביותר במחקר ההיסטורי והארכיאולוגי. יתר-על-כן, בכל הנוגע להערכת המסורת המקראית וההתחקות על גרעינה ההיסטורי, אף שנויה במחלוקת הדעה הרווחת, כי בתקופה זו נתרקמה התולדה העברית וכי הווי האבות העולה ממחזור הסיפורים שבספר בראשית משקף במידה זו או אחרת פרק-זמן מסוים בתקופה זו.

### [א]

ככל שמתקדם המחקר הארכיאולוגי, כן מסתבר, כי בשם תקופת-הברונזה התיכונה ראוי לכנות את כל התקופה המקיפה את הרבע האחרון של האלף השלישי ואת ארבע מאות וחמישים השנים הראשונות, בקירוב, של האלף השני

1. בעקבות הרצאה בכינוס הכ"ב של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ט' באיר תשכ"ה.

2. את תעודות מלכי אכד ליקט לאחרונה הירש; ראה: H. Hirsch, C. J. Gadd, *AFO*, XX, 1963, pp. 1 ff. כן ראה סיכומים אלה: *Cambridge Ancient History* (= CAH) I (rev. ed., 1963), Dynasty of Agade, pp. 10 ff.; א. מלמט, מערבו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 76 ואילך. על מסעותיו הצבאיים של פרעה פפי הא', מייסד השושלת הו', נגד העאמו בארץ-ישראל יש לנו עדות חשובה בכתובת וני, שבה מתוארים חורבן ערים, הרס התרבות החקלאית והולכת שבויים מצרימה (*ANET*, pp. 227 f.). לימי השושלת הו' אפשר לייחס גם את התבליט בקבר אנת שבדשאשה, המתאר כיבוש עיר מבוצרת, בליווי כתובת המו-כירה שמות שמיים-מערביים של ערים שנכבשו באסיה (*Fl. Petrie, Deshasheh*, 1898, Pl. IV; כן ראה: ש. ייבין, עתיקות, ב, תשי"ח, עמ' 141-142; ועל התאריך: H. Kees, *WZKM*, LIV, p. 99). אשר לגבל-הרי כרך-ים זה טיפח קשרי-מסחר עם מצרים עוד בימי פפי הב', אחרון מלכי השושלת הו', קשרים שנפסקו בראשית תקופת-הבנינים הראשונה, ולא נתחדשו, כנראה, אלא בימיו של מנחותם הב'.

3. על האמרו ראה: אנציקלופדיה מקראית, א, ערך "אמרי"; D. O. Edzard, *Die zweite "Zwischenzeit" Babylonien*, 1957,

החדשים בנדודיהם מצפון-מערב מיסופוטאמיה ומצפונה של סוריה, וכן בתפוצתם הרבה באופן יחסי של כלי-נחושת, ובמיוחד של כלי-נשק, אל-גכון פרי יצירתן של משפחות-חרשים, אשר נעו ונדו בכל המרחב הסורי-הארצישראלי ואשר הגיעו במסעותיהן עד למרכזי התפוקה של המתכת באנטוליה<sup>7</sup>. נראים הדברים, כי תהליך המעבר לחיי יישוב של קבע היה איטי, והתבטא תחילה בייסוד יישובי-פרוות של נוודים-למחצה בשטחי החקלאות והמרעה המובקים; ואילו במרוצת-הזמן גבר והלך, והקיף אזורים נרחבים גם מחוץ לארץ המזרע, עד לספר הישימון. מפליאה ביותר רשת-היישובים הצפופה של נוודים-למחצה בנגב משלב מאוחר של תקופת-הברונזה התיכונה א', שנסקרו ונחקרו על-ידי גלסון גליק ואחרים<sup>8</sup>. ניתן לראות בחזיון זה תוצאה מן התנועות הבלתי-פוסקות של שבטים ומלחמותיהם על מקורות-מחיה והגירתם של עודפי-אוכלוסין רעבים-לקרקע מאזורי החקלאות אל הספר והיאחזותם באזורים צחיחים, מקום שם התפרנסו מחקלאות ארעית, מרעה, סחר-השיירות ועיבוד נחושת. במידה לא פחותה יש לתמוה על חורבנם המוחלט של יישובי הנוודים-למחצה בנגב ובאזורים נרח-

7. במסגרת התרבות הקיראמית של תקופה זו מבחינה ר. עמירן בשלוש "משפחות" של קיראמיקה (A, B ו-C), שלכל אחת מהן תכונות משלה. מתקבלת על הדעת הנחתו של אולברייט (BASOR, 1968, pp. 37 f.), כי "משפחה" A, שהיא הנפוצה ביותר ואופיינית ליישובי-הפרוות - כגון: יריחו, בית-ירח, תל בית-מרסם (שכבות H-I), לכיש ויישובי הנגב ועבר-הירדן - ושכולטים בה כלים דמויי-גביע (caliciform), שניכרת בהם השפעה מיסופוטאמית ומסורית הצפונית, היא גם המאוחרת ביותר ושימשה עד סוף התקופה. עם זאת אין עדיין בידינו מספיק נתונים כדי לחלק את תקופת-הברונזה התיכונה א' לשני שלבים: MB I A ("משפחות" B ו-C) ו-MB I B ("משפחת" A). כמו-כן ראה: M. Tadmor, *op. cit.*, pp. 267 ff. בעיה מעניינת מעוררת מלאכת-הנחושת המפותחת בערי-החוף, ובמיוחד בגבל ובאוגרית, וכן ביישובי עמוק (I-J) בתקופת-הברונזה התיכונה א'; וראה: K. M. Kenyon, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 52 ff. בתקופה זו הובאה נחושת גם מקיפרוס (על התחלת קשרי-המסחר בין קיפרוס וארץ-ישראל בתקופת-הברונזה התיכונה ראה: ר. עמירן, ארץ-ישראל, ה', תשי"ט, עמ' 25 ואילך). לא מן הנמנע, שכבר אז נוצלו מחצבי-הנחושת בערבה, ובמיוחד בסביבות פונון, אף-על-פי שלעת-עתה אין בידינו הוכחות לכך. ראה לאחרונה: H. D. Kind, *ZDPV*, LXXXI, 1965, pp. 3 ff.

8. ראה סקירותיו של גלסון גליק ב-BASOR, החל במס' 131 (ביבליוגרפיה במס' 152, עמ' 18, הערה 1). כן ראה: idem, *Rivers in the Desert*, 1959, pp. 60 ff. המקרא, תשכ"ג, עמ' 122-123. דוגמה מאלפת ליישובים מתקופת-הברונזה התיכונה א' בנגב הוא האתר בהר ירוחם, שנחשף על-ידי מ. כוכבי (ידיעות, כז, תשכ"ג, עמ' 284 ואילך). באתר זה נתגלו שתי שכבות, השונות זו מזו באופיין: השכבה הקדומה מעידה על מתיישבים שהביאו אתם ידע טכני בבנייה ובעשיית כלי-חרס והתפרנסו בעיקר מחקלאות ארעית ומרעה, ואילו השכבה המאוחרת מעידה על מחנה של רועים וחרשים נוודים בעלי מכלאות-צאן, שגרו באוהלים. על הבעיות הכרוכות ביישובי התקופה הנדונה בעבר-הירדן ראה במיוחד: Albright, BASOR, 95, 1944, pp. 2 ff.

נכון יש קשר אמיץ בין התרחשות זו בקדמת-אסיה ובין התרופות של המשטר המדיני במצרים בסוף ימי הממלכה העתיקה והתפוררותה של מדינה זו בתקופת-הביניים הראשונה, עת היתה נתונה לחדירת נוודים גם מן המזרח<sup>4</sup>. לאור החפירות והסקרים הארכיאולוגיים מצטיירת לנגד עינינו תקופת-הברונזה התיכונה א' (= Middle Bronze I) (MB I), אשר איילף וגב' קניון הציעו לכנותה בשם Intermediate Early Bronze - Middle Bronze<sup>5</sup>. כפרק-זמן ארוך בתולדות הארץ ושכנותיה הקרובות, שאת דמות אוכלוסייתן ואת אופי תרבותן קבעו במידה מכרעת הנוודים והנוודים-למחצה. הקווים האופייניים לתקופה זו הם: ריבוי קבריהם של יחידים ושל בתי-אבות, בדרך-כלל ללא זיקה ליישובי-קבע; חוסר-ההומוגניות בתרבות החומרית באזורי הארץ השונים, ובמיוחד בשלביה הראשונים, דבר הבא לידי ביטוי בולט בטיפוסי-הקברים ובקדרות, שבחלקה היא פרי המסורת של תקופת-הברונזה הקדומה ובחלקה ודאי ניזונה מהשפעות אשר הביאו אתם המהגרים

passim; S. Moscati, *I Predecessori d'Israele*, 1956, pp. 75 ff.; J. Lewy, *Amurritica*, *HUCA*, XXXII, 1961, pp. 31 ff. של הכינוי הוא, כנראה, במלה שהוראתה "מערב", ולפיכך ארץ אמר היא ארץ המערב, היינו, הגלילות שבין נהר פרת והים התיכון; אמרו הם אפוא ה"מערביים", כלומר, כל תושבי סוריה במובנה הרחב. לא בכדי מצטיירים האמרו (מרת) הנזכרים בתעודות הקדומות בכתב-יתדות כאנשים נכריים שאינם מן היישוב, שהרי כוונת הכתובים לנוודים במרחבים שממערב לפרת, שחדירתם למיסופוטאמיה סיכנה את האוכלוסייה הקבועה. וראה גם: M. Fal-kenstein, *Compte rendu de la seconde rencontre Assyriol. internationale*, Paris 1957, pp. 12 ff.; J. Bottero, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, c. 2160-1780 B.C., pp. 34-35 האל אמר, החי מחוץ לחברה התרבותית, ראה: J.-R. Kupper, *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe de Lettres*, 55, I, 1961

4. ראה: G. Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, c. 2160-1780 B.C., pp. 1 ff. יש אולי מקום לסברה, שנחשול זה של שבטי נוודים נתקל בכוחה המדיני-הצבאי של ממלכת אכד במבואות מיסופוטאמיה, ולכן הסתער ביתר תנופה על הארצות שבמערב הסהר הפורה, ובמרוצת הזמן הגיע עד הדלתה. עם זאת מסתבר, שכבר בימי השושלת של אכד - וכפי הנראה גם לפני - חדרו רבים מהם לתוך מיסופוטאמיה והתערו באוכלוסייתה.

5. ראה במיוחד: W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine* (rev. ed. 1960), pp. 3 ff.; idem, BASOR, 168, 1962, pp. 36 ff.; R. Amiran, *IEJ*, X, 1960, pp. 104 ff. ראמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 99 ואילך; G. E. Wright, *BANE*, pp. 86 ff. על הבעיות הכרוכות בסוריה באותה התקופה ראה: C. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale*, 1948, passim; ולאחרונה: R. J. & L. J. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch*, I, 1960, passim; M. Tadmor, *IEJ*, XIV, 1964, pp. 264 ff.

6. ראה: K. M. Kenyon, *Excavations at Jericho*, I, 1960, pp. 180 ff.; idem, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, c. 2160-1780 B.C., pp. 38 ff.

במחציתה הראשונה של המאה הי"ח לפסה"נ<sup>12</sup>. תעודות אכדיות למכביר, ובכללן האוצר הבלום של התעודות מן הארכיון הממלכתי במארי<sup>13</sup>, מלמדות אותנו על שמותיהם הפרטיים, על שבטיהם וארגונם החברתי, על היאחזותם והתנחלותם בארצות הפרת והחידקל – על אלה שכבר התערו בתרבות השומרית-האכדית והיוו שכבה שלטת רבת-יזמה-והישגים בחיי המדינה והתרבות ועל אלה שהוסיפו לחיות חיי נוודים ונוודים-למחצה ושמרו על משטרם השבטי-הפאטריארכאלי המסורתי. יתר-על-כן, מן המקורות האכדיים ניתן להסיק, כי לא פסקו הקשרים האמיצים – הן אתניים, הן כלכליים והן רוחניים-דתיים – בין היסודות השמיים-המערביים במי-סופוטאמיה ובין העמים הקרובים להם קירבת מוצא ויחס במערב הסהר הפורה. דבר זה יש בו כדי להסביר תופעות שונות, כגון הקירבה היתירה שבין השמות הפרטיים של השמיים-המערביים במיסופוטאמיה ושמות שבטיהם ואלו-היהם ובין שמותיהם הפרטיים של תושבי ארץ-ישראל וסוריה ושמות אלוהיהם, הידועים לנו מן המקורות המצריים מימי השושלות הי"ב והי"ג. ודאי מילאו השבטים השמיים-המערביים תפקיד חשוב ביותר בסחר-השיירות הבינלאומי, בהיותם השליטים על דרכי-התחבורה הראשיות ועל נתיבי המדבר, שהוליכו ממיסופוטאמיה לסוריה, ומשם – לארץ-ישראל ולמצרים<sup>14</sup>.

<sup>12</sup>. במצב הנוכחי של המחקר מעדיף אני את השיטה הכרונולוגית ה"בינונית" של סידיני סמית על השיטות ה"גבוהות" של לאנדסברגר ושל גטצה, מזה, ועל השיטה ה"נמוכה" של אולברייט וקורנליוס, מזה, אף-על-פי שגם היא נתקלת בקשיים שונים. על כל מכלול הבעיות האלו ראה, בין השאר: S. Smith, *Alalakh and Chronology*, 1940; W. F. Albright, *BASOR*, 99, 1945, pp. 9 ff.; 144, 1956, pp. 26 ff.; 146, 1957, pp. 26 ff.; B. Landsberger, *JCS*, VIII, 1954, pp. 31 ff., 106 ff.; V. F. Cornelius, *Afo*, XVII, 1956, pp. 294 ff.; A. Götze, *BASOR*, 146, 1957, pp. 20 ff.; idem, *JCS*, XI, 1957, pp. 53 ff.; H. Lewy, *Mélanges Isidore Lévy*, 1955, pp. 241 ff.; M. B. Rowton, *JNES*, XVII, 1958, pp. 97 ff.; idem, *CAH*, I<sup>2</sup>, Chronology, pp. 23 ff. כרונולוגיה, ההיסטוריה של עם ישראל, ב (בדפוס).

<sup>13</sup>. ראה: א. מלמט, אנציקלופדיה מקראית, ד, ערך "מארי", והביבליוגרפיה הרשומה שם. כן ראה: F. M. Tocci, *La Siria nell'età di Mari*, 1960

<sup>14</sup>. ראה בפירוט: Albright, *BASOR*, 163, 1961, pp. 38 ff. על הדרכים הראשיות ראה: W. Hallo, *JCS*, XVIII, 1964, pp. 57 ff. ועל אמצעי-התחבורה: A. Kh. Dajani, *ADAJ*, 8-9, 1964, pp. 56 ff. בקשר לכך ראוי להזכיר את התמשיח המפורסם בקברו של ח'נומחתפ בבני-חסן (1980, בקירוב), המתאר אורחה של אנשים וחמורים היורדים מצרימה עם סחורות, כלי-מלאכה (Albright, *The Archaeology of Palestine*<sup>2</sup>, 1960, pp. 207 f. (י. ידין, תורת המלחמה בארצות המקרא, תשכ"ג, עמ' 119) וגם כינור לבידור. הכתובת המלווה את התיאור מסבירה, שאלה עאמו, המביאים מין כוחל מצרימה מארץ שותו (על הקריאה ראה: *RHJE*, I, 1947, p. 60. בראש האורחה עומד אבשר, המכונה בתואר "חקא חאשת" (מושל ארץ נכריה). שבטי שותו, שמרכזם היה אל-נכון במרחבי עבר-הירדן (השווה במ' כד, יז – בני שת בהקבלה למואב), נזכרים בכתבי-המארות וידועים לנו מן המקור-

בים בעבר-הירדן ועל הפיכתם לנחלות של נוודים. אל-נכון יש קשר של סיבה ומסובב בין התרחשות זו ובין המאורעות שפקדו את המזרח התיכון במחצית השנייה של המאה הכ"א: התארגנותה מחדש של ממלכת מצרים, החל בימי מנתוחתפ הב', בן השושלת הי"א (2060–2100, בקירוב), וחידוש מדיניותה הפעילה כלפי המזרח<sup>9</sup>; שקיעתה של ממלכת שומר ואכד (השושלת הג' של אור), שהשפעתה בשנות שגשוגה הגיעה עד חוף הים התיכון (גבל); ומעל לכול – תנועת-הגירה מחודשת של שבטי-נוודים, שנתנה את אותותיה בקדמת-אסיה ובישרה מעבר איטי לתקופה חדשה בתולדות הארץ ותרבותה, היא תקופת-הברונזה התיכונה ב'.

[ב]

בבואנו לדון בשלב הקדום של תקופת-הברונזה התיכונה ב' מן הראוי להדגיש, כי פרק-זמן זה עמד בסימן התהליך המסובך ורב-העלילות-והלכטים של התנחלותם והתיישבותם של אוכלוסי הארץ ושכנותיה הקרובות וייסודם של מרכזי-יישוב, בד-בבד עם התפשטותם הרת-התוצאות של שבטי הנוודים והנוודים-למחצה, דוברי ניבים שונים של הלשון השמית-המערבית<sup>10</sup>, אשר כותבי אכדית הוסיפו לכנותם בשם הכולל והמסורתי אֶמְרוּ. הסתערותם על מיסופוטאמיה במחצית השנייה של המאה הכ"א, שמעידות עליה תעודות מימי המלכים האחרונים של השושלת הג' של אור, שו-סן ואב-סן<sup>11</sup>, נסתיימה בפריצה אל פנים ארצות הפרת והחידקל ובייסוד שורה של ממלכות "אמוריות", אשר אחת מהן – ממלכת בבל הקדומה, אשר נוסדה על-ידי שמואב בתחילת המאה הי"ט – הגיעה למרום גדולתה בימי ח'מורפי

<sup>9</sup>. מדיניותו של מנתוחתפ באה לידי ביטוי לא רק במסעות צבאיים, אלא גם בחיזוק מערכת-ההגנה של מצרים, כתריס בפני שבטי הנוודים מהמזרח; בניצולם המחודש של המכרות בסיני; וכנראה גם בחידוש הקשר עם חוף הלבנון (וראה: Posener, *op. cit.*, p. 6; W. A. Ward, *Orientalia*, XXX, 1961, pp. 23 ff. מתקבל על הדעת, שגבל חידשה את מסחרה עם מצרים, לאחר שנותקו קשריה עם ממלכת אור בימי שו-סן (2036–2027 לפי הכרונולוגיה ה"בינונית"). על יחסי אור-גבל ראה: א. מלמט (לעיל, הערה 2), עמ' 87 ואילך; וכן: J. Bottéro, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, c. 2160–1780 B.C., pp. 30 ff.

<sup>10</sup>. ראה: J.-R. Kupper, *Les Nomades en Mésopotamie au temps des rois de Mari*, 1957, *passim*; J. I. Gelb, *JCS*, XV, 1961, pp. 27 ff.

<sup>11</sup>. על החומה המכונה murīq Tidnim (המרחיקה את שבטי תדנם), שבנה שו-סן נגד האמרו מצפון-מערב לעיר בבל, ועל מלחמותיהם של שו-סן ואב-סן באמרו – ראה: B. Maisler (Mazar), *Untersuchungen zur alten Geschichte Syriens und Palästinas*, 1930, pp. 17 f.; C. J. Gadd, *CAH*, I<sup>2</sup>, Babylonia, pp. 17 ff.; W. Hallo, *JCS*, XVIII, 1964, p. 74. ודאי אין זה מקרה, שביצורים דומים ("חומות השליט") הקים אמנחת הא', מייסד השושלת הי"ב (1962–1991), בגבולה המזרחי של מצרים. לפי המסופר במגילת שאנהת נועדו ביצורים אלה "להדוף את העאמו ולרמוס את הנעים ונדים בחולות".

כדי להעיד לא רק על התפתחות רבה במלאכת-המחשבת ובמסחר, אלא גם על קשרים עם מיסופוטאמיה ועם חוג התרבות המינואית בשלהי המאה הכ'. כן מסתבר, כי כבר אז התחיל תהליך בנייתן של ערים מבוצרות במקומות שבהם היו קודם-לכן יישובי-פרוות, ובמיוחד בנקודות איסטרא-טגיות ובצומתי-הדרכים החשובים. דוגמה מאלפת לכך היא עיר-המבצר של שכבה XIII A במגידו, שהוקמה על חורבות יישוב-הפרוות XIII B<sup>18</sup>.

ברם, התפתחותן והתעצמותן של ערי הארץ והגברת השפעתה הישירה של מצרים, הן המדינית והן התרבותית, באו לידי ביטוי בולט רק בימיו של שנוסרת הג' (1878–1843), עת גברו השאיפות האימפריאליסטיות של הפרעונים ונעשו לגורם רב-חשיבות באיזור. מבחינה זאת מאלפים הספינקסים והפסילים של מלכי מצרים ושריהם שנמצאו בתלי הארץ, לאורך "דרך-הים" (מגידו, גזר, בית-עגלים) ובחוף הסורי (אוגרית, גבל, ביירות), ואף בפנים סוריה

(אי), תכשיטים ומטילים של זהב, כסף ולאפיס-לאזולי וכן חותמות-גליל מזמנים שונים – מלפני התקופה הבבלית הקדומה – שעל אחדים מהם מופיעות כתובות בכתב-היתדות. וראה: F. Bisson, *de la Roque et al., Le Trésor de Tód*, 1953, H. Kantor, apud: R. W. Ehrich, *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, 1954, pp. 11 f.

18. בעיה מסובכת מעוררים שכבות XIII–XV במגידו וזמני המקדשים באתר זה. וראה: ק. קניון, ארץ-ישראל, ה, תשי"ט, עמ' 51\* ואילך. גב' קניון ייחסה את שכבה XV, לרבות שלושת המקדשים שבמיתחם המקודש, לתקופת-הברונזה התיכונה א'. לעומת זה הציעו ע. דונאייבסקי וא. קמפינסקי לייחס את שלושת המקדשים לתקופת-הברונזה הקדומה. לאור נסיונו של ע. דו-נאייבסקי לקבוע מחדש את הסטראטיגרפיה של מגידו מסתבר, כי שכבות XV ו-XIV B הן מן השלבים המאוחרים של תקופת-הברונזה הקדומה. רק קיראמיקה – ולא מבנים – מעידה, שבתקופת-פת-הברונזה התיכונה א' היה באתר יישוב כלשהו, כנראה של נוודים-למחצה. שכבה XIV A, לעומת זה, היא מתחילת תקופת-הברונזה התיכונה ב', עת התחיל לצמוח יישוב-פרוות סביב המיתחם המקודש, שכלל קאפלה (במקום המקדש הקדום 4040) ו"במה" (G. Loud, *Megiddo*, II, Figs. 189 f., 396 – 4009). יישוב זה הוסיף להתקיים גם בפרק-הזמן שלאחר-מכן (שכבה XIII B). מבחינה כרונולוגית מאלפים גרונ-העיניים מתקופת-הברונזה התיכונה ב' 1 (שנמצא בקיר הצפוני של קאפלה 4040) והמתייחס לשכבה XIV A; וראה: י. ידן, תורת המלחמה בארצות המקרא, תשכ"ג, עמ' 120 ואילך), ובמיוחד הממצאים שנתגלו על "במה" 4009, ובכללם גרונ-פיפיות מינואי ו"גר" מן הטיפוס שהיה שכיח במקדש של נהריה בתקופת-הברונזה התיכונה ב' (ראה: Pl. 182: 7; *Megiddo*, II, Pl. 16: 8–16, 18, 21). קמפינסקי. מסתבר אפוא, שבמרוצת תקופת-הברונזה התיכונה ב' 1 (אולי בימי אמנחת הב') החלה מגידו להתפתח מיישוב-פרוות לעיר מוקפת חומה של "קדמות ונסגות" (שכבה XIII A בשטח BB; ראה: *Megiddo*, II, Fig. 397), עיר שנבנו בה בתים רבים סביב המיתחם המקודש, אשר עדיין נשמרה בו המסורת של קאפלה עם "במה". אשר לשלב המאוחר של תקופת-הברונזה התיכונה ב' 1 (שכבה XII) – ראה להלן.

מן המקורות המצריים ניתן ללמוד, כי בימי השושלת הי"ב (1786–1991) הלכו ונתהדקו בהדרגה הקשרים המדיניים והכלכליים בין מצרים ובין מערב הסהר הפורה וכי קשרים אלה הגיעו לשיאם בשלבים המאוחרים של תקופה זו. מסקנה אחרת הנובעת מן המקורות המצריים היא, שבחיי הארץ התערבו זה בזה המשטר השבטי-הפאטריארכאלי של הנוודים והנוודים-למחצה, אשר עדיין הטביעו את חותמם על חיי האוכלוסייה, ושיטת-הממשל המדינית-העירונית, אשר התחילה להתפתח בהדרגה בימי השושלת הי"ב, ובמיוחד באזורי החקלאות של קבע ובנקודות האיסטראטגיות החשובות אשר לאורך דרכי-התחבורה החשובות ועל חוף הים<sup>15</sup>. עם זאת מן הראוי לציין, כי על-אף ההתקדמות הרבה במחקר הארכיאולוגי בארץ ועל-אף הנתונים מן המקורות המצריים – עדיין סתומות ראשיתה וצמיחתה של תרבות תקופת-הברונזה התיכונה ב' 1, אשר מייחדות אותה תכונות הנבדלות מאלו של התקופה הקודמת. מה שמציין אותה במיוחד הוא התהליך ההולך וגובר של עיור (אורבאניזציה), בראש וראשונה בחבל החוף ובאזורים הסמוכים לו, התחזקות הזיקה המדינית והכלכלית למצרים של ימי השושלת הי"ב וטיפוח קשרי-מסחר נרחבים בים וביבשה<sup>16</sup>. גילויים שונים, ובייחוד אוצר כלי-המנחה מימי אמנחת הב' (1895–1929) ביסודות המקדש בא-טוד (שרוב ממצאיו באים, כנראה, מאחד מכרכי-הים שבחוף הסורי)<sup>17</sup>, יש בהם

רות בכתב-היתדות החל בימי רים-סן מלארסה, ובמיוחד מתעור-דות מארי, כשבטי נוודים בספר הישימון, במדבר הסורי ובממלכת קטנה שבסוריה התיכונה. וראה: ב. מזר, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 28–27; J.-R. Kupper, *RA*, LV, 1961, pp. 197 ff. בעניין זה ראוי גם להזכיר, כי באחת מתעודות מארי מדובר על נדידותיהם של בני ימין מאיזור הפרת לימח'ד, קטנה ואמר שבסוריה הצפונית והתיכונה. וראה: J.-R. Kupper, *Les Nomades en Mésopotamie*, 1957, pp. 49, 179

15. מבחינה זאת מאלפת מגילת שאנהת מימי שנוסרת הא', המעידה, כי במאה הכ' עדיין נהג משטר שבטי-פאטריארכאלי בפנים ארץ רת'נו. עם זאת מסופר במגילה על מושל רב-השפעה ברת'נו העליונה, שקיים קשרים דיפלומטיים עם חצר פרעה, ועל חקלאות מפותחת בחבל-הארץ שבו ישב שאנהת, כנראה באיזור הירמוך, שגם לשם הגיעו שליחי פרעה; וראה: מזר (לעיל, הערה 14), עמ' 21. במגילה נזכרת גם גבל ככרך ידוע. ראוי לשים לב לעובדה, כי באתרים שונים בארץ, ובמיוחד באתרים שלאורך דרך-הים ובערי-החוף, נתגלו חותמות-חרפושת של שנוסרת הא', וכי באוגרית נתגלה חרוז עם קארטוש של אותו פרעה (Schaeffer, *Stratigraphie comparée*, p. 25). עם זאת ראוי לציין, שחותמות-חרפושת שימשו במשך זמן רב, ולכן אין להסיק מכך מסקנות מרחיקות לכת. בעיה בפני עצמה מעוררת אסטילה של מנת'ו-וסר, משנתו ה-24 של אמנחת הא', שבה יש רמז למסע צבאי נגד העאמו וחורבן מבצריהם; וראה: Posener, *op. cit.*, pp. 8 f. 16. אולברייט (*BASOR*, 176, 1962, pp. 49 ff.) נוטה עתה לאחר את תקופת-הברונזה התיכונה ב' 1: בין סוף המאה הי"ט ובין סוף המאה הי"ח, היינו, מאוחר אף מן התאריכים שהציע קודם (1850–1750). קביעה זו מבוססת על שיטתו הכרונולוגית החדשה, אך על-סמך הנתונים שבידינו אין אני רואה אפשרות לקבלה. 17. האוצר כולל חפצי-נוי (ובמיוחד קעריות-כסף מטיפוס מינו-

תמונה מאלפת עולה מן הקבוצה הקדומה של כתבי-המארות המצריים, שניתן לייחסם לסוף התקופה הנדונה, עת החלה לרדת השפעתה המדינית של מצרים, אף-על-פי שעדיין החזיקה בגבל ובמבצרי-העוז אשר לאורך "דרך הים"<sup>23</sup>. ברשימת הארצות והערים בארץ-ישראל ובחוף הסורי, שבהן ראו המצרים מתמרדים בפרעה ואויבים בכוח, נזכרות ערי-שלטון מועטות בלבד בארץ-ישראל שאפשר לזהות אותן בוודאות: אשקלון, ירושלים ורחב (ארחבם)<sup>24</sup>. מתקבל על הדעת, כי בתקופת-הברונזה התיכונה ב I היו מקו-מות אלה ערים מבוצרות ומרכזי-שלטון. קרוב לוודאי, כי בימי כתבי-המארות הקדומים טרם היו לתהליך העיור ממדים גדולים, וודאי לא באזורים המרוחקים מחוף הים ומהדרכים הראשיות<sup>25</sup>. יתר-על-כן, מן התעודות האלו עולה העובדה המעניינת, כי מספר המושלים אשר בערי-השלטון ובחטיבות

apud: Pritchard, *ANET*, p. 230. בכתובת מדובר על חבל-ארץ בשם שכם (skm'm, בכתובת דומה לזה שבכתבי-המארות), אל-נכון חטיבה מדינית שמרכזה היתה, כנראה, העיר שכם. והשווה ארץ שכם (māt Šakmi) שבאחד ממכתבי אל-עמארנה (EA, 289, 21 ff.), הר שכם שבפאפירוס אנאסטאזי א' וכן כינוי של שכם בן חמור, נשיא הארץ (בר' לד, ב). לפרק-זמן זה אפשר לייחס את מצודת-העיר הקדומה בשכם, זו המכונה בפי החופרים "temenos"<sup>2</sup>, על שרידי מבנה השונים, שהיתה מוגנת על-ידי החומה החיצונית (בצפון-מערב) ועל-ידי חומה 900 (בדרום-מזרח), שהפרידה בין המצודה והרובעים האזרחיים של העיר; וראה: G. E. Wright, *Shechem*, 1965, Fig. 63, pp. 110 ff., 237, n. 3; S. H. Horn, *Jaarbericht "Ex Oriente Lux"*, XVIII, 1965, p. 299 ודאי יש לייחס לפרק-זמן זה את מצבור כלי-הנשק, ובכללם גרונ-העיניים, שנתגלה בשכם (C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, II, 1933, Pls. 24-25).

<sup>23</sup> ראה: K. Sethe, *Die Ächtung feindlicher Fürsten, Völker*, etc., 1926. בדרך-כלל מקובלת הקביעה, שהקבוצה הקדומה היא מאמצע המאה הי"ט או -וקביעה זו מתקבלת יותר על הדעת - מן המחצית השנייה של מאה זו. וראה: W. F. Albright, *BASOR*, 81, 1941, pp. 16 ff.; idem, *BANE*, p. 233; Posener, *op. cit.*, p. 12; A. Alt, *Kleine Schriften*, III, 1959, pp. 59 ff. ארץ-ישראל, ג, עמ' 22. על קבוצה נוספת של כתבי-מארות מאותו הסוג, שעדיין לא פורסמה, ראה: S. J. Vercouter, *Excavations at Mirgissa*, I (1962), *Kush*, XII, 1964, p. 61. החוקרים, הציע אדג'רטון (W. F. Edgerton, *JAOS*, L, 1940, p. 492) לייחס לימי השושלת הי"ג. וראה גם: W. A. Ward, *Orientalia*, XXX, 1961, pp. 141 ff. וארכיאולוגיים שונים מחייבים לייחס קבוצה קדומה זו של כתבי-מארות לסוף השושלת הי"ב, אולי לימי אמנמחת הד'. מכל-מקום ברור, שבינה ובין הקבוצה המאוחרת (וראה להלן), שאותה אני נוטה לייחס לימי של נפרחתפ (הרבע השלישי של המאה הי"ח), מפריד פרק-זמן של שניים-שלושה דורות.

<sup>24</sup> אשר לאשאן שבשתי הקבוצות ויהיה עם בית-שאן - ראה: B. מזר, בקעת בית-שאן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 12-13. דעה מנוגדת ראה: ש. ייבין, שם, עמ' 21-22.

<sup>25</sup> יש מקום להניח, כי ערי-מבצר חשובות לאורך דרכי-התחבורה הראשיות - כגון מגידו וגור - אינן נזכרות ברשימות הערים והמדינות האויבות משום שהיו מבצרי-עוז של השלטון המצרי. ראה: B. מזר, ארץ-ישראל, ג, עמ' 30-31. על גבל עיין Posener, *op. cit.*, pp. 19 f.

(קטנה) ובאזורים מרוחקים יותר<sup>19</sup>. פסילו של תחותחתף, פקיד גבוה בשירותם של אמנמחת הב' ושנוסרת הג', וכן שבריהם של פסילים מצריים אחרים שנמצאו במגידו, יש בהם כדי להעיד, שבאמצע המאה הי"ט ובמחציתה השנייה שימשה עיר זו מבצר-עוז למצרים. אל-נכון נתגלו שרידיו של מבצר זה בשכבה XII<sup>20</sup>. אף מסתבר, כי שנוסרת הג' וירשיו שלטו גם במספר ערים בצורות אשר לאורך הדרך הראשית ולאורך החוף. מבחינה זאת מאלפים הממצאים המצריים בבית-עגלים (היא תל אל-עג'ול) ובגור, ובעיקר בכרכי-הים הגדולים אוגרית וגבל. דומה, כי אבשם ובנו יפשמאב, שני מושלי גבל אשר קבריהם העשירים בחפצי-לוואי נתגלו בבית-הקברות הממלכתי של עיר-נמל זו, היו ואסאלים של אמנמחת הג' והד'<sup>21</sup>. לכך מצטרפת העדות הכלולה בכתובת ח'ו-סבך על מסעו הצבאי של שנוסרת הג' נגד העאמו ברת'נו ועל כיבושו את גליל שכם, אל-נכון במגמה להרחיב את תחום השפעתה המדינית של מצרים על האזורים הסמוכים לדרך הראשית<sup>22</sup>.

<sup>19</sup> הקדום שבהם הוא, כנראה, זה של בתו של אמנמחת הב', שנתגלה בקטנה. וראה: Syria, IX, 1928, Pl. XII. פסיל מצרי מאותה התקופה נתגלה לאחרונה בתל ג'וערה, ליד אחת מדרכי-המשנה המוליכות ממגידו לשרון. וראה: ר. גבעון, ידיעות, כז, תשכ"ג, עמ' 293 ואילך.

<sup>20</sup> ראה: Megiddo, II, Pls. 265 f.; J. A. Wilson, *AJSJL*, LVIII, 1941, pp. 225 ff. ראוי להזכיר, שעל-פי הכתובת בקברו שבדיר אל-ב'ק'שה מילא תחותחתפ תפקיד מינהלי מטעם פרעה, תפקיד שהיה כרוך ביבוא בקר מרת'נו (ראה: Posener, *op. cit.*, pp. 13 f.). עם הממצאים במגידו נמנית גם חרפושיית של פקיד מצרי שנמצאה בשכבה XII. וראה: Megiddo, II, Pl. 149: 32; כן ראה: G. Schumacher, *Tell el-Mutesellim*, II, p. 13.

<sup>21</sup> על בית-הקברות הממלכתי בכלל, ועל הקברים המיוחדים לאבשם (קבר II) וליפשמאב (קבר I?) בפרט, ראה: P. Montet, *Byblos et l'Égypte*, Texte, 1928, pp. 143 ff.; M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, 1939, pp. 197 ff. וראה לאחרונה: Albright, *BASOR*, 176, 1964, pp. 38 ff.; 179, 1965, pp. 38 ff. בעיה רבת-עניין מעוררות הכתובות המצריות מגבל שנתגלו על-ידי דינאן ופורסמו לאחרונה על-ידי מונטה (P. Montet, *Kemi*, XVII, 1964, pp. 61 ff.), שמהן אנו למדים על מלך נוסף מגבל בשם אבשם ועל בנו יפשמאב ועכר (או עכרא = עגלא). מונטה מתלבט בקביעת זמנם, ואילו אולברייט מציע לאחרם לתחילת המאה הי"ז, ולזהות את אבשם זה עם אבשם, הוא אב, הידוע משתי כתובות בקבר IX. אבל לאור הממצא בקבר IX ועל-סמך שמותיהם של המושלים, יש לשער, כי אבשם ובנו יפשמאב חיו לפני אבשם אבי יפשמאב, וכי היו בני זמנו של שנוסרת הג'. אפשרות אחרת, אף-כי סבירה פחות, היא, שחיו בפרק-הזמן שבין יפשמאב ובין יכנאל. הסברה הראשונה מחייבת את הסדר הבא של מלכי גבל:

אבשם הא' (אב) - קבר VIII ?	{	ימי שנוסרת הג' (ואמנמחת הג') ?
יפשמאב - קבר IX		
אבשם הב' - קבר II	{	ימי אמנמחת הג' והד'
יפשמאב - קבר I		

יכנאל - ? - ימי סחתפברע הב'  
<sup>22</sup> ראה: J. E. Peet, *The Stela of Sebek-khu*, 1914; J. Wilson.

שירותים ונפוץ המנהג להקים אסטילות בשטח ה"במות" ולהרבות בהן בחפצי-מנחה.<sup>28</sup>

לא פחות ראוי לתשומת-לב שכלול תעשיית כלי-החרס בתקופת-הברונזה התיכונה ב 1, דבר המעיד על תנופה רבה בהתפתחות התרבותית, התפתחות אשר באה לידי ביטוי בטכניקה של עשיית הכלים, בשימוש הרב באבניים, בצור רתם הנאה של הכלים – ובכללן הקעריות המזוות – בסריקת-האבניים המעולה, בחיפוי האדום, במירוק המבהיק ובעיטור הצבוע הנאה.<sup>29</sup>

כבר בשלב המאוחר של תקופה זו החלו להופיע "כלי תל אל-יהודיה", אף-על-פי שתפוצתם הרבה של כלים נאים אלה – ובעיקר של הפכיות האגסיות, שצבעם שחור או חום כהה ועליהם עיטור מיוחד במינו, העשוי דגמים של נקודות הממולאות בחומר לבן – חל בתקופת-הברונזה התיכונה ב 302. צורתה של הפכית ושימושה ככלי-קיבול למיני בושם יש בהם כדי לשער, כי מקורם של "כלי תל אל-יהודיה" בעמק-הירדן וסביבתו הקרובה, אחד ממרכזי-הגידול העיקריים של בשמים יקרים<sup>31</sup>, וכי משם הם נפוצו בדרכי-המסחר ביבשה ובים, עד אוגריט וקיפרוס, מזה, ועד מצרים העליונה וכוש, מזה. חזיון אחר הראוי לתשומת-לב הוא סגנון העיטור הצבוע, הדומה לסגנון שהיה נפוץ באיזור החבור, ובמיוחד בצ'גאר באזור (כנראה אֶשְׁנָפִם הקדומה), החל בימיו של שמשאדד הא', מלך אשור<sup>32</sup>. עד כה נתגלו כלים מעוטרים כאלה במקומות ספורים בארץ – גבע שמן (תל עמר), אפק שבשרון (ראס אל-עין) וגזר – ואף אלה בקברים בלבד, וכן במקומות מספר בצפון, כגון גבל וקטנה שבסוריה התיכונה. ולא בכדי עוררו כלים אלה

המדיניות והלאומיות לא היה קבוע (עתים שלושה, או אף ארבעה, ואילו בערקת – אחד, וברחב ובירושלים – שניים), דבר שיש בו כדי להעיד, כי גם באזורים המיושבים עדיין היה טבוע חותם המשטר השבטי-הפאטריארכאלי, וכי טרם נתגבש במלואו המשטר המדיני-העירוני האופייני לתקופת-הברונזה התיכונה ב 2, משטר שהיה מבוסס על ממשל של שליט אחד בכל מרכז עירוני.

עם זאת מלמד המחקר הארכיאולוגי, כי בתקופה הנדונה, ובמיוחד בשלבה המאוחר, חלה התפתחות תרבותית רבה. התפתחות זו באה לידי ביטוי בולט הן בגבול, שבה שררו תנאים נוחים למשא-ומתן מסחרי רב-היקף בנתיבי הים, והן בערי הארץ ששכנו לאורך דרכי-התחבורה הראשיות, לרבות הערים ששימשו מבצרי-עוז למצרים. ואכן, שרידי ביצוריהן החזקים של מגידו ושל גזר מעידים על בנייה מחושבת יפה ועל יכולת טכנית רבה<sup>26</sup>. הוא הדין לביצורים באתרים קטנים יותר, כגון תל בית-מרסם שבשפלה (שכבות G ו-F) וכן תל פולג ותל זרור אשר בשרון<sup>27</sup>. מן החפירות במגידו אפשר להסיק, כי מאז ימי שנוסרת הג' ועד ימי השושלת הי"ג היתה זו עיר-מבצר חשובה (שכבה XII), שהצטיינה לא רק בחומה חזקה (שעובייה היה כפול מזה של היישוב הקודם משכבה XIII A) ובשער מבוצר היטב בעל כניסה עקיפה, אלא גם בארמון גדול, שהוקם ממערב למיתחם המקודש, אשר מסביבו עמדו בניינים גדולים. מן החפירות בגבול, במגידו ובנהריה אנו למדים גם על המיתחמים המקודשים שהיו בערי הארץ. נראים הדברים, כי מסורת המיתחם המקודש מוקף-הגדרת, שבו קאפלה או מקדש קטן ו"במה" בלתי-מקורה או "במות" מספר, נשמרה בדרך-כלל מאז ראשית תקופת-הברונזה התיכונה א' ועד סופה של תקופת-הברונזה התיכונה ב 2, אלא שבפרק-הזמן הנדון – היינו, במחצית השנייה של המאה הי"ט – כבר הוקדשה תשומת-לב רבה להקמת כניסה מפוארת וחדרי-

<sup>28</sup> Megiddo, II, Text, p. 90, Figs. 206–207; M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, II, Texte, 1958, Fig. 767; Atlas, 1950, Pl. XXIII. על המקדש בנהריה ראה: מ. דותן, מערבו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 63 ואילך; *IEJ*, VI, 1956, pp. 14 ff. <sup>29</sup> ראה בפירוט: רות עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 100 ואילך; K.M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land* (2nd ed.), 1965, pp. 162 ff. <sup>30</sup> של בית-עגלים ראה: O. Tufnell, *Bulletin No. III of the University of London Institute of Archaeology*, 1962, pp. 1 ff. <sup>31</sup> ראה בפירוט: R. Amiran, *IEJ*, VII, 1957, pp. 93 ff. <sup>32</sup> לא בכדי נתפרסמו בבושמיהם ובתמרוקיהם בקצת יריחו, ובמיוחד ערבות מואב וגלילות הירדן האחרים שממזרח לנהר, שנחשבו על ארץ גלעד (בר' לז, כה, ועוד). לא מן הנמנע, שהיה זה מקור-הכנסה חשוב ביותר לתושבי חבל-ארץ מאוכלס זה; וראה גם: ארץ-ישראל, ג, עמ' 27. מן הראוי לציין, שבקבוצות v-1 של קברי יריחו, שהן ברובן מתקופת-הברונזה התיכונה ב 2, נמצא שפע של פכיות-בושם, ובכללן גם פכיות מטיפוס "כלי תל אל-יהודיה". אולי מותר לראות בשתי הפכיות השחורות והמרוקות שנמצאו בקבר K 3 (שהוא מתקופת-הברונזה התיכונה ב 1; וראה: *Jericho*, II, pp. 203 f., Fig. 93) את הפרוטוטיפוס של "כלי תל אל-יהודיה". בדרך השערה אפשר לפרש את העיטור כמעין נסיון לתאר את הצמח שממנו הופק הבושם.

<sup>26</sup> ראה: Megiddo, II, pp. 6 ff., 84 ff., Figs. 378, 397–398. <sup>27</sup> כן ראה סקירתם של ש. וא. ייבין: היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא, תשכ"ד, עמ' 370 ואילך. סבירה דעתם של ע. דונאייבסקי וא. קמפינסקי, כי השלב המאוחר של תקופת-הברונזה התיכונה ב 2 מיוצג במגידו על-ידי שכבה XII שבשטח BB ועל-ידי שכבה "XIII" שבשטח AA, ואילו שכבה "XII" שבשטח AA (Megiddo, II, Fig. 378) היא כבר מראשית תקופת-הברונזה התיכונה ב 2, ובסדר השכבות של מגידו יש לציין שכבה XI B אשר לגזר – ראיות לתשומת-לב גם התוצאות של חפירת-הנסיון החדשה שנערכה באתר זה (ראה לפי שעה: א. רייט, חדשות ארכיאולוגיות של אנף העתיקות, טז, תשכ"ו, עמ' 3 ואילך), שיש בהן כדי לאשר את המסקנות העולות מחפירותיו של מקאליסטר (*Excavations at Gezer*, II, pp. 311 ff., 339 ff.), היינו, כי בתקופה זו היתה גזר עיר-מבצר, אל-נכון מעוז מצרי. <sup>28</sup> על תל בית-מרסם ראה: Albright, *AASOR*, XVII, 1938, pp. 17 ff. על הגילויים החדשים בתל פולג ובתל זרור עיין: חדשות ארכיאולוגיות, י, תשכ"ד, עמ' 10–11; טז, תשכ"ו, עמ' 7; *RB*, 1965, pp. 548 ff.

והכלכלית חלה התפתחות רבת-תנופה ורבת-תוצאות בכל תחומי התרבות, התפתחות שבאה לידי ביטוי, בין השאר, בהידוק הקשרים בין הממלכות השמיות-המערביות בארצות הסהר הפורה; בשגשוג הסחר בין מיסופוטאמיה, מזה, ובין אנאטוליה, סוריה, ארץ-ישראל וחופי הים התיכון, מזה; בהפיכת הלשון האכדית לשפה הבינלאומית במשאומתן הדיפלומאטי והמסחרי; ומעל לכול – בעיור רב-היקף ובפריחתם של המרכזים העירוניים בכל המרחב הסורי-הארצישראלי. על חזיון זה מעידות תעודות מארי מימי שמשאדד ומפרק-הזמן שלאחר מותו (1780), עת נתחדשה ביתר שאת ההתחרות בין הממלכות השמיות-המערביות השונות על ההיגמוניה המדינית והכלכלית. במיוחד גברה התחרות זו מאז חזר זמרלם בן יחזקאל לשלטון במארי (1772), בעזרתו של חותנו ובעל-בריתו ירמלם, מלך ימח'ד, ועד כיבוש מארי על-ידי ח'מורפי, מלך בבל (1760). תמונה מאלפת של הפיצול המדיני הרב ששרר לפני שעלה בידי ח'מורפי להקים את ממלכתו הגדולה ולבססה ושל שיטת-הממשל בערי-המדינות מצטיירת ממכתבו של אחד השרים אל זמרלם, מלך מארי: "אין מלך החזק לעצמו; אחרי ח'מורפי מבבל הולכים 10, 15 מלכים; אחרי רימסן מלרסה כמספר הזה; אחרי אבלפאל מאשגונה כמספר הזה; אחרי אמותפאל מקטנה כמספר הזה; אחרי ירמלם מימח'ד הולכים 20 מלכים"<sup>37</sup>. מסתבר, כי בימי זמרלם היו ימח'ד וקטנה הממלכות החזקות ביותר בסוריה וכי עם בעלי-בריתם של ירמלם ואמותפאל נמנו שליטים רבים של ערי-מלוכה ומדינות. מתעודות מארי וממקורות אחרים מאותה התקופה ידועות שתי ארצות שמדרום לקטנה: אַמַר, חבל-ארץ גדול, שעתידי היה למלא תפקיד חשוב בחיים המדיניים בתקופה מאוחרת יותר<sup>38</sup>, ואַפּוּם, היא האיזור של דמשק, מקום שם עברו דרכי-השיירות ממיסופוטאמיה ומסוריה אל ארץ-ישראל<sup>39</sup>. אולם חשיבות יתירה נודעה בלי ספק לחצור, הנזכרת תכופות, יחד עם ימח'ד וקטנה, כמרכז עירוני-מדיני בלתי-תלוי, שטיפח קשרים דיפלומאטיים ומסחריים עם מארי ובבל בשנות מלכותו האחרונות של זמרלם<sup>40</sup>.

pp. 43 ff.; H. Otten, *Die altassyrische Texte aus Bogazköy, MDOG, LXXXIX*, 1956, pp. 68 ff.

<sup>37</sup> ראה: J. M. Munn, *Syria, XIX*, 1938, p. 117; G. Dossin, *Iraq, XVIII*, 1956, pp. 68 ff.

<sup>38</sup> מאלפת במיוחד העובדה, כי בתעודה ממארי נזכרת אמר כארץ מוצא הסוסים; וראה: B. Landsberger, *JCS, VIII*, 1954, p. 56; I. J. Gelb, *JCS, XV*, 1961, pp. 41 ff.

<sup>39</sup> על אפּוּם ראה: Albright, *BASOR*, 33, 1941, pp. 30 ff.

<sup>40</sup> ראה בפירוט: א. מלמט, ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 1 ואילך. בימי זמרלם מלך בחצור אבנאדד, אל-נכון השם השמי-המערבי יבנהדד, שנמסר בצורתו האכדית. על השמות התיאופוריים שבהם השם הדד הוא יסוד מרכיב – ראה להלן. אשר לשם אַשְמַאֲלִם (ולא אַשְמַאֲדִד), הכתוב בכתב-ידות על כתף של כד שנתגלה בחצור, ראה: א. מלמט ופ. ארצי, בספרם של י. ידן ואחרים, חצור, ב, עמ' 109.

התעניינות מיוחדת. כל הכרוך בתולדותיו של הסגנון הזה שנוי במחלוקת, אבל מסתבר, שהיה קשור קשר אמיץ עם הקיראמיקה הצבועה והמעוטרת אשר התפתחה בתקופת-הברונזה התיכונה בסוריה הצפונית ובאזורים הסמוכים לה באנאטוליה. לא מן הנמנע, כי מקורו בסוריה הצפונית, וכי משם התפשט תחילה למערב, ולאחר-מכן – לאיזור הח-בור<sup>33</sup>. הופעתו של יסוד זה בקיראמיקה של ארץ-ישראל בסוף תקופת-הברונזה התיכונה ב 1 ודאי אינה דבר שבמקרה ואינה נטולה משמעות היסטורית-תרבותית. אבל בכך כבר הגענו לראשיתה של התפתחות חדשה בסוריה ובארץ-ישראל, שבישרה את תחילתה של תקופה חדשה: תקופת-הברונזה התיכונה ב 2.

[ג]

הרבע האחרון של המאה הי"ט לפסה"נ עמד בסימן של התעצמותן של שושלות-המלכים השמיות-המערביות ושל ההתחרות ביניהן על ההיגמוניה במיסופוטאמיה ובסוריה הצפונית והתיכונה, הלא הן ימח'ד אשר בסוריה הצפונית ומארי שעל הנהר פרת, ששאפו שתיהן להרחיב את תחום שלטונן והשפעתן. בכתובת-היסוד שנתגלתה במקדש האל שמש במארי מתפאר יחזקאל, בנו של מייסד השושלת, יגדלם, שערך מסע צבאי לאיזור הים התיכון, כדי לכרות עצי לבנון ולהטיל את מרותו על ערי-החוף. זמן-מה לאחר-מכן החל שליטה השמי-המערבי של אשור, שמשאדד בן אַלְפֶּפֶּב, לבסס את ממלכתו האדירה במיסופוטאמיה ולהרחיב. גם שמשאדד יצא למסע-כיבושים בסוריה, ובארץ לבן, הוא הר הלבנון, בחוף הים התיכון, הציב אסטילת-נצחון<sup>34</sup>.

בתקופה זו אירעו מאורעות כבירים, שקבעו את גורלן של סוריה וארץ-ישראל למשך דורות. שמשאדד השתלט על מארי והציב בה את בנו יסמח'אדד כמשנה-למלך (1795), ואילו את קטנה שבסוריה התיכונה, אשר שליטה אַשְחַאֲדִד הכיר בהיגמוניה שלו, העלה לדרגת עיר-ממלכה חשובה<sup>35</sup>. בימיו גם נתחדשה הפעילות המסחרית בכניש ובמושבות האשוריות (ה-kārū) האחרות אשר באנאטוליה, לרבות ח'תושש<sup>36</sup>. בעקבות מאורעות אלה בזירה המדינית

<sup>33</sup> ראה: רות עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, עמ' 140 ואילך; A. L. Perkins, apud: R. W. Ehrich, *Relative Chronologies*, 1954, pp. 50 f. ובמיוחד ראה הדיון המפורט: B. Hrouda, *Die bemalte Keramik des 2. Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien*, 1957.

<sup>34</sup> ראה בפירוט: א. מלמט, מערב של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 79 ואילך; J.-R. Kupper, *CAH, I2*, Northern Meso-potamia and Syria, pp. 1 ff. על מסעו של שמשאדד ראה גם: ב. מזר, חרביץ, ז, תרצ"ו, עמ' 110–111.

<sup>35</sup> על כך מעידה, בין השאר, העובדה, כי שמשאדד הציב בקטנה גודד-צבא וכי השיא את בנו יסמח'אדד לבתו של אשח'אדד, מלך קטנה. וראה: קופר (לעיל, הערה 34), עמ' 21 ואילך. <sup>36</sup> על כך ראה בפירוט: K. Balkan, *Observations on the Chronological Problems of the Kārum Kanish*, Ankara 1955.

לפרק-הזמן הזה ניתן לייחס את הקבוצה המאוחרת של כתבי-המאורות<sup>46</sup>, השונה מן הקבוצה הקדומה של כתבי-המאורות מכמה בחינות. טכסטים אלה, הכתובים על גבי צלמיות-חומר ושהם מתוארים שבויים נכריים הכורעים על ברכיהם, מכילים רשימה ארוכה של גלילות וערי-שלטון בארץ-ישראל, בסוריה הדרומית ובחוף הסורי, היינו, בטרטוריות אשר ממערב לממלכת קטנה ומדרום לה. כתבי-המאורות המאוחרים שונים מן הקדומים בראש וראשונה באופי המשטר המדיני המשתקף בהם: בכל אחת מערי-השלטון או המדינות היה, בדרך-כלל, מושל אחד בלבד; לעתים רחוקות יותר נזכרים ראשי חטיבות לאומיות (במיוחד בספר הארץ), או נרמז משטר של אצולה עירונית. בכל הנוגע לממלכות השמיות-המערביות בסוריה ובמסור-פוטאמיה התמונה הכללית היא אפוא זו העולה גם מתעודות מארי. כן מן הראוי לציין, כי שמות המלכים הם ברובם המכריע מן האונומאסטיקון השמית-המערבי המוכר לנו מתעודות צ'גאר-באזאר, מארי ואללח' (שכבה VII)<sup>47</sup>. כמו-כן מן הראוי לשים לב לעובדה, כי בין השמות התיאופוריים שבכתבי-המאורות הקדומים אין למצוא כלל את שמה של האלוהות הדד, בעוד אשר בכתבי-המאורות המאוחרים הוא מופיע תכופות כיסוד מרכיב. מקורה של תופעה זו בתקופת גשוגן של הממלכות השמיות-המערביות, החל בסוף המאה הי"ט, כאשר אל הסערות והשפע השמית-המערבי הדד, הוא הדד (שזוהה עם אדד האכדי), שמרכז פולחנו היה בחלב, תפס מקום חשוב ביותר בפאנתיון, ולכן שימש יסוד מרכיב בשמות מרובים<sup>48</sup>. כתבי-המאורות המאוחרים מעידים עדות נאמנה, כי חלה התקדמות רבה בעיורה של ארץ-ישראל ושכנותיה הקרובות ובצמיחת מרכזי-שלטון במאה הי"ח.

גבל, ואף "מושל המושלים". אחת מחרפויות אלו נמצאה בקלעת א-רוס, 25 ק"מ מדרום לאוגרית.

46. ראה: Posener, *Princes et pays d'Asie et de Nubie*, 1940; ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

47. ראה, בין השאר: A. Götze, *JSS*, IV, 1959, pp. 144 f.; H. B. Huffmon, *Gelb, op. cit.*, pp. 33 ff.

48. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

49. ראה, בין השאר: A. Götze, *JSS*, IV, 1959, pp. 144 f.; H. B. Huffmon, *Gelb, op. cit.*, pp. 33 ff.

50. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

51. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

52. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

53. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

54. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

55. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

56. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

57. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

58. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

59. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

60. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

61. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

62. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

63. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

64. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

65. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

66. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

67. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

68. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

69. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

70. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

71. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

72. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

73. ראה, ב. מור, ארץ-ישראל, ג, תשי"ד, עמ' 22 ואילך (והביבליוגרפיה המובאת שם, עמ' 22, הערה 31); Posener, *CAH*, I<sup>2</sup>, Syria and Palestine, pp. 25 ff.; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien*, 1962, pp. 49 ff.

באותו פרק-זמן פרח גם הסחר בין מארי ובין כרכי-הים אוגרית וגבל<sup>41</sup>.

לתמונה זו ראוי להוסיף את העובדה החשובה, כי ירדה קרנה של מצרים בתור גורם מדיני וכלכלי בקדמת-אסיה. דומה, כי תהליך זה התחיל בימי כיבושיו של שמשאדד והרחבת תחום השפעתו במערב. מאז ירשה השושלת הי"ג את מקומה של השושלת הי"ב (1786) נחלשה מצרים מבפנים והלך והתערער מעמדה בארץ-ישראל ובחוף הסורי. נראים הדברים, כי הגורמים לכך היו, בין השאר, המוני השמיים-המערביים, שנעו ונדו מארץ-ישראל ומן הספר אל איזור הדלתה, והבאת מספר הולך ורב של שכירים ועבדים אל פנים מצרים<sup>42</sup> – תנועה בלתי-פוסקת, אשר הגיעה לממדים עצומים בסוף המאה הי"ח, עת השתלטו שבטים שמיים-מערביים על מצרים התחתונה. את נסיכיהם של שבטים אלה כינו המצרים בכינוי המסורתי "חקאו חאשות" (= מושלי הארצות הנכריות). וראוי להזכיר, כי במקורות מודגש, כי בין שליטי מצרים מן השושלת הי"ג, ואף הקדומים שבהם, היו אחדים שמוצאם היה מאסיה<sup>43</sup>. עם זאת אין כל ספק, כי בתנאים מדיניים מסוימים עלה בידי כמה מהם להחזיר למצרים מידה מסוימת של השפעה בארץ-ישראל ובחוף הסורי. לאחד משליטים אלה, סחתפברע הב' (1770, בקירוב), עדיין היתה שליטה בגבל, כפי שמעיד חותם-גליל אשר בו מכונה יכנאלם, מושל גבל, כעבדו, היינו, כוואסאל שלו. באמצע המאה הי"ח וברבע השלישי של מאה זו היה בלי ספק מעמד חזק לפרעה נפרחתפ הא', כפי שמעיד תבליט שנמצא בגבל, שבו מתואר נפרחתפ כשלפניו יושב המושל המקומי ינתן (אנתן), הסר למשמעתו<sup>44</sup>. קרוב לוודאי, כי ינתן זה אינו אלא יִנְתַּנְחִיִּם (ינתנעם), מושלה של גבל, ששלח כלי-זהב לזמרלם, מלך מארי<sup>45</sup>.

41. ראה: F. M. Tocci, *La Siria nell'età di Mari*, 1960, passim.

42. על בעיה זו ראה: Albright, *JAOS*, LXXIV, 1955, pp. 222 ff.

43. ראה: W. C. Hayes, *CAH*, I<sup>2</sup>, Egypt, From the Death of Amenemes to Seqenenre II, pp. 6–7.

44. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

45. את הויהו זה הוציע אולברייט (*BASOR*, 77, 1940, p. 27); ובעקבותיו סינכרוניזם בבלי-מצרי, שערור בעיות כרונולוגיות קשות. ינתנעם משל בגבל בימי שלטונם של זמרלם במארי ושל ח'מורפי בבבל, וכאשר עלה נפרחתפ הא' לכיסא-המלוכה במצרים (לפי אולברייט ואחרים – 1740, בקירוב; ולפי 54 – Säve-Söderbergh, *JEA*, XXXVII, 1951, p. 1750).

46. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

47. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

48. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

49. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

50. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

51. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

52. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

53. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

54. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

55. ראה: M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, I, Pl. XXX. על נפרחתפ הא' בכלל עיין: Hayes, *op. cit.*, pp. 10 ff.

כבר בימי שמשאדד ובימי עלייתה של קטנה לדרגת מרכז מדיני חשוב בסוריה (1785–1795)<sup>52</sup>. לפרק-הזמן הזה אפשר לייחס גם את הקמתן של ערים אחרות שהיו מוקפות סוללות של "עפר כבוש", כגון אלו הנזכרות יחד עם חצור בכתבי-המארות המאוחרים: ליש (תל אל-קאצי'), אכשף (כנראה תל פיסאן), רחוב (תל א-צארם) ושכם (תל בלאטה). דוגמה יפה לכך היא גם העיר אשר נחשפה בתל א-צלאחיה, כ-15 ק"מ ממזרח לדמשק, מקום שם נתגלה ביצור כזה, ובראשו שרידים מחומת-לבנים<sup>53</sup>. אל-נכון היתה עיר זו מרכז חשוב בארץ אפום, הידועה מתקופת מארי, ואולי אף העיר הראשית של אפום הצפונית הנזכרת בכתבי-המארות. אין כל ספק, כי שיטת-ביצורים זו נהגה במשך זמן רב – עד המחצית השנייה של המאה ה-15<sup>54</sup>. והנה, תמונה מאלפת מצטיירת

מלבד מספר ניכר של גלילות ושמות של ערים שזיהוים מסופק או שאין להם מקבילה במקורות אחרים – מוצאים אנו כאן שורה ארוכה של מרכזי-יישוב מוכרים יפה בחוף הסורי, בסוריה הדרומית (מדרום לממלכת קטנה), בארץ-ישראל המערבית ובעבר-הירדן הצפוני. בתחומה של ארץ-ישראל נמנות עם מרכזי-יישוב אלה, בין השאר, עיון, ליש, חצור, עכו, אכשף, משאל, אפק, שמעון, פחל, עשתרות ושכם<sup>49</sup>, וכן רחב (ארחב), ירושלים ואשקלון, הנזכרות גם בכתבי-המארות הקדומים, שברובן המכריע היו ערי-שלטון גם בתקופת-הברונזה המאוחרת.

המציאות ההיסטורית-התרבותית בארץ משתקפת בעדויות הארכיאולוגיות הרבות מתקופת-הברונזה התיכונה ב-2, עדויות הנוגעות בכל תחומי החיים. בראש ובראשונה מצטיירת לעינינו תמונה מרהיבה של התפתחות רבת-תנופה בבניין של כרכים וערים מבוצרים ברחבי הארץ, ובאזורים אחדים – ובמיוחד בעמקים, בחוף ובשפלה – אף בצפיפות רבה. במקומות שונים בסוריה ובארץ-ישראל, הן באתרים שהיה בהם יישוב לפני תקופה זו והן באתרים אשר לא היו מיושבים קודם-לכן, נתגלו סוללות כבירות של "עפר כבוש" (terre pisée), אשר הקיפו שטחי-יישוב גדולים. סוללות אלו, אשר בראשן התנשאה חומת-לבנים, וכן החלקלקות של "עפר כבוש" לסוגיהן, אשר נתגלו באתרים רבים במדרוני התלים, אופייניות לתקופה זו. מותר להניח, שבימי שמשאדד הא' החלו להנהיג שיטת-ביצורים זו בכל המלכויות השמיות-המערביות. ודאי יש קשר בין תפוצתם הרבה של הביצורים הנזכרים ובין הנהגת איל-המצור ומגדל-המצור כאמצעי-לחימה, מה-גם שיש לנו עדויות מפורשות בתעודות מארי על ביצורים מסוג זה ועל כלי-מצור<sup>50</sup>. עובדה מאלפת היא, שהממצאים מתקופת-הברונזה התיכונה ב-2 בכרכמיש, קטנה וחצור (המרכזים המדיניים החשובים בסוריה ובארץ-ישראל הנזכרים בתעודות מארי) משקפים תמונה זוה בעיקרה: מרכז עירוני גדול, ובו עיר עילית, הכוללת את מצודת השליט שבתחום התל, ועיר תחתית רבת-היקף, הבנויה בצורת מלבן. העיר התחתית היתה צמודה אל המצודה ומוגנת בסוללות כבירות. מבחינה זאת מאלפות במיוחד החפירות בחצור, שבהן באה תופעה זו לידי ביטוי בולט<sup>51</sup>. אפשר לומר במידה רבה של ודאות, שהעיר התחתית של חצור, על ביצוריה האדירים, הוקמה בשלב קדום של תקופת-הברונזה התיכונה ב-2, אולי דור אחד לפני שהגיעה העיר לאותה המידה של שגשוג מדיני וכלכלי שעליה מעידות תעודות מארי מסוף מלכותו של זמרלם (1765–1760, בקירוב). לא מן הנמנע, שהעיר נבנתה

49. ראה בפירוט: ארץ-ישראל, ג, עמ' 22 ואילך.

50. ראה: Y. Yadin, BASOR, 137, 1955, pp. 23 ff. (ושם גם רשימת אתרים שבהם נתגלו ביצורים כאלה). בשנים האחרונות נתגלו חלקלקות של "עפר כבוש" במקומות נוספים בארץ, ובכללם תל ג'ילה, יפו, אכזיב ועוד.

51. ראה: י. ידן ואחרים חצור, א, עמ' 1–2, 62.

52. זהו, כאמור, גם זמן שקיעתה של השושלת הי"ב (1786). יש להניח, שעבר כדור אחד עד שהושלמה בניית הסוללה ועד שהגיעה חצור לאותה מידת השגשוג בימי אבנאדד (יבנהדד) שעליה מעידות תעודות מארי (על חצור בתעודות מארי ראה: א. מלמט, ספר היובל ליצחק בער, עמ' 1 ואילך). ראוי לציין, כי בכתבי-המארות הקדומים חצור אינה נזכרת כלל, דבר התואם את העובדה המאלפת, כי בעיר התחתית לא נתגלו עד כה שרידים מתקופת-הברונזה התיכונה ב-1. אשר לכתבי-המארות המאוחרים – נזכר בהם שליט חצור בשם Gtl (Posener, op. cit., E 15), אל-נכון אחד מורשו של אבנאדד, ואולי מייסדה של שושלת חדשה במרכז חשוב זה.

53. ראה: H. H. von der Osten, Svenska Syrienexpeditionen, 1952/3, I: Tell es-Şalihiye, Lund 1956 du Mesnil du Buisson, Syria, XIII, 1932, pp. 171 ff. שיפון ראה: 54. לסוללה שבתל א-צלאחיה שייכות, כנראה, שלוש שכבות יישוב: XII A, XII B ו-XI. אשר לשכם – לדעתו של רייט הסוללה וחומת-התמיכה C הם משלבים 4–5 של מצודת העיר (temenoi) 4–5; וראה: G. E. Wright, Shechem, 1965, pp. 62 ff., 112 ff. אך קרובה יותר הסברה, כי הסוללה נשפכה בשלב השלישי (temenos 3), עם ביטול חומה D כחומת-מגן של העיר והשינויים הרבים שחלו במבני המצודה (רייט, שם, ציור 64), וכי סוללה זו, כמוה כחומת-המצודה 900, שהפרידה בין המצודה לעיר, הוסיפה לשמש בשלבים 3–5 (שם, ציורים 64, 69 ו-70). אם יוכח, שכבר בשלב 2 נמצאה קיראמיקה מראשית תקופת-הברונזה התיכונה ב-2 (שם, עמ' 230 ו-237, הערה 3), יהיה יסוד להנחה, שהסוללה הוקמה ברבע השני של המאה הי"ח.

עניין רב מעוררת גם הסוללה של יריחו, שאופייה עדיין לא הוברר די הצורך (ראה: K. M. Kenyon, Archaeology in the Holy Land, 1965, pp. 177 ff.). ניתן להניח, שהסוללה נשפכה בשלב קדום של תקופת-הברונזה התיכונה ב-2, עת שבה יריחו להיות עיר-מבצר חשובה, אחר היותה יישוב-פרוות בתקופה שלפני-כן. לאור החומר הרב שנתגלה בבתי-הקברות ופורסם בדין-וחשבון למופת (K. M. Kenyon et al., Excavations at Jericho, I, 1960; II, 1965), אפשר להניח במידה רבה של ודאות, שחמש קבוצות-הקברים מתקופת-הברונזה התיכונה ב' (Groups I–V), על שפע ממצאיהן, ובכללם חרפויות מצריות רבות מימי השושלות הי"ג-הט"ו וחומות-גליל "סוריים" מן המאות הי"ח-ה"ז, הן מתקופת-הברונזה התיכונה ב-2, ובעיקר מימי הסוללה, הדומה לסוללות חצור ולסוללות האתרים האחרים שזכרו. כן ראוי להזכיר, כי לסוללה של תל בית-מרסם ייחס אולברייט שתי שכבות-יישוב (E 1 ו-E 2), ואילו לסוללה של תל ג'ילה שייכות

ה"חיקסוס" במצרים, ואע"פ רך הערות מספר הנוגעות במישרין בתולדות הארץ ותרבותה בתקופה זו.<sup>56</sup>

מן הבחינה הכרונולוגית נודעת חשיבות יתירה לאסטילת "400 שנה" של רעמסס הב', אשר נתגלתה בצאן אל-חגר. באסטילה זו מתואר בואו של סתי, אביו של רעמסס הב', בתור הוויזיר של חרמחב לצוען, כדי לחוג בה חג לציון 400 שנה מאז הוחל בפולחנו של סתח' במקום זה.<sup>57</sup> תאריך זה (1720, בקירוב) ודאי מציין את ייסוד שלטון ה"חיקסוס" בצוען, ולא מן הנמנע, כי מאורע זה נרמז גם במקרא (במ' יג, כב). מן הנתונים המועטים, שעל-פיהם אינם מחוורים לנו די הצורך, ניתן להסיק במידת-מה של ודאות, שבשלב הקדום של התקופה הנדונה שלטו במצרים שליטים שמיים-מערביים – כגון ענתהר וסמקן, ואולי גם יעקבהר ובכנם – שהיקף שלטונם היה מצומצם למדי. לפרק-זמן זה אפשר לייחס את המחנות העצומים שנתגלו בתל אל-יהודיה ובהילופוליס, שהיו מבוצרים בסוללות כבירות, דוגמת הסוללות מ"עפר כבוש" שנדונו לעיל.<sup>58</sup>

אין בידינו נתונים על מידת ההשפעה אשר השפיעו המאורעות שהתחוללו במצרים על המצב המדיני והכלכלי בארץ-ישראל ובסוריה. אפשר להניח, שהמהגרים, שהצליחו להתבסס בארץ הנילוס ולהקים בה את נסיכויותיהם, קיימו קשרים אמיצים עם אוכלוסי הארץ והספר שלה, שהרי היו אלה קרובים להם קירבת דם ומוצא. ודאי שיתפו אתם פעולה – ובמידה רבה יותר מאשר בימי השושלת הי"ג – בניצולה הכלכלי של מצרים. דבר זה בא לידי ביטוי בזרם בלתי-פוסק של תוצרת מצרית אשר זרם ארצה בתקופת-הברונזה התיכונה ב-2, כעדות הקברים העשירים בממצאים שנתגלו ביריחו ובאתרים אחרים. לא מן הנמנע, כי טוב מצרים הגיע לארץ לא רק בדרך של סחר-חליפין, כי-אם גם באמצעות גדודים שהיו פושטים בארץ הנילוס ובוזזים אותה. בעינינו מצטיירת תקופה זו כפרק-זמן שבו נהנתה ארץ-ישראל מרווחה כלכלית, שבו חלה התפתחות רבת-תנופה של היישוב העירוני ושבו השתכללו המלאכות השונות, דבר הבא לידי ביטוי בולט בקדרות, שהשיגה הישגי-שיא בטכניקה ובאימוץ השפעות מן החוץ, ובמיוחד

לעינינו לאור הנסיון להבהיר מחדש את הסטראטיגרפיה של מגידו. נתברר במידה רבה של ודאות, כי בביצורים מתקופת-הברונזה התיכונה ב-2 באתר החשוב הזה אפשר להבחין בשני שלבי-בנייה: XI A ו-XI B, אשר את שניהם מאפיינים חלקלקה ושער בעל כניסה ישרה, במקום השער מן התקופה הקודמת בעל הכניסה העקיפה. בתקופה זו גם הוקם הארמון הגדול שממערב למיתחם המקודש. במיתחם גופו, לעומת זה, חלו שינויים קלים בלבד, כגון ביטול השער בעל הפתח הזוויתי שבצפון והצבת מספר רב של אסטילות ב"במות" שמדרום לקאפלה.<sup>55</sup>

מכל האמור לעיל נובעת המסקנה, כי בראשית תקופת-הברונזה התיכונה ב-2 (תחילת המאה הי"ח) הלך וגבר בארץ העיור, בד-בבד עם התפתחותה של שיטת-ממשל של שליט יחיד בכל עיר מבוצרת. הלכו ונתהדקו הקשרים המדיניים והכלכליים בין השליטים המקומיים האלה ובין המלכים השמיים-המערביים ששלטו בסוריה ובמיסופוטאמיה, ובכל תחומי התרבות הורגשה ההשפעה הרבה מן הצפון, ובכללה ראשית תפוצתה של הלשון האכדית הכתובה בכתב-היתדות ושל חותמות בבליות קדומים. לעומת זה נחלשה השפעתה המדינית של מצרים בסוף ימיה של השושלת הי"ב, אף-על-פי שגם בימי השושלת הי"ג נמשך מגע עם ארץ-ישראל ועם החוף הסורי, ובמיוחד עם גבל. ראוי להזכיר, כי בתעודות מארי אינה נזכרת מצרים בכלל. אמנם מדי פעם בפעם, בימי שלטונם של שליטים תקיפים – כמו, למשל, נפרחתפ הא' – התחזקה השפעתה, אולם בדרך-כלל מצינו את מצרים של המאה הי"ח התפוררות המשטר המרכזי והגירתם הבלתי-פוסקת של המוני שמיים-מערביים אל פנים ארץ הנילוס והתבססותם במצרים התחתונה. כבר בתחילת ימיה של השושלת הי"ג עלו לשלטון מנהיגים נכ-ריים, ואילו בסוף המאה הי"ח גבר במצרים היסוד השמי-המערבי במידה מכרעת. בכך נפתח פרק חדש בתולדותיה של מצרים, הלוא היא תקופת ה"חיקסוס" (Hyksos). מושג זה, שבו השתמש מאנתו, ודאי מבוסס על הכינוי המצרי "חקאו חאשות" (= שליטי ארצות נכר), שבימי הממלכה התיכונה שימש לציון מושלי ארצות אסיה, ואילו בתקופת-הביניים השנייה – גם לציון השליטים הנכריים במצרים. אין בכוונתי לדון כאן בבעיות הרבות הכרוכות בתקופת

56. מן הספרות המקיפה שנכתבה על ה"חיקסוס" ראוי להזכיר: R. M. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 1939; H. Stock, *Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastien Ägyptens*, 1942; H. E. Winlock, *The Rise and Fall of the Middle Kingdom in Thebes*, 1947; F. Säve-Söderbergh, *JEA*, XXXVII, 1951, pp. 53 ff.; A. Alt, *Kleine Schriften*, III, 1959, pp. 49 ff.; Helck, *op. cit.* (n. 46), pp. 92 ff.; W. C. Hayes, *CAH*, II<sup>2</sup>, Egypt from the Death of Amenemes III to Sequenenre II, pp. 15 ff. (ושם, בעמ' 39–43, ביבליוגרפיה מפורטת).

57. ראה לאחרונה: Hayes, *op. cit.*, p. 8.

58. פורסמו על-ידי פיטרי; ראה: Fl. Petrie, *Hyksos and Israelite Cities*, 1906, pp. 3 ff., Pl. IV על סברתו של ריקה (H. Rieke, *ZaES*, 71, 1935, pp. 270 ff.; 1936, p. 79) ראה: Y. Yadin, *op. cit.* (n. 50), p. 25, n. 20.

כנראה שלוש שכבות (ראה: רות עמירן וא. איתן, ידיעות, כח, תשכ"ד, עמ' 196).

55. ראה: Megiddo, II, Text, Figs. 206–207; ולעיל, עמ' 221. ניתוח המצב הסטראטיגרפי בידי ע. דונאייבסקי וא. קמפינסקי הביא לידי המסקנה, כי השכבה בשטח AA, שהחופרים מצינים כשכבה XII (2: Megiddo, II, Text, Fig. 378), אינה אלא השלב הקדום של שכבה XI; כי השכבה באותו השטח שהם מצינים כשכבה XI (ibid., Fig. 379) היא השלב המאוחר של שכבה זו; וכי שני השלבים האלה בשטח AA מקבילים לשכבה XI בשטח BB (ibid., Fig. 399). אמנם יש בו בממצא הקיראמי כדי להעיד, שהמעבר משכבה XII לשכבה XI חל במאה הי"ח.

ובין העלייה לשלטון של השושלת ה"ח" חיקסוסית" בנוף שבמצרים, אל-נכון ברבע הראשון של המאה ה"ז (1685, בקירוב). לפי מאנתו היה מייסדה Salitis, ובימי יורשיו התעצמה והתרחבה ממלכתם של ה"חיקסוס" במצרים. רבות ההשערות בעניין סאליטיס ושאר המלכים מן השושלת ה"ט"ו<sup>62</sup>, אבל עובדה היא, שרק שני מלכים הנזכרים ברשימת מאנתו אפשר לזהות במידה רבה של ודאות: Iannas, שאינו, כנראה, אלא ח'ין, ו-Apophis, שיש לזהותו, כמדומה, באוסרע אפפי (הא'). מבחינת נושאנו מעוררת עניין מיוחד העובדה, כי בימי ח'ין (שמלך, כנראה, בשליש האחרון של המאה ה"ז<sup>63</sup>), התערה המעמד הנכרי השליט בחיי התרבות של מצרים, ואף עלה בידו להרחיב במידה רבה את חוג השפעתו המדינית והכלכלית גם במצרים וגם מחוצה לה. לא מן הנמנע, שלהתפתחות זו סייעה ירידתה של ממלכת ימח'ד בימיו של ח'תושיל הא'. על קשריה הבינלאומיים הנרחבים של מצרים בתקופה זו מעידים חפצי-הנוי עם שמו של ח'ין, שנמצאו במקומות כה מרוחקים ממצרים כבבל, קנוסוס וח'תושש, בירת החיתים<sup>64</sup>. יתר-על-כן, על רקע זה מובנת גם העובדה, שבשלב האחרון של שכבה VII באללח, ערב חורבנה של העיר בידי ח'תושיל, אל-נכון עוד לפני מלכותו של ח'ין, רווח בה סגנון-כלאיים סורי-מצרי, שהתבטא במיוחד בחותמות<sup>65</sup>,

מסוריה. אך דומה, כי המאורעות המדיניים אשר התחוללו בשלהי המאה ה"ח ובתחילת המאה ה"ז הביאו גם לזעזועים ולחורבן החלקי של ערים שונות, ואף לירידתה של גבל כמרכז המסחר עם מצרים בנתיבי הים<sup>59</sup>. כן מן הראוי לזכור, כי בפרק-זמן זה התחזק מאוד מעמדה של ימח'ד: אבאל בן ח'מורפי הא', מלך ימח'ד (בן זמנו של ח'מורפי, מלך בבל), הושיב את אחיו הצעיר ירימלם על כיסא המלוכה באללח, העיר הראשית של ארץ מכיש שבאיזור ברך האורונת, ובימיו ובימי יורשיו נהפך מקום זה לעיר-מלוכה משגשגת, אשר סרה אל משמעתו של מלך ימח'ד (אללח, שכבה VII)<sup>60</sup>. מן הארכיון הממלכתי של אללח ומעדותו של ח'תושיל הא', מלך חת, אפשר ללמוד על עוצמתה של "הממלכה הגדולה" של חלב עד לימי מסעותיו הצבאיים של ח'תושיל ועל ההשפעה הרבה שהשפיעה על החיים המדיניים והכלכליים בסוריה<sup>61</sup>. לעומת זה אי-אפשר עדיין לעמוד על הקשר שבין התפתחות זו בסוריה הצפונית

59. לפרק-זמן זה ניתן לייחס את המעבר משכבה E 2 לשכבה E 1 בתל בית-מרסם, את חורבן המצודה המכונה "temenos 4" בשכם וכן חורבנות חלקיים שאירעו בתקופת-הברונזה התיכונה ב-2 באתרים אחרים בארץ. אשר לגבל – עובדה היא, כי עיר-נמל חשובה זו, שבימי יורשיו של נפרחתפ הא' עדיין היתה נתונה למרות מצרים (על חותם-הגליל של חסרורם, בן זמנו של סיחתחר, ראה: H. Goedicke, *MDAI*, Abteilung Kairo, 19, 1963, pp. 1 ff.; Albright, *BASOR*, 176, pp. 44 f.), ירדה בסוף המאה ה"ח או בתחילת המאה ה"ז, דבר הבולט במיוחד במקדש האסטילות. לכך מתאימה גם העדות ב"קינות אפ-ור" על הפסקת הקשר הימי בין מצרים לגבל. וראוי לציין, כי ואן סטרס (J. van Seters, *JEA*, L, 1964, pp. 13 ff. ובעקבותיו אולברייט, *BASOR*, 179, pp. 40 f. 1965), מייחסים עתה את המקור הספרותי הזה לראשית תקופת ה"חיקסוס". יש אפוא מקום לסברה, שהתרחשות זו בגבל היתה תוצאת עוצמתה השוקעת של מצרים, ואולי גם השפיע מאורע שהיה כרוך בהתפשטותה של ממלכת ימח'ד, מאורע שנשאר לעת-עתה סתום לחלוטין.

60. אללח' בוצרה בסגנון התקופה, היינו, הקיפה אותה סוללה של "עפר כבוש", ואילו השער היה בעל כניסה ישרה ורחבה, שהצרו אותה אומנות משני צדדיה כדי רוחב של מרכבה. אופייניים לתקופה זו גם הארמון הגדול, שבו נתגלה הארכיון הממלכתי, והמקדש אשר לידו. על שכבה VII באללח' ראה: L. Woolley, *Alalakh – An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937–1949*, Oxford 1955; idem, *A Forgotten Kingdom*, 1953, pp. 66 ff. על הכרונולוגיה של מלכי ימח'ד ראה: M.B. Rowton, *CAH*, II<sup>2</sup>, Chronology, pp. 42 ff.

61. ראוי להזכיר את התאריך שבאחת התעודות, המתייחס למאורע חשוב שאירע בימי אחד ממלכי ימח'ד בשם ירימלם: "השנה בה הנחיל ירימלם תבוסה לקטנה". אמנם, לפי סברתו של קופר (J.-R. Kupper, *CAH*, II<sup>2</sup>, Northern Mesopotamia and Syria, p. 34), היה זה ירימלם הג'. ודאי לא מקרה הוא, שמאז סוף המאה ה"ח (או תחילת המאה ה"ז?) שלטה באוגרית שושלת מלכים שבניה נשאו שמות אופייניים למלכי ימח'ד בתקופה זו. בהקשר זה ראוי להזכיר את חותם-הגליל הבבלי הקדום, שבו נזכר מלך אוגרית בשם יק'רם בן נקמהד (J. Nougayrol, *PRU*, III, p. XLI); וראה את האמור לעיל על התפשטות פולחן הדד.

62. ראה לאחרונה: Hayes, *op. cit.* (n. 56), pp. 19 ff. קשה לקבל את הצעתו של הייס לראות בשם סאליטיס צורה משובשת של שם מלך ה"חיקסוס" שרך (שלך). וראה: H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, 1961, pp. 158 ff. מרחיק לכת אולברייט (BASOR, 146, 1957, pp. 30 f.) בנסיונו לזהות את סאליטיס עם Zalūt/di, מנהיג אמן-מנד, שהיה – לפי טכסט מבוע'אזכוי – בעל-בריתו של מלך חלב במלחמתו עם מלך החיתים (H. Otten, *MDOG*, LXXXVI, 1953, p. 60). אבל מלך חת הנזכר אינו אלא ח'תושיל הא', ובין השניים מפריד פרק-זמן ארוך. יתר-על-כן, אין שום יסוד להנחה, שמלכי השושלת ה"ט"ו היו ממוצא הודו-איראני, אף-על-פי שויהוים האתני מעורר בעיות קשות.

63. רבות ההשערות בדבר זמנו של ח'ין, ותאריכים שונים הוצעו לשנות מלכותו: אולברייט (BASOR, 99, 1945, p. 17) משער, שמלך בשנים 1580–1605; לדעת הלק (MDAI, Abt. Kairo, 17, 1961, p. 110) וראה גם: P. Åström, *Remarks on Middle Minoan*; 1604–1644. לאור העובדה, שח'ין (הוא Iannas שברשימת מלכי ה"חיקסוס" אצל מאנתו) קדם לפרעה אפופי הא', שמלך במשך ארבעים שנה, לפחות, עד ימיו של כאמס (וראה: Hayes, *op. cit.*, pp. 21 ff.) – ניתן לקבוע, כי חי בשליש האחרון של המאה ה"ז.

64. ראה: H. Stock, *MDOG*, XCIV, 1963, pp. 73 ff. לא מן הנמנע, כי כלי-האובסידיאן עם שמו של ח'ין הגיע לבוע'אזכוי יחד עם השלל שלקח מורשיל הא' בחלב. על חותמות-החרפושת של ח'ין מגור ומתל א-צאפי ראה: R. Gibeon, *JEA*, LI, 1965, pp. 202 ff.

65. ראה בפירוט: H. Kantor, *JNES*, 1956, pp. 158 ff.; Albright, *BASOR*, 146, 1957, pp. 29 f.

מציאות שבאה לידי ביטוי ביתר שאת בתפוצת נכסי-תרבות מצריים בערי הארץ.

[ד]

ברבע השלישי של המאה הי"ז התחיל להתערער מעמדן המדיני של הממלכות השמיות-המערביות בקדמת-אסיה, והלך וגבר הלחץ העצום אשר לחצו העמים הבלתי-שמיים מן המזרח ומן הצפון. בראש ובראשונה היו אלה החורים והכשים. מאז תקופת מארי התפשטו החורים בהדרגה על פני מיסופוטאמיה הצפונית ועל האיזור אשר מצפון לממלכת ימח'ד, ובאמצע המאה הי"ז כבר היו כוח מדיני-צבאי חזק למדי<sup>66</sup>. הסתערותם של הכשים על ממלכת בבל כבר החלה בימיו של שמסאלון בן ח'מורפי, ובמרוצת הדורות הלכה השפעתם וגברה. גורם חשוב אחר היתה ממלכת החיתים, שעלתה לדרגת מעצמה אדירה בימי ח'תושיל הא' (הרבע השלישי של המאה הי"ז), שפשט על מלכויות החורים ועל ממלכת ימח'ד וכבש את אללח<sup>67</sup>. יורשו של ח'תושיל, מורשיל הא', הלך בעקבותיו, והחריב את ממלכת ימח'ד, היא "הממלכה הגדולה" של חלב. לימים אף עלה בידי מורשיל לשים קץ לממלכה השמית-המערבית (ובה יסוד כשי) ח'נא שעל הפרת התיכון ולשושלת השמית-המערבית ששלטה בבבל מאז ימי שמואב (1595, בקירוב)<sup>68</sup>. בעקבות מאורעות אלה חל שינוי גמור בגיאוגרפיה המדינית והאתנית של קדמת-אסיה. לאחר שהתמוטטו הממלכות השמיות-המערביות השתלטו הכשים על מיסופוטאמיה הדרומית, והקימו בה ממלכה חזקה, שהאריכה ימים. מסתבר, שבימים ההם כבר הגיע לשיאו תהליך הצפתן של מיסופוטאמיה הצפונית ושל סוריה הצפונית ביסודות חוריים וחדירתם לסוריה התיכונה והדרומית, ואף לארץ-ישראל. במאורעות אלה אל-נכון גם מילאו תפקיד לא-מבוטל עממים הודו-איראניים, אשר את ראשית הופעתם בזירה ההיסטורית של קדמת-אסיה מבשרות, כנראה, העדויות על מחנות מַנְד (אַמְן מַנְד) בראשותו של זְלוּד, מחנות שהיו בעלי-בריתם של החורים ושל ממלכת ימח'ד במלחמתם בח'תושיל הא', וכן העדויות על מלחמתו של עמצדוק, מלך בבל, במחנות מנד<sup>69</sup>.

בפרק-זמן זה לא היה שום כוח מדיני-צבאי שהצליח להדוף את צבאות החיתים ולעצור את נחשולי הפולשים הנכריים שהסתערו על סוריה. מסתבר, שבימי מלכותו הארוכים של אפופי הא', אשר מלך אחרי ח'ין, ירד בהדרגה שלטון ה"חיקסוס" במצרים. תמורות הרוח-תוצאות בקדמת-אסיה והתרופפות המשטר המדיני והחברתי במצרים גופה הביאו לשקיעת השלטון הנכרי ולעליית השושלת הי"ז בנוא-אמון. סקנרע הב', ובמיוחד בנו כאמס, לא זו בלבד שפרקו עולם של שליטי צוען, אלא אף עלה בידם לפתוח במלחמת-תנופה נגדם. השתלשלות-עניינים זו נסתיימה בכיבושה של צוען-אוריס בידי יעח'מס, מייסד השושלת הי"ח (1575, בקירוב), ובכך נפוצה פרק חדש בתולדות מצרים, הלוא היא תקופת הממלכה החדשה<sup>70</sup>. אל-נכון באותו הזמן, בשוך סערת העמים, התחילו מתגבשים החיים המדיניים במיסוד פוטאמיה הצפונית, תהליך אשר נסתיים בייסוד הממלכה החורית-ההודו-איראנית מיתני, אל-נכון על-ידי שְתֶרְנַן בן כֶּרֶת (באמצע המאה הט"ז).

כתוצאה מן ההתפתחות ההיסטורית הזאת התנחלו בסוריה ובארץ-ישראל עמים שונים זה מזה במוצא, בלשון ובתרבות. החורים והיסוד ההודו-איראני שנתלווה אליהם, בתוספת מהגרים מאנאטוליה, השתלטו על האוכלוסייה השמית-המערבית ברוב המכריע של גלילות סוריה וארץ-ישראל<sup>71</sup>; ומתוך שכבת הפולשים, שבמרוצת הזמן התערבו בתושבי הארץ והושפעו מהם השפעה מכרעת, צמח ועלה מעמד שליט, שכוחו היה בכך ששלט ברכב קרבי ובערים מבוצרות היטב. אצולה צבאית זו, אשר במקורות המאוחרים יותר כונתה בשם ההודו-איראני מַרְיִנָּה<sup>72</sup>, נעשתה ליסוד-מוסד של המשטר המדיני-הצבאי. היה זה משטר דמוי-פיאודאלי, שבו שלטו המרינ במשך דורות רבים על אוכלוסייה נכנעת ומפולגת פילוג אתני וחברתי, על-אף התמורות אשר חלו בזירה המדינית ובחיי-החברה בקדמת-אסיה.

המאורעות הכבירים אשר התחוללו במחצית השנייה של המאה הי"ז ובתחילת המאה הט"ז הטביעו את חותמם על

O'Callaghan, *op. cit.*: כן ראה: BASOR, 146, 1957, p. 31 (n. 66), pp. 56 ff.; J. Nougayrol, *RA*, 1950, pp. 12 ff.

70. על השתלשלות-העניינים המעורפלת במצרים ראה סקירתו של הייס (לעיל, הערה 56), עמ' 22 ואילך. על הבעיה הכרונולוגית ראה גם: הלק (לעיל, הערה 46), עמ' 97 ואילך; Albright, BASOR, 176, 1964, p. 44. הלק, אולברייט ואחרים נוקטים בשיטה הכרו-נולוגית ה"נמוכה" של מלכי השושלת הי"ח, שיש להטיל בה ספק. 71. דומה, כי החוף הפיניקי נפגע פחות מתמורות מכריעות ומקליטת יסודות אתניים זרים משנפגע פנים הארץ; ראה: ב. מור, מערבו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 7. הוא הדין, וביתר שאת, למדבריות ולאזורי-הספר הגובלים בהם, שבהם נעו ונדו שבטי נוודים ונוודים-למחצה של שמיים-מערביים.

72. ראה: R.T. O'Callaghan, *JKF*, I, 1, 1951, pp. 309 ff. אמנם נזכרים המרינ לראשונה בתעודות המצריות ובחומר האפי-גראפי מאללח' (שכבה IV) מן המאה הט"ו, אך אין ספק, שמעמד זה נתגבש בסוריה ובארץ-ישראל זמן רב לפני-כן, אלא שחוסר תעודות מן המאה הט"ז מונע מאתנו להתחקות על ראשית התהוותו.

66. ראה: E. A. Speiser, *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 2, 1953, pp. 311 ff.; I. J. Gelb, *Hurrians and Subarians*, 1944, passim; R. T. O'Callaghan, *Aram Naharaim*, 1948, pp. 37 ff.; J.-R. Kupper, *CAH*, II<sup>2</sup>, Northern Mesopotamia and Syria, pp. 24 ff., 38 ff.; H. Schmökel, *Geschichte des alten Vorderasiens*, 1957, pp. 154 ff.; J. Laessøe, *Peoples of Ancient Assyria*, 1963, pp. 150 ff.

67. על מסעותיהם של ח'תושיל ושל מורשיל ראה סקירתו של גורניי: O. R. Gurney, *CAH*, II<sup>2</sup>, Anatolia, c. 1750-1600 B.C., pp. 15 ff.

68. על השתלשלות-העניינים והבעיה הכרונולוגית ראה: Gurney, *loc cit.*; M. B. Rowton, *CAH*, I<sup>2</sup>, Chronology, p. 63.

69. על בעיה זו ראה: H. Otten, *MDOG*, LXXXVI, 1953, pp. 59 ff.; B. Landsberger, *JCS*, VIII, 1954, p. 58; Albright,

המבצר בארץ, והוא אחת ההוכחות לשימוש שעשתה האצולה הצבאית בסוסים וברכב קרבי<sup>78</sup>.

חידוש חשוב אחר אשר נתחדש בארץ בתקופת-הברונזה התיכונה ב 3 הוא המקדש המבוצר, או – כפי שהצעת לכתו – ה"מקדש-מגדל"<sup>79</sup>. הדוגמה המאלפת ביותר לכך הוא המקדש שנתגלה בתחום מצודת-העיר של שכם. זהו בניין מלבני מוצק, שבין כתליו העבים נמצא אולם-אורך אחד בלבד. בחזית הבניין פתח מוגן על-ידי שני צריחים, שנכנסים אליו מחצר מרווחת. על-סמך החקירה הסטרא-טיגראפית אפשר להסיק בוודאות, כי הבניין הוקם בתקופת-הברונזה התיכונה ב 3 ("מיתחם 6") וכי הוא בן זמנה של החומה ה"קיקלופית"<sup>80</sup>. דומה לו ביותר המקדש שנתגלה בשטח BB במגידו (2048), אשר הוקם אף הוא בתקופת-הברונזה התיכונה ב 3 (שכבה X)<sup>81</sup>. מאלפות מאוד שתי שורות העמודים שבאולם, שתמכו את התקרה, וכן הגומחה שבקיר האחורי של האולם, מול הפתח, שבה הוצב פסל האל. אבל המיוחד לשני הבניינים האלה הוא שהיו להם שתי קומות או יותר, שאליהן אפשר היה לעלות בטור-מדרגות שבאחד הצריחים. כן ראוייה לתשומת-לב העובדה, כי שני המקדשים הוסיפו להתקיים במשך כל תקופת-הברונזה המאוחרת (אפשר להבחין בהם בשלבים שונים של בדק-בית) וכי חרבו רק בשלהי המאה ה-13. לא מן הנמנע, שמקדש שכם הרעוע של השלב האחרון אינו אלא בית בעל-ברית מן הסיפור על אבימלך<sup>82</sup>. לשני המקדשים הנזכרים דומה גם – הן בתכניתו והן באופיו – המקדש אשר נתגלה בשכבה 3 (XVI) בחצור (תקופת-הברונזה התיכונה ב 3), בשטח H שבעיר התחתית, אלא שאין בו אולם-אורך, כי-אם אולם-רוחב. גם התפתחותו שונה מזו של מקדשי שכם ומגידו, ודומה, כי כבר נחרב בשלהי המאה ה-13<sup>83</sup>.

מן האמור לעיל אפשר אפוא להסיק, כי טיפוס זה של מקדש-מגדל הונהג בארץ בתקופת-הברונזה התיכונה ב 3 –

חיי התרבות בכל המרחב של מיסופוטאמיה וסוריה. באתרים אשר נחשפו בארץ-ישראל משתקפת התקופה הנדונה יפה: חורבן ערים ובנייתן מחדש וכן שינויים ניכרים בתחומי-חיים רבים. לא בכדי הגיעו החוקרים לידי המסקנה, כי בתרבות הארץ יש להבחין בשתי תת-תקופות, אף-על-פי שלא הבהירו במידה מספקת את הרקע ההיסטורי להבחנה זו: תקופת-הברונזה התיכונה ב 2 (MB II B) ותקופת-הברונזה התיכונה ב 3 (MB II C)<sup>73</sup>. ברי, כי תקופת-הברונזה התיכונה ב 3 היא עדיין אחת הסוגיות הקשות בארכיאולוגיה הארצישראלית, אף-על-פי שאין עוד כל ספק, כי תקופה זו חשובה ביותר, בהיותה שלב-המעבר מתקופת-הברונזה התיכונה לתקופת-הברונזה המאוחרת. מן החידושים אשר התחדשו בתקופת-הברונזה התיכונה ב 3 ראוי להזכיר בראש ובראשונה את שיטת-הביצורים שבאה במקום הסוללות מ"עפר כבוש" מן התקופה הקודמת: חומות חזקות מאבני-גוויל גדולות ערוכות בנדבכים ישרים, שהשתפפו כלפי חוץ; ראשן השטוח של החומות שימש תשתית לקיר-לבנים. במיוחד מאלפות "החומה הקיקלופית" האדירה של שכם (A), בת זמנו של "מיתחם 6", שנשתמרה כדי גובה של 10 מ'<sup>74</sup>, וכן החלקלקה של שכבה D בתל בית-מרסם, שנשאה אופי דומה<sup>75</sup>. מקורה של שיטת-ביצורים זו כנראה באנאטוליה המזרחית<sup>76</sup>. הביצורים ה"קיקלופיים" שנמצאו באתרים כגון גזר, בית-אל, בית-צור, בית-שמש (שכבה V) ולכיש (שכבות VII–VIII)<sup>77</sup> מעידים, שבתקופת-הברונזה התיכונה ב 3 היתה תנופה רבה בהקמתם של מבצרי-עוז בהר ובשפלה. אין כמעט ספק, כי מפעלים אלה היו קשורים במשטר הדמוי-פיאודאלי שהשליטו האלמנטים האתניים החדשים בארץ. בביצורים הנזכרים יסוד חשוב הוא מצודת-השער החזקה, בעלת הכניסה הישרה והמעבר המקורה, שתקרתו נתמכה באומנות, שלוש מימין ושלוש משמאל, אשר הצרו אותו כדי רוחב מרכבה, ובכך יצרו שלושה פתחים, זה מאחורי זה. טיפוס זה של שער, שכבר הונהג בתקופה הקודמת (אללח' VII), נהפך לטיפוס המקובל בערי-

73. ראה: Albright, *Archaeology of Palestine* 2, 1960, p. 84. לאחרונה הציע אולברייט (1964, p. 44) (BASOR) להוריד את התאריכים של תקופת-הברונזה התיכונה ב 3 (שכבה D בתל בית-מרסם) לשנים 1500–1575, בקירוב, בהתאם לשיטתו הכרונולוגית החדשה, שלפיה "all stratified deposits of MB should be redated"; וראה לעיל, הערה 70.

74. ראה: G. E. Wright, *Shechem*, 1965, pp. 57 ff., Figs. 13, 20.

75. ראה: Albright, *AASOR*, XVII, 1938, pp. 27 ff.

76. ראה: M. I. Maksimowa, *JNES*, X, 1951, p. 77; Yadin, *BASOR*, 137, 1955, p. 26; Albright, *Archaeology of Palestine* 2, 1960, pp. 88 f. לא מן הנמנע, שטיפוס זה של ביצורים הונהג בימי ח'תושיל הא', ובמרוצת-הזמן נעשה לטיפוס הרווח.

77. על ביצורי בית-צור ראה: R. W. Funk, *BASOR*, 150, 1958, pp. 10–12; O. Tufnell, *La-chish*, IV, 1958, p. 48.

78. י. ידין, תולדות המלחמה בארצות המקרא, תשכ"ג, עמ' 99. כבר בימי כאמס היה רכב קרבי בידי המצרים; וראה: M. Hamad, *Chroniques d'Égypte*, XXX, 1955, p. 207; L. Habachi, *Annales du Service*, LIII, 1955, pp. 195 ff.

79. אנציקלופדיה מקראית, ד, הערך "מגדל", טורים 635–636.

80. על השלב הקדום של המקדש-המגדל שנמצא בשכם ראה: L. E. Toombs & G. E. Wright, *BASOR*, 161, 1961, pp. 32 ff.; Wright, *Shechem*, 1965, pp. 87 ff., Fig. 41.

81. *Megiddo*, II, Text, Figs. 402–404. בבדיקה שערך ע. דו-נאייבסקי במגידו אומתה סברתו של רייט, שהשלב הקדום של המקדש במגידו הוא מימי מקדש Ia בשכם. הבדיקה הוכיחה, כי המקדש הוקם על מילוי וכי הוא משכבה X (ולא משכבה VIII, כסברת החופרים) ובן זמנם של הבניינים שממערב לכיכר הקדושה (5033 ועוד) באותה השכבה (ibid., Fig. 400). ראה גם: C. Epstein, *IEJ*, XV, 1965, pp. 204 ff.

82. *Shechem*, pp. 123 ff.

83. ראה: Y. Yadin, *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Jerusalem 1964, pp. 12 ff. (חוברת דוגמה).

של תופעה זו בהתפתחות ההיסטורית-התרבותית בתקופה הנדונה.

לא נדון כאן בתופעות בולטות נוספות בתרבות הארץ בתקופת-הברונזה התיכונה ב-3, כגון זו הניכרת בגליפטיקה, ורק נעמוד בקצרה על שאלה אחת: ראשית הכתב האלפביתי הקביעה המשכנעת, שהכתובות בכתב התמונתי האלפביתי מצרביט אל-ח'אדם שבסיני הן מן המחצית הראשונה של המאה ה-19<sup>92</sup>, העמידה את מחקר הכתובות האלפביתיות הקדומות שנתגלו בארץ-ישראל על בסיס כרונולוגי איתן. עתה, עם ריבוי כתובות אלו, המכונות בשם הכולל "פרוטו-כנעניות", אפשר לעקוב ביתר בטחון אחר התפתחותו הרצופה של כתב זה לצורותיו השונות בתקופת-הברונזה המאוחרת ובתחילת תקופת-הברזל, כאשר נעשה כתב זה בהדרגה קווי יותר, אך כיוונו עדיין לא היה קבוע<sup>93</sup>, ועד המאה ה-19<sup>94</sup>, עת התחיל להתגבש הכתב הקווי הרהוט, הכתוב מימין לשמאל, תוך צמצום מספר הסימנים, הלוא הוא אבי האלפבית הפיניקי-העברי הקלאסי<sup>94</sup>.

בבואנו להתחקות על ראשית האלפבית התמונתי נתקלים אנו בתופעה המפתיעה, שעד כה נתגלו בארץ-ישראל רק שלוש כתובות שאפשר לייחסן לפרק-הזמן שקדם לכתובות הפרוטו-כנעניות של תקופת-הברונזה המאוחרת: התבליט משכם<sup>95</sup>, החרב מלכיש<sup>96</sup> והחרס מגזר<sup>97</sup>. הכתובת השנייה כתובה בטור אנכי, ואילו שתי האחרות – בשורה אופקית. לסימניהן אופי ארכאי יותר מן הכתב ה"פרוטו-סינאי" של

אשר לראשית הופעתם של "הכלים הדו-גוניים" (bichrome), האופייניים לשלב הקדום של תקופת-הברונזה המאוחרת, ראה בפירוט: C. Epstein, *Palestinian Bichrome Ware* (בדפוס).

<sup>92</sup> ראה: F.M. Cross, *BASOR*, 110, 1948, pp. 6 ff.; *BASOR*, 134, 1954, pp. 15 ff.; פ. מ. קרוס, מערבו של גליל וחוף הגליל, תשכ"ה, עמ' 17 ואילך.

<sup>93</sup> לרבע האחרון של המאה ה-19<sup>93</sup> יש לייחס את ה"חותם" המרובע מלכיש (295: 38, *Lachish*, IV, 1958, Pl. 38), שבצדו האחד נמצא שמו של אמנחותפ הב', ובצדו האחר – תיאור האל פתח, ולידו כתובת בכתב הקרוב לכתב ה"פרוטו-סינאי". כמו-כן ראה: F.M. Cross, *The Harvard Theological Review*, 55, 1962, p. 239. לכתובות מן המאה ה-19<sup>94</sup> נוספה כעת כתובת מעניינת מתל ג'ילה; וראה: ר. עמירן וא. איתן, ידיעות, כח, תשכ"ד, עמ' 198; לוח יח: 5.

<sup>94</sup> ראה: ב. מזר, הפלשתים וייסוד ממלכות ישראל וצור, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 5 והערה 15.

<sup>95</sup> ראה: Fr. Böhl, *ZDPV*, 1938, pp. 1 ff.; B. Mazar, *JPOS*, XVIII, 1938, pp. 281 ff.; ב. מזר, ידיעות, ו, תרצ"ח, עמ' 42 ואילך; ז, ת"ש, עמ' 90 ואילך; ובמיוחד: פ. כהנא, ידיעות, יב, תש"ו, עמ' 30 ואילך.

<sup>96</sup> ראה: *Lachish*, IV, 1958, Pls. 22: 15, 42: 2; Text, p. 128.

<sup>97</sup> על שלוש הכתובות הנוכרות ראה: ש. ייבין, תולדות הכתב העברי, ירושלים תרצ"ט, עמ' 89 ואילך. לדעת ייבין הכתובות הן מן המאות ה"ח-ה"י. מופרכת בעיני הסברה, שהחרותות מכאהן (Fl. Petrie, *Ancient Egypt*, VI, 1921, pp. 1 ff.) ה"ב. וראה גם: I. J. Gelb, *A Study of Writing*, 1952, pp. 122 ff.; וכן: G. R. Driver, *Semitic Writing* (rev. ed.), 1954, pp. 94 ff.

אל-נכון עם ראשית פלישתם של היסודות האתניים הנכריים מן הצפון והקמתן של ערי-המבצר החדשות על חורבות הערים הקודמות<sup>84</sup> – וכי הוסיף לשמש עד כיבוש הארץ בידי בני ישראל. לא מן הנמנע, כי כלי-הקטורת שנמצאו במקדשים המאוחרים של בית-שאן, אשר צורתם כצורת בניין בעל כמה קומות שבכתליו קרועים חלונות, הם מעין תבניות של מקדשים-מגדלים מטיפוס זה<sup>85</sup>.

התמורות שחלו בחיי התרבות באו לידי ביטוי גם בארמונות ובבתי-האצילים שנתגלו באתרים שונים – כגון בית-עגלים (Palace I), מגידו ותל בית-מרסם – בשכבות מתקופת-הברונזה התיכונה ב-3. דוגמה יפה הוא בית-האצילים המרווח מטיפוס "בית-חצר" (Hofhaus) שנתגלה בשכבה D בתל בית-מרסם<sup>86</sup>. עדות למשטר המדיני-החברתי אשר שרר בארץ בתקופה זו אפשר למצוא בניגוד הבולט שבין הבניינים המוצקים והמרווחים של המעמד השליט ובין המבנים הרעועים של המעמדות הנמוכים, ניגוד אשר היה בפרק-זמן זה חריף בהרבה מאשר בתקופה הקודמת<sup>87</sup>.

מן הראוי לציין, כי גם בתעשייתם של כלי-החרס חלה התפתחות מעניינת. אמנם נמשכה עדיין מסורת הקיראמיקה המשוכללת והנאה מן התקופה הקודמת, אך בדרך-כלל חלה ירידה בטיב הכלים וביכולת האמנותית. בפרק-הזמן הזה הוכנסו לשימוש סוגים חדשים של כלים, שמקורם בארצות הצפון. לתקופת-הברונזה התיכונה ב-3 יש לייחס, כנראה, את ראשית הופעתם של הכלים מן הסוג המכונה "שוקולד על לבן", המצטיין בטיב ובסגנון אמנותי מיוחד במינו<sup>88</sup>. כן הוחל בתקופה זו ביבוא של כלים מצוררים, הדומים לסוג הקדום ביותר של "כלי נוי" (הסוג האופייני לשכבה VI באללח<sup>89</sup>), כעדות שברי-הכלים שנמצאו בשכבה 3 בעיר התחתית של חצור<sup>90</sup>.

בעיה בפני עצמה היא מתי החל יבוא כלי-החרס מקיפרוס (ובמיוחד של "כלי בסיס-טבעת"), אשר הלך וגבר בשלבים הראשונים של תקופת-הברונזה המאוחרת<sup>91</sup>, ומה משמעותה

<sup>84</sup> רק בדרך ההשערה אפשר לראות במקדש הממלכתי של שכבה VII באללח' (*Alalakh*, Fig. 35) אב-טיפוס של מקדשים אלה.

<sup>85</sup> ראה: מזר (לעיל, הערה 79), טור 635.

<sup>86</sup> ראה: Albright, *AASOR*, XVII, 1938, pp. 35 ff.

<sup>87</sup> ראה: Albright, *loc. cit.*; Wright, apud: *The Bible and the Ancient Near East*, 1961, p. 90.

<sup>88</sup> מונח זה הוצע על-ידי פיטרי: *Ancient Gaza*, I, 1931, p. 10.

וראה: ר. עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 190 ואילך; לוח 49; וכן: *BASOR*, 169, pp. 51, 60.

<sup>89</sup> החומר פורסם על-ידי ולי: *Alalakh*, 1955, Pls. XCIII-XCIV.

<sup>90</sup> ראה: י. ידן ואחרים, חצור, ג-ד, ירושלים תשכ"א, לוח CCCX (ובייחוד מס' 4=CCLX: 3).

<sup>91</sup> על תחילת היבוא של כלים קיפריים בשלהי תקופת-הברונזה התיכונה ראה: W. F. Albright, *AASOR*, XII, 1932, pp. 25 ff.; J. R. Stewart, *BASOR*, 138, 1955, pp. 47 ff.; Wright, *op. cit.* (n. 87), pp. 91, 109; ר. עמירן (לעיל, הערה 88), עמ' 210 ואילך.

הברונזה המאוחרת, אשר האריכה ימים ונתברכה בהישגים רבים בכל תחומי החיים, הן החומריים והן הרוחניים, החלה לצמוח בתקופת-הברונזה התיכונה ב.3. היתה זאת תקופה קצרה אך רבת-התרחשויות ורבת-הפוכות, שבה נהפכה ארץ כנען לתחום התנחלותם של עמים שונים זה מזה במוצא, במסורת ובתרבות. עמים אלה השתלטו על היישוב השמי-המערבי האוטונומי, ובמרוצת הזמן התערבו בו. מתוך שכבת הכובשים צמח ועלה כבר אז מעמד של אצילים, שליטי ערים מבוצרות, בעלי רכב וגיבורי-חיל, שקבעו את אופיו המיוחד של המשטר המדיני-החברתי בארץ בימי השלטון המצרי במאות ה"ו-ה"ג לפסה"נ. לא בכדי מתאר ההיסטוריוגרף הישראלי את ארץ כנען שלפני הכיבוש כארץ עשירה בנכסי-תרבות, שבה ערים גדולות ובצורות "ובתים מלאים כל טוב" – ארץ האמרי והכנעני, החתי והגרגשי, הפרזי, החוי והיבוסי, "שבעה גויים גדולים ועצומים".

ניסיתי לעמוד כאן על שורה של בעיות-יסוד הקשורות בתולדות הארץ ותרבותה בתקופת-הברונזה התיכונה, בהסתמך על החומר האפיגרפי והארכיאולוגי כאחד. אין בדברים אלה כדי לפתור חידות מני קדם, ועל אחת כמה וכמה אין בהם כדי לצייר תמונה שלמה ואורגנית של ההתפתחות ההיסטורית-התרבותית במשך מאות בשנים. ברם, התקדמות המחקר וגילוי תעודות וממצאים נוספים, הבהרת המצב הסטראטיגרפי באתרים שונים וחשיפת חומר משווה או חדש – כל אלה מחייבים אותנו להעביר תחת שבט הביקורת את מוסכמות המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי, ולחתור להבנה מעמיקה יותר של הגורמים שקבעו את גורל הארץ ושכנותיה<sup>101</sup>.

תחילת המאה ה"ו. אף-על-פי שמבחינת הצורה והאופי יש להן הרבה מן המשותף, הרי אין לומר בוודאות, כי כתובות אלו מעידות על שיטה אחידה של כתב. גם אין כל אפשרות לפענחן ולייחסן בבטחה לשפה שמית-מערבית. אשר לתאריך הכתובות – ניתן לשער, שהתבליט משכם הוא מתקופת-הברונזה התיכונה ב.3, כנראה מסוף התקופה, שהרי מבחינת הסגנון יש קירבה רבה בינו ובין שבר האסטילה שנתגלה בשכבה D בתל בית-מרסם<sup>98</sup>. מן הראוי לציין, שהדמות המתוארת בו – אל-נכון אלוהות עטופה מעיל, ששני צדדיו הארוכים מעוטרים בגדילים עבים, המסתיימים בציציות – מעידה על השפעת הסגנון שהיה רווח בסוריה הצפונית<sup>99</sup>. לאותו פרק-זמן, בקירוב, אפשר לייחס גם את החרב שנמצאה בקבר 1502 בלכיש, יחד עם כלי-חרס משלב מאוחר של תקופת-הברונזה התיכונה ב<sup>100</sup>. מכל-מקום, החומר הדל שבידינו מאפשר לנו לקבוע במידה מסוימת של ודאות, שראשיתו של הכתב הפרוטו-כנעני נעוצה בתקופת-הברונזה התיכונה ב.3. כן מאפשר לנו חומר זה לשחזר במידת-מה את התפתחותו הרצופה של הכתב האלפביתי הזה, בלי הפסקות ניכרות, למן 1600 לפסה"נ, בקירוב.

אפשר לסכם ולומר, שהתרבות ה"כנענית" של תקופת-

<sup>98</sup> ראה: Albright, *AASOR*, XVII, 1938, Pls. 21a, 22, pp. 42 f.

<sup>99</sup> ראה: כהנא (לעיל, הערה 95), עמ' 35 ואילך. לדעת אולברייט (*BASOR*, 173, 1964, p. 51) התבליט מלכיש הוא מן המאה ה"ו. <sup>100</sup> ראה: *Lachish*, IV, Text, chart pp. 60-61. בשעתו שיער סטארקי, כי החרב היא משנת 1600, בקירוב, ואילו גב' טאפנל מקדימה את מכלול הממצאים בקבר למאה ה"ז (שם, עמ' 254). <sup>101</sup> אני מודה לתלמידי מר אהרון קמפינסקי על כמה מראי-מקומות והערות מאלפות.

### לוח כרונולוגי משווה

סדר התקופות בארץ-ישראל	מיסופוטאמיה	אנאטוליה הדרומית וסוריה הצפונית	גבל	מגידו	חצור	שכם	תל בית-מרסם	מצרים	תאריכים (בקירוב)
MB I	שושלת אכד ; שושלת אור ג'	אנאטוליה הדרומית: EB III ; עמוק J-I ; חמת J	פפי הב' איבדדי	יישוב-פרוזות XVIII (בתל) יישוב-פרוזות			J I H	סוף השושלת הור' ; תקופת-הביניים הראשונה ; השושלת הי"א	2200 עד 2000
MB II A	תקופת איסין-לארסה	אנאטוליה הדרומית: MB I-II (כרום כניש II-IV) אללה XVI (?) VIII	אבשם הא' יפעשמאב אבשם הב' יפעשמאב	XIV A XIII B XIII A XII	יישוב דל ?	מיתחם 1 מיתחם 2	G F	השושלת הי"ב	2000 עד 1800
MB II B	התקופה הבבלית הקדומה (משמשאדד הא' וח' מורפי עד עמצדוק)	אנאטוליה הדרומית: MB III (כרום כניש I) אללה VII	יכנאל ינתנעם חסרור	XI B XI A	4 (בעיר התחתונה) ; XVII (בתל)	מיתחם 3 מיתחם 4 מיתחם 5	E 1 E 2 (+ E 3 ?)	השושלות הי"ג-הט"ז (תקופת-הביניים השנייה)	1800 עד 1630
MB II C *	סוף התקופה הבבלית הקדומה ; תחילת התקופה הכשית	אנאטוליה הדרומית: MB IV אללה VI		X	3 (בעיר התחתונה) ; XVI (בתל)	מיתחם 6 (מקדש מגדל 1a)	D	השושלות הט"ז-הי"ז (תקופת-הביניים השנייה) תחילת השושלת הי"ח	1630 עד 1550

\* שלב-המעבר מתקופת-הברונזה התיכונה לתקופת-הברונזה המאוחרת.

## על מרידות השומרונים בביזאנטים\*

מאת

מ. אבי-יונה

במחנה הנוצרי עצמו, שנדחו מתוך האורתודוקסיה למחנה המינים; ואכן יש לזכור, שהקשר ההדוק בין השלטון לבין הכנסייה בקיסרות הביזאנטית הפך ממילא כל מין בענייני דת לאויבה בכוח של המדינה, ובשעת הכושר—אף לאויבה בפועל. מתוך שני העמים, שעמדו מחוץ למסגרתה של הדת הנוצרית, היו היהודים הראשונים, שניסו את מזלם במרד גאלוס (351 לסה"נ). כשלונם של מרד זה שכנע, כנראה, את מנהיגי האומה, שאין לדחוק את הקץ, והם יצאו ידי חובתם בציפייה לימים טובים מאלה ובשמירה על הקיים. לעומת-זה התפרצו השומרונים נגד המלכות: פעמיים בימי הקיסרים זינון ואנאסטאסיוס ופעמיים בימי שלטונו של יוסטיניאנוס. התקוממויותיהם של השומרונים — נוסף על המריבות בין הכיתות הנוצריות—שימשו גורם כבד-משקל לערעור הבטחון בארץ-ישראל הביזאנטית מבפנים, שהוא שקול כמעט כנגד גורמי ההרס מבחוץ. כגון פלישות השבטים הסאראקנים ממדבר ערב וממדבר סיני.

למותר הוא לעמוד בהרחבה על המניעים, שדחפו את השומרונים למרידה בביזאנטים. מצבם היה קשה ביותר בימיו של שלטון חסר-סובלנות זה; כי השומרונים, בהבדל מהיהודים, לא נהנו מהגנה חוקית בענייני דתם. במידה מסוימת היתה זו אשמתם של השומרונים עצמם, הואיל והם נהגו לפסוח תמיד על שתי הסעיפים, למן ימי הרדיפה הדתית הראשונה בהיסטוריה, היא רדיפת אנטיכוס אפיפאנס. כבר באותו פרק-זמן פנו הם (או, לפחות, ראשיהם) אל המלך בבקשה לראותם כהילינים ולשחררם מהגזירות, שהוטלו על היהודים (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, י"ב, 257—264). מדיניות זו של טשטוש התהומים התנקמה קשות בשומרונים, ואם כי חלק מהם רחש אהדה ליהודים, ואף השתתף במלחמותיהם ברומאים, סירבו השלטונות הרומאים לראות בהם יהודים, ומשום כך נאסרה

המעבר מן התקופה הרומאית לתקופה הביזאנטית הוא אולי המפנה היחיד בתולדותיה של ארץ-ישראל, שנגרם על-ידי השינוי בצורת המשטר המדיני-דתי בה, ללא שימוש בכוח. אמנם קדמה למעבר זה תקופה ממושכת של משבר צבאי-כלכלי במאה השלישית, שערער עד היסוד את הקיסרות הרומית וחייב את חידוש מבנה החברתי מן הבסיס ועד לפסגה; אך משבר זה לא פגע בארץ-ישראל במישרין אלא בעקיפין בלבד. מבחינה מדינית היה סיומה של התקופה הרומאית אחד הפרקים השקטים ביותר בדברי-ימי הארץ, בניגוד לראשיתה של אותה התקופה, כשהארץ שתתה דם לרגל שתי המלחמות הגדולות ברומא—מלחמת הקנאים ומלחמת בר-כוכבא. לאחר דיכויים של היהודים שרר בה שקט פנימי במשך כמאתיים וחמישים שנה.

הממלכה הביזאנטית ירשה איפוא ארץ שלווה, שרוב אוכלוסייה סבל את השלטון, ומיעוט לא קטן אף תמך בו באופן פעיל. ואולם תוך שלוש מאות שנה הביאה מדיניותם של הקיסרים הביזאנטיים למרידת רוב התושבים בשלטון, ואילו המיעוט השקט סבל אותו, בלא לתמוך בו בפועל. במצב זה עלול היה השלטון הביזאנטי בארץ להתמוטט על-ידי הזעזוע הקל ביותר מן החוץ. תמורה זו בהלך-רוחה של האוכלוסייה היתה תוצאה של שיטת הממשל, שרדף דרך קבע (אמנם תוך הפוגות ממושכות, פחות או יותר) את שכבות הציבור, שלא נמנו עם הדת הרשמית (היינו היהודים וה-שומרונים). הוא אף גרם במרוצת הזמן ליצירת פלגים-פלגים

\* על תולדות השומרונים בתקופה הנדונה בכלל עיין: י. בן-צבי, "ספר השומרונים", תל-אביב, 1936; J. Montgomery, The Samaritans, Philadelphia, 1907. עלי להודות לכב' הנשיא ורעייח, שאיפשרו לי לעיין בספרייתם העשירה על נושא זה.

1 בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תש"ו, עמ' 54—55.